

Onafhankelijk weekblad
sinds 1877

26 november 2020

Jaargang 144 / Nr. 48

€ 5,45

DE GROENE AMSTERDAMMER

Ons verlangen naar alleen zijn

Onderzoek
**Met de uitkoop van
deze 25 boerenbedrijven
is de stikstofcrisis
verholpen**

Profiel
**Het raffinement
van**

5.1.2e

ALS IK NOU MIJ BEN, DAN BEN JIJ JIJ

Dat neigt naar humanisme!

Het humanisme heeft de mensheid bevrijd van allerlei dogmatische instituten, wetten en regels. Het heeft ons de vrijheid gegeven om belangrijke keuzes te maken over ons eigen leven, liefde, denken en dood.

Maar helaas staan deze vrijheden nog continu onder druk. **Homohaat en anti-abortus activisme** laten nu bijvoorbeeld weer vaak van zich horen. Daarom strijden wij dag in dag uit voor onze individuele vrijheden. Uit naam van al onze leden.

Sta jij voor een vrije en humane samenleving? Doe dan iets met je humanistische neigingen en sluit je bij ons aan.

HUMANISTISCH
VERBOND.NL

**DOE ER
WAT MEE!**

Kijk op humanistischverbond.nl.

Inhoud

Alleen zijn, pagina 40

Poolse mijnsluitingen, pagina 24

5.1,2,e pagina 56

Actueel

- 12 **De pedojagers**
Achter de eigenrichting gaat ook een ongemakkelijke waarheid schuil: er bestaán pedonetwerken
5.1,2,e
- 14 **Vaccin-nationalisme**
Landen als Zuid-Afrika, Indonesië en Suriname kunnen niet met rijke landen concurreren om het covid-vaccin
5.1,2,e
- 16 **Medeburgers**
Het is tijd om de Trump-stemmer de hand te reiken, vindt populisme-expert Yascha Mounk
5.1,2,e

Columns & Rubrieken

- 5 **In het nieuws**, 6 **In de wereld**:
5.1,2,e ; **Buitenland**
5.1,2,e ; **Gorilla**;
Anone; **Economie** 5.1,2,e
11 **In Den Haag**, 49 **In medias res**
5.1,2,e 55 **Kijken**
5.1,2,e 58 5.1,2,e
62 **Cryptogram**, 63 **Post**,
64 **Kamagurka**, 65 **Opheffer**,
5.1,2,e

Achtergrond

- 18 **Onderzoek Boeren versus bouwers**
Door de ammoniakuitstoot van 25 agrarische bedrijven liggen talloze bouwprojecten nog steeds stil
5.1,2,e
5.1,2,e 5.1,2,e 5.1,2,e
- 24 **De Green Deal voor Poolse mijnwerkers**
Hoe vermijden we dat Silezië een tweede Limburg wordt?
5.1,2,e
5.1,2,e
- 30 **Profiel De diepe zakken-econoom**
5.1,2,e rekent af met de mythes over schuld, zodat we een betere economie kunnen bouwen
5.1,2,e
- 36 **Coronahulp in Betondorp**
5.1,2,e kwam veel verborgen leed tegen toen ze boodschappen ging doen voor haar burens
5.1,2,e
- 40 **Essay Lekker alleen**
Geluk is minder ruis, minder prikkels, minder appjes, minder mensen om ons heen
5.1,2,e
- 44 **Profiel Het raffinement van** 5.1,2,e
Dertig jaar na haar dood zijn 5.1,2,e Rubinsteins eigenzinnige, persoonlijke teksten nog altijd waar
5.1,2,e
- 66 **Het einde**
5.1,2,e journalist en reisschrijver
5.1,2,e 5.1,2,e

Kunst & Cultuur

- 50 **Film De getuige**
The Assistant vertelt het verhaal van 5.1,2,e de junior assistent van een 5.1,2,e producer
5.1,2,e
- 52 **Kroniek**
Televisie Klassen **Televisie Small**
Axe: Mangrove **Kunst De Romanovs**
Film Police **Hiphop** **Typhoon**
- Dichters & Denkers**
- 56 **De grenzeloze** 5.1,2,e
5.1,2,e laat zien hoe de schrijfster aan het eind van haar leven haar indringende stem vond
5.1,2,e
- 59 **Herfsttij van Antwerpen**
5.1,2,e schreef een ontplofend kostuumdrama
5.1,2,e
- 60 **Gefnuikte vrouwenlevens**
Kruis of munt (1949) van 5.1,2,e zindert en is terecht opnieuw uitgegeven
5.1,2,e
- 61 **Het verdwijnen van het onland**
5.1,2,e beschrijft hoe het stadse leven het platteland verovert
5.1,2,e

ART ON

DISPLAY
1949-69

ART ON

DISPLAY
1949-69

ART ON

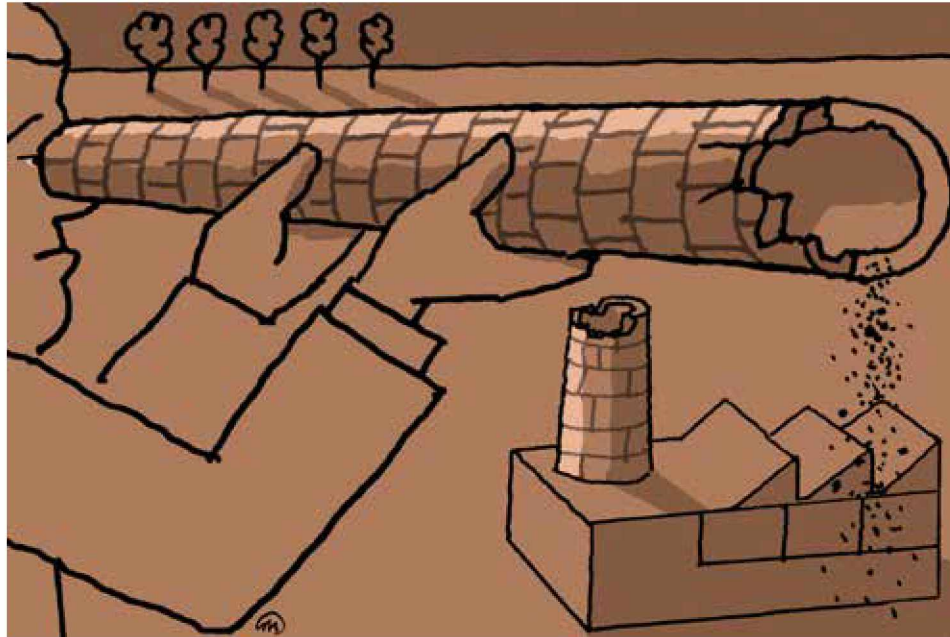
DISPLAY
1949-69

ART ON

DISPLAY
1949-69

In het nieuws

We moeten de grote vervuilers nu echt aanpakken

Toen begin dit jaar de wereld in lockdown moest, durfden sommigen nog hardop te dromen over een post-coronawereld die groener en eerlijker zou zijn. Het virus was een wake-upcall en we mochten niet weer indommelen. Dat sentiment lijkt verdwenen, nu we afwachten of we met Kerstmis op familiebezoek mogen. De vraag hoe we beter uit de crisis kunnen komen is verdrongen door de vraag wannéér we uit de crisis komen.

Twee weken geleden sprak *De Groene* met Frans Timmermans, vicevoorzitter van de Europese Commissie, die verantwoordelijk is voor de Green Deal, het alomvattende duurzaamheidsplan dat ons continent in 2050 klimaatneutraal moet maken. We vroegen hem hoe de pandemie zijn missie heeft beïnvloed. Hadden Europese politici het niet te druk met teststraten en mondkapjes om zich te interesseren voor strengere klimaatdoelen? Is er straks nog wel geld over voor verduurzaming, nu overheden de begrotingstekorten laten oplopen om noodsteun te bekostigen?

Timmermans zag het behoorlijk rooskleurig in. Volgens hem heeft Covid-19 de Green Deal juist in een stroomversnelling gebracht: 'De Europese Raad heeft in juli besloten dat er achttienhonderd miljard moet komen voor investeringen, waardoor de zaak echt in een ander daglicht is komen te staan. Niet alleen de politiek, ook het bedrijfsleven begrijpt dat als we moeten investeren om te herstellen, we dat meteen duurzaam moeten doen. De Green Deal vormt daarvoor een goede basis, omdat het zekerheid biedt op de lange termijn.'

Hoe ingrijpend deze transitie zal zijn, toont de reportage over de Poolse mijnstreek Silezië in dit nummer (p. 24). De meeste inwoners snappen wel dat de kolenindustrie ten dode opgeschreven is, maar hebben terechte zorgen over de toekomst van hun regio, waar niet alleen het economische maar ook het culturele leven met de mijnen verweven is. Timmermans, kleinzoon van Limburgse kompels, toonde zich daarvan bewust: 'We moeten mensen zien op te leiden om andere beroepen te doen. Zeker wanneer iemand vijftien of twintig jaar in de mijnen heeft gewerkt, kan dat een helse klus zijn om iets te vinden waar ze voldoening uit halen. Maar de beelden uit mijn kindertijd van

stoere mijnwerkers die aan de lopende band wasknijpers in elkaar zitten te frunniken wil ik nooit meer zien – dat is geen vervangende werkgelegenheid.'

Dat er ook in Nederland nog het nodige moet gebeuren om aan de Europese milieuregels te voldoen, toont het onderzoek van Investico en *De Groene* over de grootste stikstofuitstoters (p. 18). Het huidige landbouwsysteem loopt tegen allerlei ecologische grenzen op. Veel boeren zullen best begrijpen dat het model van rücksichtslose intensivering aan herziening toe is, maar hebben terechte zorgen over de toekomst van hun bedrijf, dat niet zelden al generaties in de familie is. Het probleem is dat minister Carola Schouten haar oren te veel laat hangen naar de

Minister ^{5.1.2.e} Schouten laat haar oren te veel hangen naar de protestboeren

protestboeren die wars zijn van verduurzaming. Met een kostbare vrijwillige uitkoopregeling treedt ze op als een zachte heelmeeester die een stinkende wond achterlaat. Wat we in het stikstofdossier zien geldt voor de hele milieucrisis: zolang de grote vervuilers worden ontzien, blijft het aanmodderen.

Als de perikelen in de Poolse mijnregio en op het Nederlandse platteland iets duidelijk maken, dan is het wel dat deze omwenteling vraagt om een sterkere overheid. Gelukkig begint zelfs de vvd dat inmiddels in te zien, getuige het nieuwe verkiezingsprogramma. Ook de duurzaamheidsparagrafen bij andere partijen stemmen hoopvol dat Rutte III zijn titel als 'groenste kabinet ooit' na de volgende formatie alweer kwijt is. Dat is ook hard nodig als we de klimaatdoelen van Parijs binnen bereik willen houden. Frans Timmermans voelt dat de wind in Europa in elk geval aan het draaien is: 'Het is niet meer "het klimaatdebat", het is een breder gesprek geworden over waar onze economie naartoe gaat.' De dromen over een groenere en eerlijke wereld zijn nog lang niet verwezenlijkt, maar het is te voorbarig om ze volledig op te geven.

^{5.1.2.e} beeld ^{5.1.2.e}

In de wereld

Queen Elizabeth klaagt niet over 'The Crown'

Londen – Dominic Witherow en zijn vrouw, een koningsgezind echtpaar uit Woking, begonnen vol goede moed aan het vierde seizoen van *The Crown*. Het ging echter in de eerste episode al mis. De klunzige manier waarop prins Charles in een IJslandse rivier een zalm probeerde te vangen ging deze kijkers te ver. 'Nooit heeft een televisieserie', zo schreef Dominic in een brief aan *The Daily Telegraph*, 'op zo'n stellige wijze alle geloofwaardigheid weten te verliezen.'

Zoals in de eerdere seizoenen verleidt *The Crown* ook nu de Engelsen tot het spelen van een gezelschapsspel: zoek de onnauwkeurigheden. En die begonnen al in het openingsbeeld: de koordjes op het militaire uniform van de koningin hingen er verkeerd bij. Een scène later geeft Hare Majesteit, weer prima gespeeld door Olivia Colman, met een gebogen pols een groet. Het schrikbeeld van menige kolonel bd.

En zo ging het door. Een lezer merkte op dat Elizabeth weliswaar serieus is, maar nooit chagrijnig. Dat doedelzakspelers van de Atholl Highlanders, een privé-eenheid, de gasten naar de eetzaal van het Schotse buitenhuis Balmoral begeleiden is eveneens onmogelijk. Tevens wordt het voor ondenkbaar gehouden dat Margaret Thatcher en Elizabeth kortaf, onbeleefd zelfs, tegen elkaar waren.

Wat oudere kijkers bevreedde was de suggestie dat Elizabeth zich zorgen maakte over haar tweede zoon, Andrew. Daar heeft ze tegenwoordig alle redenen toe, maar niet in de jaren tachtig toen Andrew, zeker na de Falklandoorlog, bijkans populairder was dan Diana. De overdreven manier waarop Gillian Anderson premier Thatcher speelde viel weliswaar goed in Amerika, maar een stuk minder in Engeland zelf.

Een fundamenteel probleem van het vierde deel is dat regisseur Peter Morgan zijn personages te veel laat vertellen. Een voorbeeld daarvan is de scène waarin Elizabeth onverwacht bezoek krijgt van de huisschilder Michael Fagan. Morgan zet de insluiper, die blijkens een recent interview geen spijt heeft van zijn daad, neer als slachtoffer van Thatchers economische politiek, wat niet klopt.

Morgan portretteert de Windsors als onuitstaanbare snobs. In een tijd waarin de grens tussen fictie en waarheid vervaagt, is dat rampzalig voor het imago van het Britse koningshuis. Typerend voor Morgans perspectief is een dialoog waarin Elizabeth de term 'bloedsporten' in de mond neemt, een term die critici van de jacht gebruiken. De vorstin zou 'veldsporten' hebben gezegd. Klagen zal ze echter niet. *Never complain, never explain* is het credo van de hoedster van de kroon.

5.1.2.e

Joep Bertrams

Italië wandelt met de Kerst

Rome – Geen *mercatini natalizi*, de kerstmarktjes met glühwein dit jaar, waar de Italianen zo gek op zijn: Duitslandje spelen in Italië. En geen *christmas shopping*, waar ze ook zo gek op zijn: Amerikaatje spelen in Italië. Honderd procent authentiek Italiaans is met zo veel mogelijk familieleden rond een afgeladen kerstdis zitten. Niet 's avonds, maar voor de *pranzo*, de kerstlunch, op Eerste Kerstdag. Wie voor de kerstpranzo niet met minstens tien man rond een tafel zit, is een zielig mens in Italië. Maar dat mag ook al niet dit jaar. Hooguit zes man, wat voor veel families gaat betekenen dat alleen opa en oma er nog bij kunnen. Niet de vrolijke invasie van familieleden uit alle windstreken die honderden kilometers overbruggen om maar in de geboortestreek Kerst te kunnen vieren met *la famiglia*.

Hoogstwaarschijnlijk is heel Italië dan oranje, zo niet rood, wat betekent dat er niet van regio naar regio kan worden gereisd. Dus niet de studerende kinderen uit Milaan, Bologna of Rome, die hun sponsors in het diepe zuiden – de ouders en grootouders – komen verblijden met hun aanwezigheid. En zelfs niet eens de traditionele kerstfilm van Christian De Sica. *Vacanze di Natale* (Kerstvakantie) heten ze altijd, en alleen aan het nummer erachter zie je dat alweer een jaar is verstreken. De eerste kwam uit in 1983, en ze gaan altijd zo'n beetje hetzelfde: een groep olijke

mannen op leeftijd die ergens in den vreemde Kerst gaat vieren, er gaat van alles mis, uiteindelijk is de conclusie: nergens is het fijner dan in Italië, en dan al helemaal met Kerst. Maar geen De Sica dit jaar.

En om de hoop op feestvreugde helemaal plat te slaan, heeft de regering van Giuseppe Conte óók nog besloten dat het skiseizoen vooralsnog niet doorgaat. Dat besluit moest nu worden genomen, want om op de 3200 kilometer Italiaanse skipiste in de Dolomieten voldoende opgespoten sneeuw voor de kerstvakantie te krijgen, moest nu worden begonnen. Premier Conte heeft besloten dat er niet gespoten gaat worden, en hij doet een appél op alle Europese landen om hun burgers thuis te houden. 'Wat rest ons nog?' schrijft de éminence grise van de journalistiek Corrado Augias in *la Repubblica*, 'het mooiste land ter wereld. Stap over uw drempel, kijk om u heen, maak een wandeling, en zie ineens: hiervoor deed Goethe het.'

Anne Branbergen

Wat Donald Trump van Jacob Zuma kan leren

Kaapstad – Eeuwenlang hobbelde Zuid-Afrika achter Amerika aan. Later 'ontdekt', later gekoloniseerd, latere slavernij, latere burgeroorlog, latere rassenwetten, later algemeen stemrecht. Maar nu gaan de landen gelijk op.

Buitenland Rutger van der Hoeven Adempauze

Over twee maanden zal Joe Biden zonder Donald Trump in het publiek een acceptatiespeech geven die acceptabel is, en kunnen we ons wijden aan de vraag die vier jaar op de achtergrond bleef: waar staat de Amerikaanse democratie, en waar de democratie in de wereld? Sinds 2016 dwong Trumps wilde theater de aandacht naar de directe schade die hij aanrichtte aan het Amerikaanse en internationale bestel. De afgelopen weken helemaal: het breken van bestaande normen, en het aanschurken tegen een machtsgreep, was nooit intenser. Maar nu het centrum het houdt, wordt de vraag urgenter wat dit betekent op de lange termijn.

De Democratische Partij legt zich nu vooral toe op de vraag of de verkiezingsstrategie te progressief was of niet progressief genoeg. Maar in feite is dat een kortetermijnvraag, die uitgaat van de aanname dat Bidens presidentschap een restauratie gaat vormen van de Amerikaanse democratie, en van de gedachte

dat Trump een *freak accident* was. Belangrijker dan de Democratische strategie is de vraag waardoor Trumps gevaarlijke presidentschap mogelijk was. Daar zijn nogal wat boeken over geschreven. Die gingen er meestal vanuit dat Amerikanen uit frustratie en verkeerd begrepen eigenbelang op Trump hadden gestemd, en dat dit kon worden hersteld met goed beleid. Maar het feit dat Trump twaalf miljoen stemmen méér kreeg dan in 2016, ondanks een vrij rampzalig en chaotisch presidentschap, suggereert iets anders.

Interessantere analyses zagen Trump als een in het oog lopend maar ook tijdelijk gevaar, dat vooral afleidde van problemen op lange termijn. Een auteur met zo'n langere blik was de econoom Dani Rodrik. Hij wijst al langer op de fundamentele ondergraving van de democratie in de VS en andere westerse landen door de onderliggende economische realiteit: het feit dat centrum-linkse én centrum-rechtse partijen geen antwoord hebben op 'de brandende vraag van onze tijd: waar moeten goede banen vandaan komen?'

Volgens Rodrik hebben de Democraten nu 'vier jaar adempauze' voor die vraag terugkeert, schreef hij in een column na de verkiezingen. Ongeveer iedereen is ervan doordrongen dat veel banen precairder

worden in westerse landen, terwijl de economische en politieke consensus blijft dat economische groei en een ronkende aandelenbeurs, geholpen door monetair pompwerk, alles goed laten komen. Hoewel Trump niets aan die economische realiteit veranderde, illustreerde zijn electorale succes wel hoeveel Amerikaanse stemmers erdoor worden gemotiveerd. Hun vijandigheid tegen het hele systeem zal niet verdwijnen met een nieuwe president die vooral consumenten dient en niet arbeiders.

Trumps succes onderschreef ook

Vernieuwing van de democratie is meer dan het installeren van Biden

de bedreiging die nieuwe media en nieuwe vormen van meningsvorming betekenen voor de democratie. Twitter en Facebook maken oude-stijl-politiek onmogelijk: de politiek als ambacht, en het idee van volksvertegenwoordiging via verkiezingen in plaats van #trending en directe bevrediging van de onvrede. Nieuwe media versterken bovendien de trend van partijpolitiek naar politiek als persoonsgebonden beweging. En dát is hoe onze democratie sterft, voorspelde politicoloog David Runciman in *How Democracy Dies*, niet door een staatsgreep-oude-stijl. De Ameri-

kaanse democratie zal Trump wel overleven, maar niet zijn voorbeeld.

Runciman beschreef ook een derde fundamenteel probleem: hoe democratie in stapjes wordt uitgehold. Trumps dagelijkse schoffering van democratische normen was niet erg op zichzelf, maar erg vanwege de trend. We hebben een ontstellend gebrek aan voorstellingsvermogen wat het einde van democratie betreft, stelt Runciman: altijd kijken we weer naar de jaren dertig. Maar kijk verder, naar het oude Griekenland, of de Romeinse Republiek, en je ziet het gevaar van politieke normvervaging. Het einde is niet Hitler, maar een lange serie mannen die de geldende normen en regels telkens verder uithollen, tot er niets overblijft dan een lege huls.

Trump vertelde ongemakkelijke waarheden, over corruptie en oligarchie, en hoewel hij die problemen zelf belichaamde, gaat de onvrede erover niet weg als hij met slaande deuren het pand heeft verlaten. Vernieuwing van de democratie, in de VS en in Europa, is zeker mogelijk, maar gaat veel verder dan het installeren van Biden. Het vereist toewijding aan democratie en aan de problemen die stemmers raken, van het volgende arbeidscontract tot klimaatverandering. Biden zal zeggen dat hij dat gaat doen. Laten we hopen dat hij het kan.

Terwijl Donald Trump de verkiezingsuitslagen bestrijdt, laat de Zuid-Afrikaanse ex-president Jacob Zuma zien hoe je gerechtelijke vervolging wegens fraude en corruptie eindeloos vermijdt. Het heet de 'Stalingrad-strategie'; je sleurt het juridische gevecht naar elke straat, elk huis, elke kamer, indachtig de Russen tijdens de Duitse belegering in 1942/43.

Zuma was Trump als president al voorgegaan in de opportunistische herschikking van de belangrijkste overheidsinstellingen, waaronder de politie, de speciale opsporingsdienst, het OM, de belastingdienst en de geheime dienst. De routine was simpel: je benoemt vrienden of onnozeelaars, en dan kun je je gang gaan. De president, zijn familie en vazallen stortten zich vervolgens op de staatsruif. Het elektriciteitsbedrijf werd volledig kaalgeplukt. Miljarden verdwenen in verkeerde handen. Het bracht het land op het randje van de afgrond.

Zuma's opvolger, Cyril Ramaphosa, stelde een commissie aan die onder leiding van rechter Raymond Zondo onderzoek moest doen naar deze 'staatsinkapseling'. Aanvankelijk leek er weinig reden voor ongerustheid voor Zuma. Zijn naam viel natuurlijk regelmatig, maar de getuigenissen mochten niet worden gebruikt

Monte Wolverton / Cagle

voor strafrechtelijke vervolging. Dat veranderde evenwel dit jaar, zodat het OM de bewijsvoering nu kan aanscherpen.

Zuma, die zich had verheugd op een rustig bestaan op zijn boerderij, voelde nattigheid. Zijn verschijning voor de commissie werd een lang uitgesponnen drama. Eerst, in juli vorig jaar, kwam hij met vage, ongefundeerde complottheorieën. Hij verdomde het vervolgens om verder te getuigen, omdat hij vond dat hij als 'beschuldigde' werd behandeld. Uiteindelijk was Zondo het zat en hij gebod Zuma om als nog voor de commissie te verschijnen. Zuma's volgende zet was de eis dat Zondo zich moest terugtrekken omdat hij en de rechter elkaar kenden en vroeger 'vrienden' waren geweest. Zondo was de vader van een kind van de zus van een van Zuma's ex-vrouwen, 25 jaar geleden. Ook zou de rechter Zuma in zijn kantoor hebben bezocht toen die nog vicepresident was.

Toen Zondo eind verleden week tijdens een zitting van de commissie bekendmaakte dat hij geen reden zag om zich vanwege vermeende 'vriendschap' terug te trekken, stond Zuma op en verliet hij zonder toestemming van de rechter de zaal. Minachting voor het hof! riepen de deskundigen.

Zuma's team kijkt onderwijl naar team-Trump. Lijfsbehoud boven alles.

5.1.2.e

Orbán verenigt de oppositie

Boedapest - Eens in de zoveel tijd dient de Hongaarse regering een pakket wetsvoorstellen in bij het parlement waarvan de meest controversiële internationaal bekritiseerd worden. Eerder dit jaar was het vooral een wet die een einde maakte aan de erkenning van transgenders, deze maand was het een grondwetswijziging waarmee de regering-Orbán de kinderen in Hongarije 'beschermt' tegen gevaarlijke 'genderideologie' uit het Westen. Critici wijzen er echter op dat deze provocerende zetten in Orbán's *Kulturkampf* vooral bedoeld zijn om af te leiden van andere, minder ideologisch geladen voorstellen. Een ander wetsvoorstel dat deze maand werd ingediend lijkt namelijk van groter belang voor de regering-Orbán: het aanpassen van de kieswet, met het oog op de verkiezingen in 2022.

De Hongaarse oppositie was jarenlang scherp verdeeld, wat Orbán goed uitkwam: zijn partij-coalitie wint stevast net minder dan de helft van de stemmen, en de verdeelde oppositie zorgde ervoor dat de rest van de stemmen verdeeld bleven over losse oppositiepartijen, die daardoor geen bedreiging vormden. Maar de laatste jaren is die oppositie gaan inzien dat, om Orbán te verslaan, ze wel samen moeten werken: van het oud-socialistische DK tot het rechtse Jobbik, de

tweede partij van het land, die voor dat doeleinde haar extreem-rechtse veren afschudde.

Onlangs kondigde een regenboogcoalitie van oppositiepartijen aan om de handen in 2022 ineen te slaan: per kiesdistrict zullen ze steeds maar één kandidaat verkiesbaar stellen, gekozen tijdens een voorronde. Dat plan lijkt de regering-Orbán schrik aangejaagd te hebben. De wijziging van de kieswet zorgt ervoor dat de oppositie alleen nog maar samen kan werken als de partijen ook bereid zijn om slechts één nationale lijst te presenteren. Daar was binnen de partijen nog onenigheid over: de angst was dat zó'n innige samenwerking met oude vijanden toch een deel van hun kiezers van hen zou vervreemden. De nieuwe wet beslecht dat dispuut: het kan niet meer anders.

'De regering hoopt duidelijk ook dat niet al onze kiezers zo'n gezamenlijke lijst accepteren', zegt Márton Gyöngyösi, vicepresident van Jobbik. Maar hoewel hij het zorgelijk vindt dat Orbán de regels zo makkelijk kan veranderen, denkt hij dat deze nieuwe regel uiteindelijk niet veel uitmaakt. 'Links of rechts, Jobbik of DK: dit zijn niet de lijnen waarlangs de Hongaren tijdens deze verkiezingen verdeeld zullen zijn. Orbán of geen Orbán: dat is wat men in 2022 in het stemhokje gaat kiezen.'

5.1.2.e

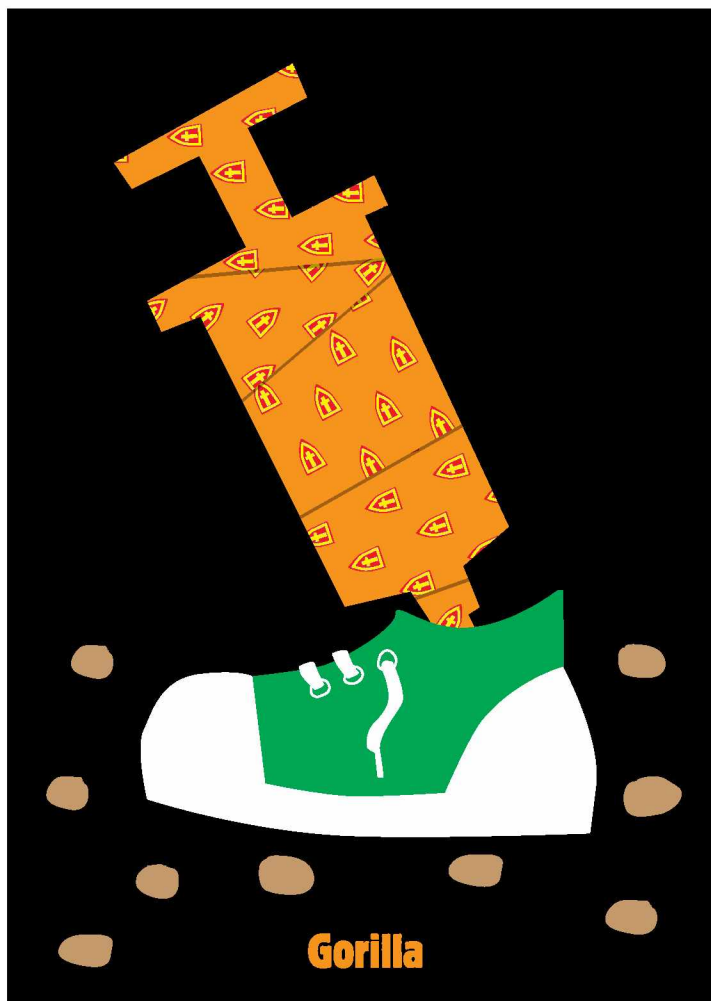
Aan de grens De opvang op Gran Canaria loopt vol

Barcelona - 'De toestand wordt met de dag onmenselijker', zegt Arcadio Díaz Tejera, die als rechter in Las Palmas belast is met de controle van de migrantenopvang op het Spaanse eiland Gran Canaria. Hij heeft het over het inmiddels beruchte noodkamp in de haven van Arguineguín, waar de meeste bootvluchtelingen aan land gebracht worden.

Bijna zeventienduizend West-Afrikanen bereikten tot half november de Canarische Eilanden. Elfmaal zoveel als vorig jaar. Het noodkamp op de pier van Arguineguín barst uit zijn voegen. Op een smal stukje kade zitten vijftienhonderd tot tweeduizend mensen opeengepakt. Ze slapen op het asfalt, met alleen een dekentje van het Rode Kruis. In de tenten is maar plek voor driehonderd mensen. Na hun coronatest wachten ze op overplaatsing naar opvangcentra elders op het eiland. In veel gevallen duurt dat een week of langer. Human Rights Watch sprak met twee positief geteste vrouwen die hun tent gewoon deelden met anderen.

Rechter Díaz Tejera begrijpt er niets van. 'Er is geen enkele reden voor deze opeenhoping', zegt hij in een radio-interview. 'Ook de coronacrisis niet. In 2006 hadden we hier nog veel meer bootvluchtelingen. Toen waren het er 31.000, die mensen kregen een waardige behandeling en in een paar uur richtten militairen een kamp in voor 3500 personen. Waarom zitten nu na vier

Economie

Dirk Bezemer

Een tweede recessie

De Nederlandse economie groeide in het derde kwartaal met 7,7 procent. Hiermee herleeft een oude hoop uit het begin van de coronacrisis: misschien was de economie gewoon even *on hold* en veert straks alles terug naar normaal. Na de zware economische krimp van 8,5 procent in het tweede kwartaal en 1,5 procent in het eerste volgde een zomer van uitbundig spenderen. Daarmee was de economie eind september nog niet terug op het niveau van maart, maar vreselijk veel scheelde het dus niet. De V-vormige recessie leek toch nog mogelijk.

Met de tweede golf is die V uit het zicht verdwenen. We zitten in ieder geval in de neergaande poot van een W. De vraag wordt nu wanneer we de laatste en opgaande poot gaan vinden. Kunnen we niet gewoon herhalen wat we in de zomer deden, terugveren, als het vaccin er eenmaal is? Dat lijkt onwaarschijnlijk; het zou heel goed kunnen dat we in een tweede recessie (twee achtereenvol-

gende kwartalen van krimp) zitten. De oorzaak ligt in de combinatie van versoering van steunpakketten, de klap van buitenlandse krimp en de toegenomen schulden – niet de overheidsschulden maar de bedrijfs-schulden.

De uitstaande zakelijke kredieten van banken aan niet-financiële bedrijven dalen sinds 2012 gestaag, gemiddeld met zeventien miljoen euro per maand. Maar van januari tot april 2020 stegen ze met gemiddeld ruim tweeënhalf miljard per maand. Dat is veel, op een totaal van 255 miljard. De toename van meer dan tien miljard in die maanden was vrijwel gelijk aan de omvang van de Garantie Ondernemings-financiering, een pakket leningen (met tot negentig procent staats-garantie) ter waarde van tien miljard euro, dat was klaargezet voor het jaar 2020.

Sinds april is de langjarige daling van de bedrijfsschuld bij banken weer ingezet. Ze is nu terug op het niveau van januari, wat nog altijd zo'n zeven miljard meer is dan bij voortgaande schuldafbouw het geval zou zijn geweest. Daarnaast was er een forse toename in het tweede kwartaal van de kortlopende schulden via de obligatiemarkten, waar de grotere bedrijven lenen.

De schuldgroei is begrijpelijk: zon-

der inkomsten en met doorlopende vaste lasten moeten bedrijven toch geld vinden om niet failliet te gaan. Een lening is dan de enige uitweg. Het gaat overigens niet om nieuwe leningen; die zijn niet toegenomen, tonen de cijfers. Maar oude leningen werden vaker 'doorgerold', doordat afbetaling werd uitgesteld.

Dit uitstel was de kortetermijn-oplossing om door de lockdowns heen te komen. De staatssteun maakte het mogelijk dat lonen werden doorbetaald, dat banken uitstel

Met de versoering dringt ook de realiteit zich op

van rente en aflossing gaven en verhuurders uitstel van huurbetaling. Maar uitstel is geen afstel. Banken en verhuurders zijn na die genereuze eerste maanden strenger geworden met het verlenen van uitstel; ook zij hebben inkomsten nodig. Voor veel ondernemers staan er tegenover de achterstallige betalingen die ze nu boven op de normale lasten moeten gaan doen geen hogere inkomsten, eerder lagere. Dat komt niet alleen door de tweede golf, maar ook doordat de zware krimp in Europa zich in Nederlandse bedrijven doet

voelen. De steunpakketten waren als een deken die de financiële gevolgen van al dat onheil wegghield. Met de versoering dringt ook de realiteit zich op.

Nu al zijn er meer bedrijfsopheffingen en minder starters. In de regio Amsterdam zijn er in 2020 elf procent minder bedrijven bijgekomen dan vorig jaar in dezelfde periode. De dynamiek stopt. Daarnaast gaan veel gesprekken tussen debiteuren en crediteuren de komende maanden toch eindigen in een faillissement. Dan wordt het oppassen voor sneeuwbal effecten, als uitgestelde betalingen definitief gemiste betalingen gaan worden. De verhuurder met te veel van zulke huurders komt in de problemen. Als die zijn lening aan de bank niet kan terugbetalen, heeft de bank een balansprobleem. Die moet dan terugvallen op eigen kapitaal en staatsgaranties, maar de vraag is of die voldoende zijn. Zien we dit soort processen in de hele eurozone – en dat gaat uiteraard gebeuren – dan dreigt financiële instabiliteit door wankelende banken. Zover is het nog niet, maar de Europese Centrale Bank bereidt al een *bad bank for bad loans* voor. Want doormodderen met hoge schulden en veel 'slechte leningen' leidt tot langdurige stagnatie. Dan zitten we niet in een V of een W, maar in een VL-scenario.

maanden nog steeds tweeduizend mensen vast op een ruimte van vierhonderd vierkante meter?'

Het antwoord ligt voor de hand: koste wat het kost moet duidelijk gemaakt worden dat de Canarische Eilanden een eindstation zijn voor Afrikaanse migranten. Al vóór de uitbraak van de epidemie werden de transfers van migranten naar het Spaanse vasteland stopgezet. Hulporganisaties en de lokale overheid dringen aan op hervatting van de vluchten om de druk te verlichten. Maar de Spaanse regering, die zichzelf graag ziet als 'de meest progressieve van Europa', wil daar niets van weten.

Minister Grande-Marlaska van Binnenlandse Zaken heeft iets anders bedacht om een eind te maken aan het probleem: twee oceaanschepen, een patrouilleboot, een vliegtuig, een helikopter en een onderzeeër. Officieel worden die ingezet tegen de 'maffia's en misdadige netwerken van mensensmokkelaars'. Maar aan de criminalisering van de migratie en aan de militarisering van de Europese buitengrenzen lijkt voorlopig nog geen eind te komen.

5.1.2.e

Het aantal in 2020 getelde doden en vermisten op de Middellandse Zee was deze week, volgens het Missing Migrants Project (IOM): 949

In onze visie voor Europa kunnen alle inwoners in vrijheid leven, werken en dromen. Ons Europa is gebaseerd op verbondenheid, solidariteit en samenwerking over grenzen heen. Want samen zijn we sterker.

Wij geloven in de kracht van cultuur om dit Europa tot stand te brengen.

In dit rare jaar maakten we meer dan vijftig projecten in alle hoeken en gaten van ons continent mogelijk;

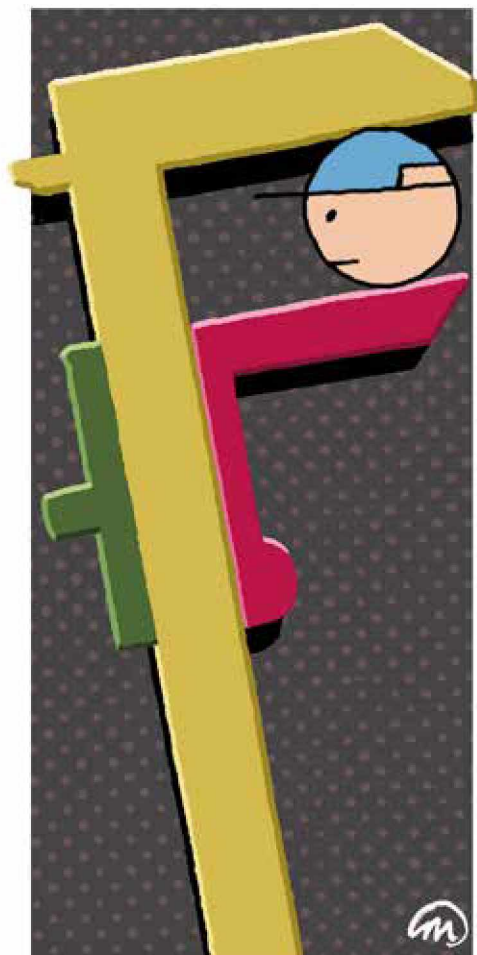
een Pools theater dat zich als vrijplaats wil blijven kunnen manifesteren.
een online discussie platform voor Europese krantenlezers.
een door Syrische kunstenaars beheerde broedplaats in Athene.
een serie podcasts van de Tblisi Architecture Biennale.
een netwerk voor en door migranten-vrouwen in Amsterdam.
een foto-project dat de Green New Deal gaat vastleggen.
een journalistiek platform met Europese verhalen in Corona tijd.

Al meer dan 65 jaar ondersteunen we mensen en initiatieven die het mogelijk maken dat we Europa delen, beleven en verbeelden. En onze missie is urgenter dan ooit. De toekomst van Europa begint vandaag.

In Den Haag Passend

Als je beter leert kijken, zie je meer. Maar ook: als het aanbod er is, dijt de vraag naar passende hulp uit. Dus zijn wij, burgers, mogelijk hulpbehoevender dan de overheid vaak denkt.

5.1.2.e
beeld 5.1.2.e

Alle schijnwerpers staan op de verhoeren in de Tweede Kamer over de misstanden bij de Belastingdienst bij het toekennen en vooral terugvorderen van kinderopvangtoeslag. Daardoor bleef het kritische rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) over ander overheidsbeleid ietwat onder de radar. De uitkomst daarvan mag minder urgent en schrijnend lijken dan het drama van de kinderopvangtoeslag, ook hier word je niet vrolijk van.

Vijf jaar geleden kregen gemeenten de verantwoordelijkheid om mensen met een handicap of na een ziekte aan passend werk te helpen bij gewone werkgevers in plaats van bij sociale werkplaatsen. Om kinderen met problemen sneller van de benodigde jeugdhulp te voorzien. En om huishoudelijke hulp en andere ondersteuning te regelen voor burgers die dat nodig hebben maar de weg daarheen niet weten te vinden. Het SCP constateert dat er niet veel terecht is gekomen van het doel van deze operatie. Net zoals er afgelopen voorjaar uit een ander evaluatierapport bleek dat ook het passend onderwijs niet heeft gebracht wat vooraf werd verwacht.

Bij de decentralisatie van rijk naar gemeenten was de aanname van de overheid dat burgers zelfredzaam zijn, elkaar helpen en ondersteunen, en dat gemeenten betere resultaten behalen dan het rijk omdat ze dichter bij de burger staan. Fout, fout, fout. Bij de invoering van het passend onderwijs was de verwachting dat meer kinderen met een handicap of leer- en gedragsproblemen naar een gewone basisschool gaan, dat docenten op die scholen meer ondersteuning krijgen en dat er minder kinderen thuis zitten omdat geen enkele school hen wil hebben. Eveneens drie keer fout.

Omdat burgers minder te verheffen, te verbinden en te activeren zijn dan werd gedacht – de terminologie ten tijde van de decentralisatie – klopte ook de aanname niet dat deze hele operatie geld zou besparen. Want ja, dat was expliciet óók een van de doelen van de toenmalige VVD- en PVDA-bewindspersonen én een meerderheid in de Tweede Kamer bij de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), de Jeugdwet en de Participatiewet in 2015. Of zouden die mooie woorden activeren, verheffen en verbinden er door politici toch vooral bij zijn gehaald omdat het toenmalige kabinet van VVD en PVDA flink wilde bezuinigen? Waarom bracht de decentralisatie niet wat ervan was verwacht?

In het kader van de Wmo zijn in gemeenten sociale wijkteams opgericht. Met deze ogen en oren in de wijk, zo was het idee, zouden én mensen kunnen worden opgespoord die nu geen hulp krijgen terwijl ze die wél nodig hebben, én zou er meer maatwerk kunnen worden geleverd, wat de kosten zou drukken. In de praktijk blijken die sociale wijkteams het zo druk te hebben met alle hulpverzoeken die al bij hen terechtkomen, via onder meer huisartsen, dat ze niet toekomen aan het opsporen van mensen die bij

geen enkele instantie op de radar staan. Je zou kunnen zeggen: dat drukt dan in ieder geval de kosten, hoe wrang dat ook is. Maar de juiste conclusie is dat de hulpvraag veel groter is dan was verwacht toen de Wmo in werking trad.

Dan het maatwerk dat de wijkteams zouden leveren. Dat doen ze waarschijnlijk ook. Alleen drukt het de kosten niet, zoals was gehoopt. In het SCP-rapport staat een korte passage over groeiende kosten voor de Wmo die zich vooral voordoen in steden waar zorgaanbieders in het wijkteam zitten. Toen ik dat las, dacht ik meteen: ja, nogal wiesdes, zet een bakker in een voedselteam en hij zal brood aanprijzen.

Maar dan lees ik een enkele maanden oud interview in het *Algemeen Dagblad* met twee deskundigen die vijf jaar passend onderwijs hebben geëvalueerd. Een van hen, hoogleraar sociologie Sietske Waslander, zegt: 'Als je beter leert kijken, zie je ook meer.' Het is volgens haar een mogelijke verklaring voor de constatering van de onderzoekers dat er steeds meer kinderen blijken te zijn die niet met 'slechts' één probleem te kampen hebben, zoals bijvoorbeeld dyslexie maar met meerdere, zoals autisme of

Waarom bracht de decentralisatie niet wat ervan was verwacht?

adhd. Dat maakt passend onderwijs op gewone scholen ingewikkelder dan gedacht. Zou maatwerk in de Wmo ook duurder worden als er een medewerker van een thuishulporganisatie in een sociaal wijkteam zit, omdat deze medewerker beter heeft leren kijken en dus meer ziet?

Dat brengt me op iets anders, wat Waslander ook zegt in het interview: dat passend onderwijs een 'kruipend concept' is geworden. Waarmee ze wil zeggen dat het begrip 'passend' te veel is uitgedijd. Volgens haar doordat menige ouder is gaan denken dat het onderwijs precies moet passen op het eigen kind. Bij de Wmo gaat het om passende hulp. Zou dat ook een kruipend concept zijn geworden? Waardoor de vraag ernaar maar uitdijt en uitdijt? Oftewel: als je beter leert kijken, zie je meer. Maar ook: als het aanbod er is, dijt de vraag naar passende hulp uit. Dus zijn wij, burgers, mogelijk hulpbehoevender dan de overheid vaak denkt; én doen wij burgers mogelijk ook maar wat graag een beroep op een aantrekkelijke regeling als die voorhanden is.

Politieke partijen zijn geneigd tussen een van deze twee mensbeelden te kiezen: hulpbehoevend óf maar wat graag leunend op de staat, naar gelang hun visie op mens en samenleving. Maar als er onderhandeld moet worden, bijvoorbeeld over een nieuw kabinet, passen ze hun mensbeeld aan, dan dijt dat uit of krimpt het in. Om de begroting passend te maken. ■

Pedojagen is genormaliseerd

'Viezeriken' in de val

Kindermisbruik is hét thema geworden van een moderne kruisvaart tegen het ultieme kwaad. De gevolgen van de morele paniek zijn verregaand, zoals ook blijkt uit de virulente complottheorieën van de QAnon-beweging.

5.1.2.e

Aan bomen, lantaarnpalen en hekken op de Oude Gracht, de Neude, het Domplein, het Janskerkhof – door de hele binnenstad van Utrecht hangen knuffelberen met pamfletten. 'Laat mij hangen', staat er in dikke letters boven, en als je verder leest: 'Wij als ouders en grootouders maken ons bezorgd wat er allemaal gaande is mbt kindermisbruik in welke vorm dan ook en alle doofpotaffaires mbt kindermisbruik die er zijn!' Namens organisaties als Children Freeand-Safe, Save the Children, Freedom for all Children wordt opgeroepen tot 'liefdevolle acties voor alle kinderen'.

Of die acties altijd liefdevol uitpakken is maar de vraag. In Arnhem verleidden vorige maand zeven jongens een 73-jarige man via een online homochatroom tot een seksafpraak in de buurt van zijn woning. Hij werd in elkaar geslagen en overleed aan zijn mishandeling. Volgens de advocaat van een van de verdachten is de actie ontstaan 'uit verveling in deze coronatijd' en zouden ze 'geïnspireerd geraakt zijn door verhalen over pedojagers, maar liep het flink uit de hand'. Een ander recent voorbeeld van eigenrichting is een video die werd gepost in diverse pedojager-Facebook-groepen waarop te zien is hoe een groepje met maskers op een man tegen de grond werkt. Een van hen zegt, met vervormde stem: 'Je bent aangehouden wegens artikel 248e' – verwijzend naar het artikel in het Wetboek van Strafrecht dat 'grooming' strafbaar stelt.

Activisten tegen kindermisbruik en pedofilie manifesteren zich steeds luider. Mogelijk draagt de coronatijd daar aan bij. Jongeren die met hun lege sociale agenda uit spanningszucht zoeken naar een slachtoffer waarop ze zich kunnen uitleven. Voor een keer, voor de lol. De doorgewinterde pedojagers zullen de urgentie van hun strijd in deze tijd van algehele onzekerheid ongetwijfeld nog meer voelen. Maar het fenomeen is er niet nu opeens, het neemt al jaren toe.

Het internet geeft zowel de misbruikplegers als de zelfbenoemde politieagenten en rechters ruim baan. Zoals pedofielen en pedoseksuelen in chatrooms en in het *dark web* wereldwijd aan hun trekken kunnen komen, zo zijn activisten zich gaan verenigen via sites en Facebook. De deelnemers bevestigen elkaar in de grove taal dat pedo's monsters zijn. Sommigen zijn in één adem

door net zo woedend over andere misstanden, zoals dierenmishandeling. De gemene deler is dat de politiek niks doet voor slachtoffers en dat rechters te soft zijn en dat zij het heft zelf in handen moeten nemen om hun kinderen te beschermen.

Ze werken volgens het principe van *naming and shaming*: namen, adressen, foto's en al dan niet bewezen feiten worden op hun websites geplaatst of via pamfletten verspreid om het brede publiek te waarschuwen voor zedelinquenten die op vrije voeten komen, een 'enge buurman', of voor pedonetwerken die tot de bodem uitgezocht moeten worden. De 'viezeriken' gaan aan de schandpaal, hun huizen worden beklad, ze worden met de dood bedreigd of mishandeld. Dat er reputaties sneuvelen en levens geruïneerd worden, soms ook van onschuldige personen, is bijkomende schade van de goede zaak.

Een andere aanpak is pedoseksuelen in de val lokken. Met een vals profiel doen de jagers zich voor als minderjarig en verleiden groomers

'Wie twijfelt aan de schuld van de dader wordt zelf dubieus gevonden'

al chattend tot uitspraken of een afspraakje om ze persoonlijk te kunnen confronteren met hun daden. Het is een opsporingsmethode waar politie en justitie sinds een aantal jaren steeds meer gebruik van maken. Burgers nemen die methode over, en dat gebeurt de laatste tijd steeds agressiever.

'Pedojagen is genormaliseerd', zegt de Britse socioloog Frank Furedi. 'Het wordt maatschappelijk breed geaccepteerd omdat kindermisbruik in onze moderne samenleving is gaan fungeren als een mythisch en absoluut kwaad – iets wat van alle misdaden het dichtst bij de duivel komt. Daarover is iedereen het eens. En wie twijfelt aan de schuld van de dader of kanttekeningen plaatst bij de eigenrichting van pedojagers wordt zelf dubieus gevonden.'

In zijn boek *Moral Crusades in an Age of Mistrust* (2013) analyseert Furedi hoe de drang tot morele zuiverheid past in een tijd waarin de moraal gefragmenteerd en onbegrensd is geworden. Dat gaat volgens hem gepaard met wantrouwen in de overheidsinstellingen, in de deskundigheid van wetenschappers, in een elite die het goed voor zichzelf regelt. 'Burgerinitiatieven zijn daar het gevolg van. Op zich een positieve ontwikkeling, maar niet altijd, zoals de eigenrichting van pedojagers of de Brexit', zegt hij door de telefoon vanuit Engeland.

Furedi noemt nog iets anders: een opvoedcultuur in de westerse wereld die is doorgeslagen in het bijna dwangmatig beschermen van kinderen tegen gevaar in de buitenwereld. 'Ouders hangen als helikopters boven de wereld van hun kroost. Elk risico moet vermeden worden, als ze klimmen in een boom kunnen ze eruit vallen, als ze spelen in een park kan er een kinderlokker in de bosjes loeren. Maar uitdagingen, negatieve ervaringen en kleine risico's helpen kinderen zich te ontwikkelen tot sterke en onafhankelijke volwassenen. Ik zie dat overgebrachte gevoel van angst voor gevaar bij de millenniumgeneratie bijvoorbeeld terug in het voeren van discussies in "safe spaces". Alsof het daarbuiten niet veilig is. Het zijn twee kanten van dezelfde medaille: enerzijds een pedagogisch klimaat van overdreven aandacht voor het kind, anderzijds een obsessie met kindermisbruik en pedofilie.'

Nu is morele paniek over het bedreigde onschuldige kind natuurlijk geen recent verschijnsel. Het keert als archetypisch beeld terug in klassieke sprookjes – Roodkapje die door de boze wolf wordt opgegeten, de Rattenvanger van Hamelen die kinderen verleidt met een fluit. Joden worden al eeuwenlang beschuldigd van het ontvoeren van christelijke kinderen om ze op te eten als onderdeel van hun rituelen waarbij zij zouden samenzweren met vrijmetselaars, de Illuminati en satan-aanbidders. Eind jaren zeventig van de vorige eeuw gonsde het in België van geruchten over 'roze balletten' – seksfeesten waarbij hoge ambtenaren, ministers en rijkswachters zich zouden vergrijpen aan minderjarigen. De geschiedenis leert dat dergelijke complottheorieën altijd gedijen in een politiek moerasig klimaat.

Dat fenomeen doet zich nu weer voor, waarbij het Amerikaanse QAnon laat zien dat pedojagen inmiddels ook de gedaante aanneemt van een virulente politieke ondermijning. De beweging is in korte tijd uit de marge van sites als 4chan en 8chan mainstream geworden en inmiddels zelfs doorgedrongen tot het Amerikaanse Congres. De aanhangers bedienen zich van een prototypisch alomvattend verklaringsverhaal: een wereldwijde kliek van satan-aanbidders heeft de leiding over pedofiele kringen en niemand minder dan Donald Trump is de grote kruisvaarder die deze monsters bestrijdt en verlichting brengt aan ongeruste vaders en moeders.

'Wanneer deze politici geen rationele argumenten meer hebben om kiezers te overtuigen,

Demonstratie tegen de (her)oprichting van de Partij voor Naasteliefde, Vrijheid en Diversiteit (PNVD). Den Haag, 12 september

zullen ze een beroep doen op emotioneel geladen thematiek', stelde de Amerikaanse hoogleraar Gabriel Andrade onlangs in zijn artikel 'Won't Somebody Please Think of the Children'. Net als zijn Britse collega Furedi vindt hij dat 'we door ons zo bezorgd te maken over de benarde situatie van kinderen zelf kinderlijk zijn geworden. Op onze beurt vallen we ten prooi aan manipulators die gemakkelijk gebruikmaken van ons hyperemotionele, onvolwassen denken. We laten ons zelf gemakkelijk omzeilen door goedkope morele argumenten en complottheorieën.'

Want hoe absurd en doorzichtig de complottheorie van QAnon ook is, het glijdt erin als koek. Vooral vrouwen gaan er 'uit een gevoel van moederlijke plicht' schreeuwend in mee, zonder dat ze beseffen hoe hun informatieaanbod wordt gemanipuleerd en zij worden gebruikt voor de klik rondom Trump en alt-right. Net als pedojagers verspreiden zij op hun sites en via Facebook en Instagram informatie over pedo's, maar met het verschil dat zij zich specifiek richten op politici, journalisten en rechters uit Democratische hoek. Die worden zonder het geringste bewijs beschuldigd van kindermisbruik en het verzamelen van kinderporno.

'In het hart van QAnon ligt een onmiskenbaar angstaanjagend ethos dat harde straf eist voor de steeds groeiende lijst van politieke vijanden.

De geschiedenis leert ons dat sekspaniek uiteindelijk niet goed eindigt voor alle kwetsbare minderheden in de samenleving', schreef Annie Kelly in *The New York Times* aan de vooravond van de presidentsverkiezingen. Ze denkt ook dat de 'zachte voorkant' van QAnon in de vorm van actiegroepen als Save the Children, dezelfde van de pamfletten in Utrecht, het gemakkelijk maakt om vrouwen aan boord te krijgen.

Toch gaat er onder de eigenrichting van al die moderne kruisvaarders, al dan niet gemanipuleerd en aangejaagd voor politieke machtsdoeleinden, ook een ongemakkelijke waarheid schuil: er zijn pedonetwerken en seksreizen naar landen ver van huis. Er is een wereldwijde kinderporno-industrie, er is kinderhandel en er vindt achter gesloten deuren kindermisbruik plaats. Veel kwesties zijn pas onder maatschappelijke druk naar buiten gekomen. De katholieke kerk waar jongetjes in de klauwen vielen van priesters en paters of de luxebordelen van Jeffrey Epstein en zijn partner in crime Ghislaine Maxwell, waarin minderjarige meisjes, vaak afkomstig uit laagopgeleide, gebroken gezinnen, tegen betaling het vleselijk verlangen van de baas en dat van de rijken en beroemden der aarde moesten bevredigen. De beerputten gingen pas na veel tegenwerking open. De achterdocht van pedojagers is dan ook niet onrealistisch.

Hierop wijst Jolien Debouvere in haar onderzoek *Pedofielenjagers: Een studie van de potentiële impact van hun acties* dat zij in 2015 deed aan de faculteit rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Gent. Ze constateert dat pedofielenjagers hun acties onder meer rechtvaardigen met het tekortschieten van het bestaande strafrechtelijk systeem. Volgens haar kan de werkwijze van pedofielenjagers soms een belangrijke hulpbron zijn voor de politie bij de opsporing en de vervolging van pedoseksuele delinquenten.

'Natuurlijk kan het niet de bedoeling zijn dat eigenrichting mensen op welke manier ook schaadt en onrust aanjaagt in de samenleving. Er wordt een sfeer gecreëerd waarin het lijkt dat pedofilie en pedoseksualiteit om elke hoek van de straat liggen te loeren', schrijft Debouvere in haar onderzoek. Ze doet een aantal aanbevelingen voor hoe binnen de huidige wetgeving pedojagers beter aangepakt kunnen worden. Ze noemt onder meer dat slachtoffers een beroep kunnen doen op het recht op privacy en het recht om vergeten te worden op het internet. Uit schaamte zullen ze dat zelden doen. Wat betreft het aanpakken van daders pleit ze voor het invoeren van een internationaal register van veroordeelde (pedo)seksuele delinquenten en voor een intensieve inzet van lokagenten. De ellende van misbruikte kinderen smeekt erom. ■

Corona Vaccin-nationalisme

Achter aansluiten graag, er zijn veel rijkere landen voor u

Op de markt voor covid-vaccins heerst de wet van de jungle. Rijke landen slaan op voorhand honderden miljoenen vaccins in, waarmee ze hun eigen internationale inkoopplan ondermijnen en armere landen in de weg zitten.

5.1.2.e
beeld 5.1.2.e

Begin 2007 uitte de directeur infectieziekten van de Wereldgezondheidsorganisatie (who) vanuit Jakarta zijn blijdschap dat Indonesië weer samen wilde werken tegen vogelgriep. De maanden ervoor waren een belangrijk leermoment voor de who, vertelde hij. 'Ik denk dat Indonesië een onderwerp heeft aangeroerd dat erg belangrijk is', zei hij, 'een onderwerp dat de dialoog over en de toegang tot vaccins zal verbreden. We zijn erg dankbaar dat Indonesië en achttien andere landen ons de weg vooruit hebben getoond.'

Indonesië had de who boos de wacht aangezegd toen het ontdekte dat er een wachtrij van landen was die vaccins tegen vogelgriep wilden kopen. Indonesië moest achter aansluiten. Het kon wel even duren, want rijke landen hadden flinke 'pre-orders' geplaatst. Nu was vogelgriep in die landen bepaald geen acuut probleem. Indonesië daarentegen was het zwaarst door vogelgriep getroffen land ter wereld en er gingen ook daadwerkelijk mensen aan dood – niet in theorie, en niet in afgelegen, geïsoleerde streken, maar in en rond de hoofdstad Jakarta.

Daarom leverde Indonesië de cruciale monsters van het naar mensen overgesprongen virus H5N1 aan de who, en farmaciebedrijven gebruikten die om vaccins te maken. Voor toegang tot het daaruit ontwikkelde vaccin maakte dat kennelijk niet uit. Indonesië noemde dit beleefd 'oneerlijk' en schortte de samenwerking op. Nadat de boel was gelijmd, beloofde de who de internationale coördinatie voor vaccinvoorziening nieuw leven in te blazen en 'de respons tot epidemieën wetenschappelijker, rationeler en eerlijker' te maken.

Fast forward naar 2020. Het is oktober en verschillende farmaceutische bedrijven ronden 'fase 3'-testen van hun vaccins tegen Covid-19 af. Zuid-Afrika is daar een belangrijk land voor: het heeft de beste medische infrastructuur van Afrika en heeft veel ervaring met het testen van griepvaccins. 'We zijn trots en opgewonden dat we de kans hebben om bij te dragen aan deze mondiale onderzoeksinspanning', zei de arts die als hoofdonderzoeker was gevraagd bij de test van farmaciebedrijf Pfizer tegen vakblad *Clinical Trials*. 'Zuid-Afrikaanse patiënten zullen een kritieke rol spelen in het gevecht tegen Covid-19.' Ook AstraZeneca, Janssen en Novavax testten op vrijwilligers in Zuid-Afrika.

Het ging niet zonder slag of stoot, want westerse bedrijven die medicijnen komen testen: dat ligt gevoelig in Afrika. (Pfizer testte bijvoorbeeld in 1996 een medicijn op tweehonderd Nigeriaanse kinderen zonder toestemming van hun ouders.) Er was vurig debat en bij deelnemende ziekenhuizen stonden soms demonstranten met borden als '#WeNotGuineaPigs'. Maar de vaccintests, zo ziet het er naar uit, hebben resultaat. Helaas zullen Zuid-Afrikanen de vaccins die nu zijn aangekondigd waarschijnlijk niet krijgen, in ieder geval niet als het er nog toe doet. 'Wat er zal gebeuren, is dat we in sub-Sahara-Afrika geen vaccins krijgen totdat de pandemie over is', zei een Zuid-Afrikaanse arts tegen Al-Jazeera. 'Dat is iets wat we moeten accepteren.'

Opnieuw is de reden daarvoor het stuwmeer aan pre-orders uit rijke landen. In oktober waren al ruim meer coronavaccins besteld en gereserveerd bij farmaceuten dan het aantal mensen ter wereld. Ze zijn echter niet bestemd voor die wereldbevolking, maar alleen voor rijke landen. Die trekken op een ongekende schaal de portemonnee. De Europese Unie kocht tweehonderd miljoen doses bij Pfizer plus een optie op honderd miljoen doses, tekende daarnaast contracten met AstraZeneca (tot driehonderd miljoen doses), Sanofi/GSK (tot driehonderd miljoen doses), en Janssen (tot vierhonderd miljoen doses), en is ook nog in gesprek met CureVac en Moderna.

De VS bestelden honderd miljoen doses van Moderna, honderd miljoen bij Pfizer plus een optie op nog eens vijfhonderd miljoen, en nog eens vijfhonderd miljoen doses van AstraZeneca. Daarnaast ligt de America First Vaccine-wet bij het parlement, die export van vaccins verbiedt zolang er in de VS nog behoefte aan is. De grootste vaccinproducent ter wereld, het Indiase Serum Institute, liet weten dat 'in ieder geval aanvankelijk' zijn vaccins 'naar onze landgenoten moeten gaan voor ze over de grens gaan'. Zelfs vaandelragers van multilateralisme, zoals Canada, Duitsland en Nieuw-Zeeland, doen eraan mee. (Eerder in de coronapandemie wierpen zeventig landen exportbarrières op voor beschermende kleding en maskers, en stalen hackers vaccindata.)

Dit vaccin-nationalisme gaat zelden gepaard met gêne, vaker met trots. Bijvoorbeeld bij de koploper in ruim inslaan, Groot-Brittannië. De Britse regering kocht meer dan 350 miljoen doses covid-vaccins bij zes fabrikanten, voor een bevolking van 66 miljoen. Veel Britse media behandelen dat als het enige zilveren randje aan de corona-aanpak van de regering en verbinden het zelfs met hun nationale obsessie. Zo juichte de conservatieve *The Spectator* dat de Britse regering door Brexit 'vrij van de ketenen' had kunnen winkelen naar vaccins, en vervolgens 'leniger bleek dan de kolos van de EU', omdat zij eerder een deal met Pfizer had gesloten (het voordeel daarvan bleef onduidelijk).

Maar de EU is natuurlijk geen slachtoffer van deze wet van de jungle. Dat zijn de landen die het langst zonder covid-vaccin zullen zitten, terwijl rijke landen miljarden doses van verschillende vaccins op de plank houden tot ze zeker weten dat ze geen risico meer lopen – en het waarschijnlijk helemaal niet meer nodig is. Dat is niet alleen een moreel probleem. Het garandeert dat de pandemie vanuit medisch oogpunt niet optimaal wordt bestreden, en veroorzaakt extra schade aan de wereldeconomie – volgens een onderzoek van denktank Rand mogelijk een biljoen euro per jaar. Voor elke uitgegeven dollar aan vaccins voor armere landen krijgen rijke landen zo'n 4,8 dollar aan economische groei op lange termijn terug, aldus de studie. Dat geldt extra omdat sommige farmaceuten hebben beloofd tegen kostprijs te werken.

De grootste verliezers zijn ditmaal niet 's werelds

De grootste verliezers zijn ditmaal de middeninkomenslanden in de wereld

armste landen. Dat ligt aan een belangrijke doorbraak tegen medicijnongelijkheid die dit jaar is bereikt. Internationale organisaties als de WHO en de VN spannen zich wel degelijk in voor betere toegang van arme landen tot medicijnen. Een belangrijk initiatief is de 'vaccinalliantie' Gavi, waar internationale organisaties, donorlanden, farmaceuten en ngo's in samenwerken (waaronder de Gates Foundation – het haakje van samenzweringdenkers naar Bill Gates' duistere plannen voor werelddominantie via vaccins).

De WHO en Gavi initieerden dit jaar Covax, een inkoopplan voor 'pre-orders' van coronavaccins waar landen naar draagkracht aan bijdragen. 172 landen steunen het initiatief; Rusland en de VS niet, China pas te laat. Covax heeft al zevenhonderd miljoen doses gekocht voor landen die niet kunnen concurreren op de vrije markt. Dit komt aardig in de richting van tien procent van het totaal, een streefcijfer van de VN bij vaccinverdeling. Bij de 'varkensgriep'-epidemie van 2009 riepen de VN rijke landen nog op om vrijwillig tien procent van hun vaccinvoorraad aan arme landen te geven – wat niet gebeurde.

Die tien procent is natuurlijk nooit genoeg voor 85 procent van de wereldbevolking, maar in ieder geval kunnen arme landen dan hun artsen, verplegers en anderen inenten. Achter het net vissen dan landen die de VN kwalificeren als 'middeninkomenslanden'. Landen zoals Zuid-Afrika, Indonesië en Suriname kunnen niet concurreren met rijke landen om vaccins, en hebben geen toegang tot Covax. Dat is extra zuur als zij meewerkten aan vaccintests.

Daarnaast verandert Covax niets aan het marktprincipe waarop vaccinverdeling drijft. 'Covax is een prachtig en nobel initiatief. Het probleem is dat niets landen verhindert om hun eigen vaccinlevering te garanderen buiten Covax om', zegt Adam Kamradt-Scott, een onderzoeker aan de Universiteit van Sydney en schrijver van boeken over epidemieën en mondiale gezondheid. 'Dit is ook wat er in praktijk gebeurt: rijke landen die de eerste levering reserveren. Kijk, vanuit het perspectief van die landen, en van elke regering, is dat redelijk, want zij hebben een verplichting om hun eigen bevolking te beschermen. Verschillende vaccins tegelijk kopen is een

“Ongekende internationale samenwerking?” Die bestaat helaas niet'

begrijpelijke strategie om risico te verkleinen. Het gevolg is voorspelbaar. Rijke landen ondersteunen Covax, maar ondermijnen het tegelijkertijd door in geheime overeenkomsten hogere prijzen te betalen voor het eerste recht. Het is begrijpelijk en betreurenswaardig tegelijk.'

Dit proces creëert natuurlijk ook nog andere winnaars: de farmaceutische bedrijven die de vaccins maken. 'Ook vanuit hun oogpunt is het begrijpelijk dat zij eerst leveren aan wie het meest betaalt', zegt Kamradt-Scott. 'Maar het creëert voor de hand liggende gevaren nu de hele wereld staat te springen om vaccins. We hebben nu een week gezien die ermee begon dat Pfizer claimde dat zijn vaccin negentig procent effectief was. Binnen enkele dagen claimde de Russische regering 92 procent effectiviteit van haar Sputnik-vaccin. Weer een paar dagen later claimde Moderna 94,5 procent effectiviteit. Daarop liet Pfizer weten dat zijn vaccin bij nader inzien 95 procent effectief is. Maar dit zijn alleen persberichten. We hebben geen data om dat wetenschappelijk te controleren. Het is niet voor niets dat het normale pad via wetenschappelijke *peer-review* loopt en niet zo.'

Als die wetenschappelijke evaluatie er komt, is veel van de winst voor farmaceuten via pre-orders en koersstijgingen al binnen. Toen Moderna zijn 94,5 procent effectiviteit claimde, kocht de Britse regering binnen een paar uur nog snel vijf miljoen doses, hoewel het al 350 miljoen doses van andere fabrikanten had besteld. De medisch manager van Moderna streek in één dag vijftig miljoen aan aandeelwinst op. En dat circus zal de komende maanden waarschijnlijk aanhouden. Er zijn 208 vaccins in ontwikkeling, elk met een eigen benadering en eigen voor- en nadelen. Vaccin-nationalisme betekent niet alleen dat landen druk zullen blijven voelen om nieuwe vaccins te kopen die zichzelf aanprijzen, maar ook dat landen de keuze zullen willen verdedigen voor de vaccins die zij in miljoenen hebben besteld.

Die overdaad aan vaccins in ontwikkeling wijzen ook op een ander negatief effect van het huidige gezondheidssysteem in de wereld. 'Er is veel geschreven over "ongekende internationale samenwerking" bij de ontwikkeling van covid-vaccins, maar in mijn ogen bestaat die helaas niet', zegt Kamradt-Scott. 'Als we hetzelfde niveau van samenwerking hadden gezien als in 2003, tijdens de sars-uitbraak, dan zouden we niet zoveel verschillende kandidaten hebben en zoveel vaccins waarvoor waarschijnlijk onderzoek wordt overgedaan dat al voor andere vaccins is gedaan. Bij echte samenwerking zou een grote groep wetenschappers, zeg, vier vaccin-categorieën hebben aangewezen. Zelfs als binnen die categorieën nog aan twintig verschillende vaccins tegelijk werd gewerkt, zouden wetenschappers nu nog niet eens aan de helft van het huidige aantal vaccins werken. Bij vaccins blijkt meestal zo'n tien procent te werken, dus dan zou je uiteindelijk acht vaccins overhouden. En dat is zat. We hebben gewoon genoeg vaccins nodig, die komen waar het nodig is.' ■

Alec Soth / Magnum / ANP

Hoe herpakt de democratie zich na Trump?

‘Dit is geen moment voor triomfantalisme’

Nu Joe Biden de presidentsverkiezingen heeft gewonnen is het tijd om de Trump-kiezer de hand te reiken, meent populisme-expert Yascha Mounk. ‘Het gaat in een democratie om overtuigen, niet om afstraffen.’

5.1.2.e

Bewijzen ontbreken, cijfers worden verhaspeld en de pleidooien worden steeds warriger. De pogingen van Donald Trumps advocaten om via de rechter de grootste leugen van zijn presidentschap wit te wassen (‘Ik heb de verkiezingen gewonnen’) lopen consequent op niets uit. Yascha Mounk, toonaangevend populisme-expert, kijkt er geamuseerd naar. ‘Dit is de slechtst uitgevoerde coupoging denkbaar’, zegt hij. De kluchtige rechtbankscènes waarin Trumps advocaten beweren dat een internationale kongsi van socialisten de verkiezingen heeft vervalst, doen Mounk denken aan

Bananas, een Woody Allen-film uit 1971 waarin een New Yorkse schlemiel betrokken raakt bij een staatsgreep in de fictieve bananenrepubliek San Marco. Tegelijk is Mounk bezorgd. ‘Het is wel degelijk een coupoging, begrijp me niet verkeerd. We hebben in Amerika te maken met een president die aan de macht probeert te blijven terwijl hij de verkiezingen heeft verloren.’

Nu Trumps aanval op de Amerikaanse democratie lijkt stuk te lopen en ook steeds meer Republikeinen zich openlijk neerleggen bij het verlies van hun president, is Yascha Mounk de ideale persoon om te vragen wat de afgelopen

presidentsverkiezingen betekenen voor Amerika en de wereld daarbuiten. In 2018 verscheen zijn boek *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*, dat een van de standaardwerken werd over de populistische revoltes van de afgelopen jaren. Volgens Mounk heeft een combinatie van stagnerende inkomens, vrees voor een multi-etnische samenleving en op hol geslagen digitale media kiezers bijzonder vatbaar gemaakt voor de verleidelijke vergezichten van autoritaire populistten. Mounk was een van de eersten om verbanden te leggen tussen populistische successen in Europa, de VS en Azië en om een oproep te doen aan de liberale democratie om terug te vechten tegen krachten die haar instituties ondergraven.

En nu lijkt de zwaarste rechts-populistische golf te zijn stuk geslagen, nota bene op een Democratische presidentskandidaat waarvan de verwachtingen, op z'n zachtst gezegd, laag waren. ‘Dit is de eerste veldslag die de liberale democratie wint op het populisme. En dat is een opluchting’, zegt Mounk op een terras in Washington D.C., waar de najaarszon nog niet genoeg kracht heeft voor een ontmoeting buiten zonder klappertanden. Velen hadden wellicht gehoopt op een hardere afstraffing van het trumpisme, maar die verwachting was te hoog, meent Mounk. ‘Het jarenlang bestuderen van het populisme leert dat overwinningen meestal krap zijn. Dit is dan ook geen moment voor triomfantalisme. Figuren als Trump blijven een bedreiging voor de democratie vormen.’ Dat Trump een substantieel aantal stemmen haalde en zijn populariteit zelfs electoraal wist uit te breiden, maakt stellige conclusies nog lastiger. Wilde Amerika echt af van de man die, aldus Mounk, ‘de geschiedenisboeken zal ingaan als de meest ongeschikte president ooit’? Het is volgens hem een combinatie van toeval en wijsheid dat Trump een een-termijnpresident bleek te zijn. ‘De tragische afgelopen maanden legden een vergrootglas over de onverantwoordelijkheid en incompetentie van de regering-Trump’, zegt hij. ‘In januari 2020 had Trump campagne kunnen voeren met de beroemde vraag van Ronald Reagan: “Bent u nu beter af dan vier jaar geleden?” Het antwoord voor de meeste mensen was op dat moment “ja”. Een half jaar later was dat anders.’

Maar de Democraten hebben zeker ook gewonnen dankzij een juiste presidentskandidaat, daarvan is Mounk overtuigd. Joe Biden is volgens hem een kandidaat ‘die dicht bij zijn eigen principes en overtuigingen bleef’. ‘Biden besloot dat deze verkiezingen gingen over fatsoen en karakter’, aldus Mounk. ‘Hij verdedigde een visie op Amerika die progressiever is dan die van Trump, maar die ook heel traditioneel Amerikaans is. Tegen de verwachtingen in won hij daarmee de voorverkiezingen en daarna de verkiezingen en wist hij stemmers die in 2016 voor Trump gingen in groten getale te overtuigen. Dus die man die door de media werd afgeschreven als een anachronisme, voelde het huidige

politieke moment beter aan dan de meeste politieke commentatoren.'

Dat huidige moment, meent Mounk, is er vooral een van vermoedheid. 'Amerika snakt naar een einde aan de verdeeldheid van de Trump-jaren', zegt hij. 'Een paar jaar geleden zei ik dat de Democraten het beste een presidentskandidaat naar voren konden schuiven die uitstraalde dat je op een maandagavond naar de bar kon gaan en het over sport kon hebben in plaats van over de president. Die bar zit er nu niet in, maar ik denk dat ik gelijk heb gekregen. Er was behoefte aan wederzijds begrip, niet aan een verre linkervleugel die de helft van het land wegzet als onverdraagzaam. Bernie Sanders beloofde revolutie, Elizabeth Warren evenaarde Trump in vechtlust. De Amerikanen wilden dat allemaal niet en kozen voor iemand die ze 's nachts niet wakker houdt.' Waarmee Mounk niet wil zeggen dat er geen harde materiële vraagstukken meespeelden. 'Er is grote behoefte aan serieuze economische vooruitgang voor doorsnee mensen. Zie het succes van de referenda voor een verhoging van het minimumloon naar vijftien dollar per uur in verschillende staten.'

Daarmee bevat de uitkomst van de Amerikaanse presidentsverkiezingen ook een les voor andere democratieën. Joe Biden was een kandidaat die verbinding zocht. Zijn boodschap een president voor alle Amerikanen te willen te zijn, ook voor de meer dan zeventig miljoen die op Donald Trump stemden, is volgens Mounk een cruciale handreiking. 'Het wordt in hoogopgeleide kringen nogal eens over het hoofd gezien, maar ons cultureel milieu wordt door velen ervaren als snobistisch, veroordelend en aanvallend. Alsof we onszelf beter achten dan onze medeburgers, uitgaan van het slechtste in de ander en ze willen straffen voor elke vergissing die ze maken. Er is geen betere manier om kiezers in de armen van autoritaire populistten te jagen dan die instelling.' Biden weerstaat die verleiding, meent Mounk. 'Hij bedrijft een vorm van politiek die trouw blijft aan democratische waarden als fatsoen en tolerantie, zonder een oordeel te vellen over kiezers die een andere mening zijn toegedaan dan hij. Het gaat in een democratie om overtuigen, niet om afstraffen. Natuurlijk kunnen we populistische partijen luid en duidelijk veroordelen, maar tegelijk moet je blijven geloven dat hun achterban gewonnen kan worden voor de democratie.'

Trump zal zijn harde kern aan fans behouden, maar misschien heeft de wereld zich te veel blind gestaard op de schrille politiek van de Trump-rally, oppert Mounk. 'Hoeveel Amerikanen zijn daar nu naartoe gegaan? Als ik het heb over het belang van overtuigen boven oordelen, gaat het in eerste instantie om de grote groepen die niet bovenmatig geïnteresseerd zijn in politiek, die oog hebben voor Trumps tekortkomingen en die niet alles

leuk vinden wat hij doet, maar die ook weinig vertrouwen hebben in het alternatief, waardoor ze alsnog op hem stemmen.'

Mounk richtte onlangs een online-tijdschrift op, *Persuasion*, waarmee hij dat ethos in de praktijk wil brengen. Hij zoekt naar auteurs die liberaal-democratische overtuigingen uitdragen zonder die op te hangen aan de vermeende tekortkomingen van de politieke ander. 'Overeenstemming is geen noodzakelijke voorwaarde voor respect', zegt Mounk. 'Tolerantie betekent niet dat iedereen dezelfde keuzes moet maken. Het is mogelijk het ten diepste met elkaar oneens te zijn, maar de ander wel te zien als gelijkwaardig.'

Tegelijk geeft Mounk toe dat het lastig is. Als Trump de sloopkogel van de Amerikaanse democratie is, zijn zijn kiezers dan niet gewoon medeplichtig aan de vernieling van de democratie? 'Het is verleidelijk om te denken in dit soort tegenstellingen van goed en kwaad', zegt hij, 'maar het is verkeerd om zo naar onze medeburgers te kijken. Er zijn kiezers die in 2008 en 2012 op Barack Obama stemden en in 2016 op Donald

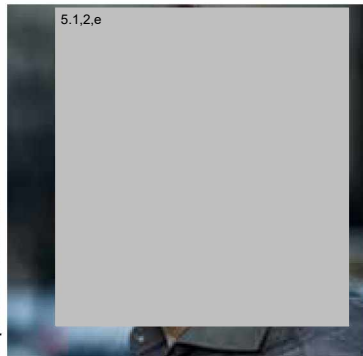
ze altijd democraten waren geweest en daarom konden terugkeren op verantwoordelijke posities. Dit was waarschijnlijk nodig om de Duitse democratie te laten slagen. Ik voel me daar diep ongemakkelijk over, het is moreel ambigu, maar ik ben blij dat Duitsland een liberale democratie is geworden.'

Mounk wil hiermee niet een parallel trekken tussen de afgelopen jaren in Amerika en het Duitse Rijk, of tussen Trump en Hitler. 'Autoritair populisme is iets wezenlijk anders dan fascisme', zegt hij. 'Maar we moeten ons nu in Amerika (*Mounk is sinds twee jaar Amerikaans staatsburger - ct*) wel afvragen: blijven we praten over waarom zoveel mensen in 2016 en 2020 op Trump stemden, of gaan we uitzoeken wat we kunnen doen om een toekomst te vinden die minder trumpistisch is? Ik voorkom liever dat Trump-junior de volgende president wordt dan dat ik anderen de les ga lezen.'

En ook zonder vingerwijzen zal Trumps beweging richting de coulissen grote gevolgen hebben voor de politiek, in de VS en daarbuiten. 'Europese rechts-populisten zijn nu hun poolster kwijt', zegt Mounk. 'Trump gaf populistten wereldwijd het gevoel dat ze de toekomst waren. Dat verhaal is nu een stuk minder plausibel. Aan landen als Hongarije en Polen gaf Trump de boodschap af dat je democratische instituties kunt aanvallen zonder dat het je de vriendschap met de VS kost, en dat je zelfs ondersteunende tweets van ambassadeurs krijgt of uitnodigingen voor het Witte Huis. Veel burgers in die landen zijn Amerika-gezind en zullen beseffen dat ze een minder goede samenwerking met de VS kunnen verwachten als ze blijven wegdrijven van de democratie.'

Welke politiek dan wel de toekomst heeft, vindt Mounk moeilijk te voorspellen, maar hij acht het mogelijk dat er een periode van kalmte en depolitiserende aanbreekt, zoals de jaren tachtig volgden op de roerige jaren zestig en zeventig. 'Tegelijk, als de machinerie van de polarisatie eenmaal in gang is gezet, laat die zich niet zomaar stoppen.' Wel bleken de instituties in de VS net iets sterker dan de verdeeldheid. De Republikeinse Partij heeft een 'ernstig geval van een politiek Stockholm-syndroom getoond', aldus Mounk, maar de rechtbanken en staatsbesturen hebben een grens getrokken. In wezen zijn de VS gered door het federalisme. 'Er was niet een centrale kiesraad waar Trump loyalisten kon benoemen.'

Waren de waarschuwingen voor de ondergang van de democratie in Amerika dan te alarmistisch? Yascha Mounk aarzelt. 'Bedenk hoe snel de consensus is veranderd', zegt hij. 'Kort voor 2016 dacht iedereen nog dat de democratie immuun was geworden voor het gevaar van ontmanteling. Bovendien, de VS hebben nu misschien even respijt, in veel andere landen gaat de aantasting van de democratie door.' Wel is Mounk ervan overtuigd dat op de lange duur de democratie aantrekkelijker zal blijven dan haar alternatieven. 'Maar het is een lange oorlog. Een belangrijke strijd is gestreden, maar het is verre van voorbij.' ■

Stephen Voss / Redux / ANP

'Ik voorkom liever dat Trump-junior de volgende president wordt dan dat ik anderen de les ga lezen'

Trump. Zijn dat diep morele mensen die eerst twee keer meededen aan een groots moment in de Amerikaanse geschiedenis, om goede redenen, en daarna bijdroegen aan een van de meest beschamende momenten, vanwege kwade motieven? Nee, het zijn complexe individuen met goede kanten én tekortkomingen. In een democratie gaat het niet om goed of fout zijn, wat mij betreft gaat het erom anderen ervan te overtuigen om meer op politici als Obama te stemmen en minder op politici als Trump.'

De vraag of zich in Amerika zoiets heeft geopenbaard als politiek kwaad, roept bij Mounk herinneringen op aan zijn jeugd in Duitsland (hij schreef er een boek over: *Stranger in My Own Country: A Jewish Family in Modern Germany*). 'Ik ben van Duits-joodse afkomst. Toen ik opgroeide was het duidelijk dat Konrad Adenauer (*de eerste kanselier van de Bondsrepubliek Duitsland - ct*) eerder naar de hel dan naar hemel zou gaan omdat zijn stafchef een ex-nazi was. Hoe langer ik daarover nadacht, hoe minder zeker ik daarvan werd. Er waren zoveel Duitsers die een aandeel hadden in wat zonder meer het kwaad was, maar de democratie zou nooit gewerkt hebben als iedereen daarvoor verantwoordelijk was gehouden. Adenauer bood mensen een ontsnapingsroute door te doen alsof

Boeren versus bouwers

Waar kalkoenen klokken zwijgen de hijskranen

Sommige veebedrijven vergiftigen natuurgebieden in hun eentje met meer stikstof dan we gezamenlijk in een jaar besparen door slechts honderd kilometer per uur te rijden. Het sluiten van een handjevol topvervuilers biedt weg- en woningbouw noodzakelijke ruimte.

5.1.2.e

Hier liep vorige week nog een sloot', zegt Robert Ketelaar, landschapsecoloog van Natuurmonumenten, terwijl hij op kaplaarzen door het Korenburgerveen in Gelderland loopt. 'De provincie heeft hier een veeboer uitgekocht en we hebben de bovenste twintig centimeter

van de grond moeten verwijderen. Je wilt niet weten hoeveel kunst- en varkensmest hier in de vorige eeuw allemaal op het land is gegooid.' Inmiddels is maaisel uit het gebied over de grond gestrooid en grijpt de natuur haar kans. 'Over twee jaar staan hier in het voorjaar weer de wilde orchideeën waar dit gebied om bekendstaat', zegt Ketelaar.

Als we van het veengebied naar het moeras lopen verandert de geur van muf naar kruidig. Gagel en riet gaan steeds meer overheersen. Een stapel gerooide berkenstammetjes ligt langs de kant. Soms is het sluiten of verplaatsen van een veehouderij noodzakelijk om de natuur te herstellen, zegt Ketelaar. In het Korenburgerveen leverde het nu al resultaat.

Hoe anders is het in het Speulderbos, een natuurgebied van Staatsbosbeheer in het noordwesten van de Veluwe, waar stuwwallen met eiken, beuken en berken overgaan in akkers, heide en graslanden. Een mooi gezicht, maar schijn bedriegt, waarschuwt Arjan Snel, hoofd van Staatsbosbeheer Gelderland. De biodiversiteit gaat hier hollend achteruit. Bramenstruiken en brede stekelvarens zijn overal te zien, paddenstoelen staan er nauwelijks. 'Terwijl die er volop zouden moeten groeien', vult collega-boswachter Florian Bijmold aan. 'Te veel stikstof verzuurt de bodem en dat tekent het doodvonnis voor veel planten.'

Een heideveld in het aangrenzende Sprielderbos ligt er kaal bij. Vorig jaar is het veld gechopperd. De bovenste laag was zo zuur als azijn en is weggehaald om ruimte te bieden aan de planten die minder stikstof aankunnen. In het Sprielderbos kunnen de boswachters alleen nog aan schadebeperking doen: chopperen, maaien, nabegrazen en mineralen toevoegen. De gemeente Ede ging begin deze maand zelfs zover een helikopter in te zetten om gedurende twee weken meer dan duizend ton kalkhoudend schelpengruis over de Veluwe uit te strooien. Het zijn lapmiddelen en dure maatregelen bovendien, maar volgens de boswachters van Staatsbosbeheer geen structurele oplossingen. 'We plakken pleisters.'

Terwijl boswachter Bijmold ons rondleidt over de Veluwe, scharrelen op vijftig meter afstand van het Natura 2000-gebied 24.000 kalkoenen rond, in vier schuren, zonder ammoniakfilters. Op het dak staat een roestige, metalen kalkoen die de windrichting aangeeft. Tezamen zijn de dieren verantwoordelijk voor een reusachtige hoeveelheid stikstofneerslag op kwetsbare natuur, zelfs meer dan de gehele landelijke

snelheidsverlaging tot honderd kilometer per uur heeft opgeleverd. De enige stikstofmaatregel die het kabinet er in anderhalf jaar doorheen heeft gekregen, en waar alle automobilisten van Nederland aan bijdragen, wordt elk jaar overtroffen door één kalkoenboerderij in Ermelo.

Dat blijkt uit berekeningen van platform voor onderzoeksjournalistiek Investico en *De Groene Amsterdammer*, voor onder meer *Trouw* en *de Gelderlander*. We maakten een balans op die provincies en rijksoverheid tot dusver verzuimden op te maken, door de stikstofuitstoot van boerenbedrijven te leggen naast de afstand tot kwetsbare Natura 2000-gebieden. Daarvoor doken we in de vergunningregisters van provincies en verzamelden we gegevens over ruim negentienduizend veehouderijen. Zo kwamen we tot een lijst van topvervuilers, agrarische bedrijven wier uitstoot relatief de meeste schade veroorzaken en die daarmee andere activiteiten, zoals de bouw van woningen, in het gebied blokkeren (zie de kaart op onze website groene.nl).

We ontdekten grote verschillen tussen agrariërs: een handjevol topvervuilers veroorzaakt vele malen meer stikstofdepositie dan vele andere boerenbedrijven tezamen. Voor een efficiënte aanpak van het probleem maakt dat groot verschil. De kalkoenboer in Ermelo stoot zelfs 61 keer zoveel stikstof uit over de natuur als een 'gemiddelde' veeboer.

Ondertussen staat Nederland stil. Bijna anderhalf jaar nadat de Raad van State een streep zette door het stikstofbeleid van de regering, kunnen belangrijke weg- en woningbouwprojecten nog steeds niet van start. Vorige maand bleek dat Rijkswaterstaat nog steeds voor vijf van de zeven belangrijkste wegenbouwprojecten 'stikstofruimte' tekortkomt: de nieuwe wegen zorgen voor meer stikstof op natuurgebieden, wat sinds de uitspraak van de hoogste rechter niet meer mag. Duizenden banen in de bouwsector staan op de tocht, waarschuwt Bouwend Nederland.

De stikstofcommissie van oud-minister Johan Remkes adviseert het gericht uitkopen van 'piekbelasters' als een belangrijke oplossing voor de korte termijn. Minister van Landbouw Carola Schouten, politiek verantwoordelijk voor de piekbelasters onder de boeren, wacht echter tot de meest vervuilende agrarische bedrijven zich vrijwillig melden voor een uitkoopregeling. Oktober vorig jaar opende het ministerie een 'stikstofrechtenmarkt', waarop boeren hun stikstofruimte kunnen verhandelen. De provincies worden opgepadeld met de uitvoering daarvan, wat volgens ons onderzoek leidt tot een lappendeken van tegenstrijdige maatregelen.

Ten zuiden van het verzuurde Speulderbos, aan de andere kant van de Veluwe, in het Gelderse dorpje Otterlo, liggen de voormalige sportvelden van SV Otterlo. Door de weelderige begroeiing beginnen die ook wat weg te hebben van een wilde vlakte. De dichtgetimmerde kantine van de club is overwoekerd en aan het hek

De kalverhouderij bij Otterlo veroorzaakt per dag meer stikstofneerslag op de Veluwe dan het stilgelegde woningbouwproject zou doen in een jaar tijd

hangt een roestig slot. 65 gloednieuwe woningen en een dorpshuis met uitzicht op het bos hadden hier moeten staan, een project dat volgens de oorspronkelijke planning begin dit jaar afgerond had moeten worden. De stikstofproblematiek gooide echter roet in het eten waardoor de gemeente nooit een natuurvergunning heeft kunnen krijgen. Nu ligt het terrein er verwaarloosd en ietwat griezelig bij.

Een stuk levendiger is het verderop, op het

Het onderzoek

De provincies Noord-Brabant, Gelderland en Limburg stellen vergunningsgegevens over veehouderijen beschikbaar in een database. Op basis van de gegevens van deze provincies stelden we een kaart samen waar we ook de locaties van stikstofgevoelige natuur inlaadden. Van elke veehouderij berekenden we de afstand tot kwetsbare natuur en we selecteerden bedrijven op minder dan 250 meter afstand. Van deze groep hebben 25 bedrijven een relatief hoge ammoniakuitstoot van meer dan vierduizend kilogram per jaar. Deze selectie noemen we in dit artikel de 'topvervuilers' of 'piekbelasters'.

Met de openbare overheidsapplicatie Aeries Calculator is het mogelijk de uitstoot en de locatie van een bedrijf om te rekenen naar schadelijke neerslag op natuurgebieden. Op basis van de uitvoer van Aeries telden we de stikstofneerslag op, die we gebruikten om het bedrijf met andere stikstofbronnen te vergelijken. Deze methode is gevalideerd door Erwin Adema, adviseur stikstof en Natura 2000 bij BIJ12, een uitvoeringsorganisatie die provincies helpt op het gebied van stikstof en het gebruik van Aeries.

Kijk voor meer informatie over de methodologie op platform-investico.nl.

terrein van een kalverbedrijf waarvan de eigenaar liever niet met naam geciteerd wil worden. Uit de met zonnepanelen bedekte stallen klinkt veelstemmig geloei. Vannacht zijn honderden nieuwe kalveren geleverd en na aankomst zijn die altijd nog wat luidruchtig, legt de boer uit. Hij kent de inmiddels verlaten sportvelden van SV Otterlo goed, maar de relatie met ammoniakuitstoot van zijn eigen bedrijf ziet hij niet. Hoe zouden zijn kalveren schade kunnen veroorzaken op de naastgelegen Veluwe? Bovendien voert het bedrijf de mest af naar een mestverwerker waardoor de uitstoot relatief laag zou moeten zijn. Aan een vrijwillige opkoopregeling zal hij zeker niet meedoen, zegt de eigenaar.

Maar een doorrekening van de emissiegegevens van zijn bedrijf levert een ontnuchterend beeld op. Met zeven ton ammoniakuitstoot per jaar en enkele tientallen meters afstand tot de Veluwe behoort de kalverhouderij tot een van de grootste veroorzakers van stikstofneerslag uit onze database. De neerslag op de Veluwe is zelfs meer dan zeshonderd keer hoger dan de stikstofruimte die de 65 Otterlose woningen en het dorpshuis nodig hebben. Dat betekent dat dit bedrijf *per dag* meer stikstofneerslag op de Veluwe veroorzaakt dan het stilgelegde woningbouwproject zou veroorzaken in een jaar tijd.

Dit soort rekensommen zijn ongebruikelijk. Informatie over de daadwerkelijke stikstofuitstoot van veehouderijen zoals die van de kalverboer is niet openbaar, in tegenstelling tot die van niet-agrarische bedrijven zoals fabrieken en energiecentrales. Wel registreren de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Limburg beperkte gegevens uit vergunningen digitaal, waar we – deels op verzoek – toegang toe kregen. Op basis daarvan stelden we de afgelopen maanden een kaart samen waar we ook de locaties van stikstofgevoelige natuur in plaatsten.

De resultaten uit onze analyse tonen dat een kleine groep veehouderijen voor onevenredig veel stikstofneerslag zorgt. Deze grote vervuilers hebben altijd twee dingen gemeen: ten eerste komt uit hun stallen relatief veel ammoniak, omdat ze veel dieren houden, ze ouderwetse stallen hebben of een combinatie daarvan. Ten tweede liggen ze dicht tegen een kwetsbaar natuurgebied, meestal niet meer dan een paar honderd meter.

Sinds 2002 is het niet meer toegestaan om een intensieve veestal op minder dan 250 meter van een beschermd natuurgebied te bouwen. Toch vonden we in die kritieke zone meer dan achthonderd veebedrijven, waarvan er 25 behoren tot de tien procent grootste uitstoters van ammoniak in Nederland. Daar hebben die bedrijven overigens geen schuld aan; ze zaten al dicht op een natuurgebied voordat het verboden werd. Wel zijn veel bedrijven sinds het verbod in 2002 tegen beter weten in nog uitgebreid. De helft van de piekbelasters die we vonden heeft in de afgelopen tien jaar nog een nieuwe vergunning ontvangen.

De gevolgen zijn ingrijpend. Zo neemt een varkensbedrijf op een ongelukkige locatie net naast het Brabantse natuurgebied Kempenland-West net zoveel stikstofruimte in als de bouw van 3700 woningen zou doen. De varkens in die stallen veroorzaken bijna honderd keer zoveel stikstofdepositie op dat natuurgebied als dieren in een stal tien kilometer verderop.

Een kalverhouderij in Elspeekt overschrijdt in haar eentje al ruim twee keer de toegestane hoeveelheid stikstofneerslag op het naastgelegen stukje heide. Dat geldt voor in totaal zes bedrijven in ons onderzoek. Allemaal overschrijden ze elk afzonderlijk de totale maximale waarden op nabije natuur. Zolang er niks wordt gedaan aan deze veehouderijen is het onmogelijk om de beschadiging van die gebieden te stoppen.

‘Zie je die groene gloed?’ Landschapsecoloog Robert Ketelaar van Natuurmonumenten wijst naar de gras- en mosbegroeiing op de stuifduinen in natuurgebied de Loonse en Drunense Duinen. Dit duingebied midden in Noord-Brabant ontstond achthonderd jaar geleden na overbegrazing en te vaak afplaggen, in wat achteraf de intensieve landbouw van de Middeleeuwen genoemd kan worden. Het losse zand kon door de wind verwaaien en vormde een uniek stuiflandschap. Nu is het een natuurpark van 3400 hectare, maar het landschap wordt sterk bedreigd, nog slechts 270 hectare is ‘levend stuifzand’.

De neerslag van stikstof uit zich in vergiftiging, verzuring, vermesting en verarming, doceert Ketelaar terwijl hij op zijn telefoon controleert of we de juiste route volgen. Door de verzuring krijgen grassen en invasieve mossen op de duinen veel kans. Ook brandnetels, braamstruiken en uiteindelijk berken rukken op, waardoor de zandduinen langzaam maar zeker begroeid raken.

Door de verzuring verdwijnen ook belangrijke mineralen uit de grond en dat heeft grote gevolgen. Onlangs vonden onderzoekers jonge koolmezen op het nest met gebroken pootjes door kalkgebrek. De rupsen die de vogels door hun ouders gevoerd kregen, hebben zichzelf

gevoed met planten die te veel stikstof hebben opgenomen. ‘We zien ook moedervogels die hun spierreserves hebben aangesproken om eieren te kunnen leggen. De hele voedselketen raakt verzwakt en ontwricht door die stikstofdepositie’, zegt Ketelaar.

En ook hier is een piekbelaster aan te wijzen. Op steenworp afstand van het kwetsbare natuurgebied mag een varkensboer volgens de meest recente vergunning (uit 2015) bijna achtduizend varkens, zeugen en biggen houden. Ondanks de innovatieve luchtfilters op het dak wordt per jaar zo’n vijfduizend kilo ammoniak de lucht in gepompt. Het boerenbedrijf in Biezenmortel is een van de topvervuilers uit ons onderzoek. Op het berkenbosje achter het bedrijf valt ruim tweehonderd keer meer stikstof dan een paar kilometer verderop. De eigenaar wil ons niet te woord staan.

Aan de andere kant van de Loonse en Drunense Duinen, tussen Waalwijk en Den Bosch, ligt de A59. Geplande werkzaamheden op die weg, begroot op bijna 120 miljoen euro, liggen al anderhalf jaar stil door de stikstofcrisis. Elke drie dagen verstrooit de Biezenmortelse varkensboer evenveel stikstof over het natuurgebied als voor de volledige herstructurering van de snelweg nodig zou zijn.

Hoe kunnen veehouderijen op zo’n korte afstand van een natuurgebied blijven bestaan en op sommige plekken ook nog uitbreiden? Een deel van de verklaring zoemt dag en nacht rond op de

servers van het RIVM. Wie in Nederland activiteiten uitvoert waarbij stikstof vrijkomt, krijgt vroeg of laat te maken met RIVM-rekenprogramma Aerius. Doorrekening met dit superprogramma is een verplicht onderdeel van de Wet natuurbescherming. Of je nu een nieuwe landingsbaan aanlegt, een woonwijk bouwt of een stal uitbreidt, Aerius berekent hoeveel van de vrijgekomen stikstofuitstoot neerddarrelt op kwetsbare natuur en zo schadelijke verzuring veroorzaakt.

Voor een bouwproject gaat dat ongeveer zo: per machine vul je de coördinaten in van de locatie, het brandstofverbruik, de gebruiksduur, de cilinderinhoud en een van de honderd emissieclassen volgend uit het bouwjaar, het brandstoftype en het vermogen van de machine in kwestie. Nadat je elke hijskraan, elk aggregaat of ander werktuig hebt ingevoerd klik je op ‘bereken’. Verbazingwekkend snel geeft Aerius per rekenpunt – 250.000 in totaal – de neergevalde stikstof weer met een nauwkeurigheid van 0,14 milligram per hectare per jaar, rekening houdend met lokale omstandigheden zoals de gemiddelde windrichting en de ruwheid van het terrein waarop de stikstof zal neerdalen.

In de afgelopen jaren mochten grote vervuilers uitbreiden en renoveren, zolang ze met Aerius konden aantonen dat de stikstofneerslag op het natuurgebied per saldo niet zou toenemen. Een hele extra stal kan op deze manier bijvoorbeeld gecompenseerd worden met een nieuwe, ammoniak-zuiverende luchtfilter in een bestaande stal. >

IK HAD EEN GOEDLOPEND BEDRIJF TOTDAT CORONA UITBRAK

5.1.2,e

36 jaar, Nigeria

5.1.2,e

5.1.2,e is een van de bijna 5.000 vrouwen in Afrika en Azië die de afgelopen vijf jaar met hulp van Hivos een eigen bedrijf is gestart. Met hun duurzame ondernemingen werken ze aan een schonere wereld. En zijn ze een voorbeeld voor vrouwen en meisjes in hun omgeving.

Totdat corona uitbrak. Sindsdien zijn hun zaken bijna volledig stil komen te liggen.

Geen verkoop betekent voor 5.1.2,e geen inkomen. Hulp van de overheid is er niet. Haar opgebouwde spaargeld, eigenlijk bedoeld om nieuwe voorraden mee in te kopen, is inmiddels bijna op. "Zonder inkomsten weet ik niet hoe ik mijn gezin moet onderhouden en mijn kinderen naar school kan laten gaan."

Met haar onderneming doorbreekt 5.1.2,e ongelijkheid tussen mannen en vrouwen en draagt ze bij aan de strijd tegen klimaatverandering. Met **uw hulp** zorgen we ervoor dat zij en andere ondernemende vrouwen de coronacrisis doorkomen. Zodat wat is opgebouwd, niet verloren gaat.

DOET U MEE?

Steun ons dan met een donatie op

5.1.2,e 5.1.2,e .n.v.

Stichting Hivos o.v.v. 5.1.2,e

of kijk op

hivos.nl/groeneondernemers

Scan de code en doneer gemakkelijk via iDEAL.

Hivos
people unlimited

Aerius is technisch gezien een knap staaltje werk. Het programma won in 2016 zelfs de Computable Award voor 'ICT-project van het jaar' in de categorie overheid. Ook de rijkscommissie die vorig jaar door minister Schouten werd gevraagd om Aerius te beoordelen, was positief over de wetenschappelijke basis van de rekenmethode. Desondanks beoordeelde ze de methode als 'niet doelgeschikt' voor gebruik in de vergunningverlening. Wat blijkt: Aerius is té precies. De berekeningen die de basis vormen voor vergunningen, bieden volgens de commissie 'schijnzekerheid'.

Dat komt doordat het rekenprogramma je de mogelijkheid biedt om een uiterste grens op te zoeken, met een theoretische precisie waar de praktijk zich om allerlei redenen niet aan houdt. Stikstofuitstoters kunnen op papier tot op de milligram nauwkeurig berekenen hoeveel ze de natuur mogen belasten, letterlijk tot de grens van het toelaatbare. In de praktijk gaan ze er echter geheel overheen, zoals bijvoorbeeld bleek in 2018, toen de Wageningen Universiteit luchtzuiveringssystemen van stallen in de praktijk testte. Het rendement op papier, eerder vastgesteld door een Duitse boerenorganisatie, bleek in de praktijk meer dan een kwart te optimistisch. Dus ging de natuur er alsnog op achteruit.

Ook het regeringsbeleid Programma Aanpak Stikstof werd mede mogelijk gemaakt door Aerius, waarmee beleidsmakers precies uitrekenden tot hoever ze maximaal konden gaan. De gevolgen in de praktijk deden er niet toe, tot het onverbidde oordeel van de hoogste rechter op 29 mei 2019 gehakt maakte van de regeringsaanpak.

Sindsdien geldt: de natuur mag absoluut niet meer verslechteren. Met het rekenprogramma in de hand probeert het kabinet niettemin nog steeds het onderste uit de kan te halen, oftewel 'vrijvallende stikstofruimte zo efficiënt mogelijk in te zetten', aldus minister Schouten. Zolang op papier de stikstofneerslag lijkt te dalen, hoeven er geen pijnlijke besluiten genomen te worden.

Denemarken, een land met een vergelijkbare ecologie en veehouderij als Nederland, gebruikt voor de vergunningverlening een relatief eenvoudige maar effectieve afstandstabel. De Deense bouwregels worden strenger naarmate een boerderij dichter bij een natuurgebied ligt. Met zo'n tabel is het onmogelijk om stikstofruimte zo efficiënt mogelijk te gebruiken. De Denen behaalden hiermee de afgelopen jaren aanzienlijk betere ecologische resultaten dan Nederland. Het complexere rekenwerk gebruiken de Denen alleen voor de wetenschap, niet voor het verstrekken van een vergunning.

Het uitkopen van piekbelasters, topvervuilers of 'grote uitstoters' in een bufferzone rond natuurgebieden is een maatregel die door veel experts wordt aanbevolen. Lourens Loeven, directeur van de Commissie voor de Milieueffectrapportage, ziet dat dergelijke bedrijven een grote invloed hebben op de natuur. 'Grote stikstofbronnen in de nabijheid van natuurgebieden maken het nagenoeg onmogelijk om natuurdoelen te halen.'

Beleidsmakers rekenden met Aerius precies uit tot hoever ze maximaal konden gaan met de uitstoot van stikstof. De gevolgen in de praktijk deden er niet toe

Wat doen de provincies met die kennis? Dat ligt eraan aan wie je het vraagt. Limburg noemde afgelopen januari het aanpakken van zware belasters in zijn Aanvalsplan Stikstof een 'quick-win', maar heeft de start van die aanpak inmiddels naar volgend jaar verschoven. Overijssel vindt de strategie 'geen zinvolle benadering' en zal zich voorlopig niet richten op individuele bronnen van stikstofvervuiling, laat een woordvoerder weten. Gelderland richt zich wel op piekbelasters, zoals in de uitkoopregeling voor de kalverhouderij waarvoor boeren zich tot 1 december vrijwillig kunnen inschrijven. Het is een van de weinige concrete plannen die we vinden, in dit geval overigens een initiatief van de kalversector zelf die door de coronacrisis in zwaar weer verkeert.

Minister Schouten presenteerde begin deze maand een nieuwe uitkoopregeling, speciaal voor zware uitstoters. Maar ook die is nadrukkelijk vrijwillig. Ook voor de provincies, die de regeling moeten uitvoeren, is vrijwilligheid cruciaal bij de omgang met potentiële deelnemers, zegt een woordvoerder van het Interprovinciaal Overleg. 'Alleen al het benaderen van piekbelasters voor de regeling kan een gevoel van onvrijwilligheid veroorzaken.' Dat roept de vraag op of bedrijven zich überhaupt zullen melden zolang niemand ze vertelt dat ze een piekbelaster zijn.

Daarnaast vertrouwt het kabinet op de onlangs geopende slimme 'stikstofmarkt', die

buiten de overheid om zijn werk zou moeten doen. Een stoppende varkensboer kan de 'uitstootruimte' in zijn vergunning bijvoorbeeld verkopen aan een woningbouwproject. Of aan een andere veehouder die wil uitbreiden. Hoe dit precies gaat uitpakken is een raadsel. De provincies moeten het beleid vormgeven, maar doen dat elk op hun eigen manier.

Zo laat de provincie Gelderland geen verkoop van uitstootrechten toe; enkel verhuur. Dit vanwege zorgen om het 'ongecontroleerd opkopen van agrarische bedrijven'. Overijssel staat de verkoop wel toe en noemt de 'enorme behoefte' aan nieuwe bouwvergunningen als reden. Noord-Brabant ziet het als 'een van de weinige beschikbare opties'. Drenthe stelt de opening van de markt voorlopig nog even uit, mede vanwege het ontbreken van een centrale registratie van stikstofruimte.

Ook bij veel boeren overheerst de scepsis. Toen de Groningse Provinciale Staten in oktober debatteerden over het wel of niet toestaan van stikstofhandel, of 'externe saldering', stonden voor het provinciehuis alweer een paar protesttrekkers. Boerenorganisatie LTO is een tegenstander van externe saldering en pleit, net als de provincie Drenthe, voor een 'deugdelijk' registratiesysteem. Zonder een dergelijk systeem zou er per transactie stikstofruimte kunnen weglekken en niet 'zo efficiënt mogelijk' ingezet worden voor de landbouw.

De stikstofcrisis is in de eerste plaats een crisis voor de natuur, die jaren, zo niet decennia nodig zal hebben om volledig te herstellen. Om dat te bereiken zal iedereen een steentje moeten bijdragen: industrie en verkeer moeten hun uitstoot verminderen, de veestapel zal moeten krimpen en veehouderijen zullen moeten verduurzamen. Maar de stikstofcrisis is inmiddels ook een economische ramp, waarin elke dag telt. Meer dan een jaar geleden noemde de commissie-Remkes het uitkopen van piekbelasters al een belangrijke oplossing voor de korte termijn. Toch blijven de grootste vervuilers tot nu toe buiten schot.

In Gelderland ligt de bouw van zeker drieduizend woningen stil en ook het provinciebestuur van Overijssel zegt snel stikstofruimte nodig te hebben voor nieuwe woningen. Werk aan infrastructuur zal volgend jaar al sterk teruglopen, zegt oud-minister Maxime Verhagen, voorzitter van Bouwend Nederland. Volgens Johan Vollenbroek van milieuorganisatie Mob, Mobilisation for the Environment, die het stikstofbeleid met succes aanvocht bij de Raad van State, kan de aanpak van piekbelasters niet langer wachten. 'Dit is een van de eerste dingen die het kabinet zou moeten doen. Verduurzamen is niet genoeg, die bedrijven moeten daar echt weg.' ■

Luister naar De Groene

In De Groene Amsterdammer Podcast interviewt Kees van den Bosch Adrián Estrada, Felix Voogt en Evert de Vos over de grootste stikstofuitstoters.

Onze podcast is elke vrijdagochtend gratis beschikbaar via groene.nl/podcasts en via de andere bekende podcastkanalen

Deze publicatie kwam tot stand met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, fondsbjpp.nl, en het Lira Auteursfonds Reprorecht, lira.nl

Poolse mijnwerkers vrezen de Europese Green Deal

Polen wil geen tweede Limburg worden

Met het schelle geluid van metaal op metaal zakt de kleine kooi naar beneden. Al na een paar meter is het zonlicht weg en flitsen alleen nog witte lampen voorbij. De afdaling lijkt

eindeloos en is desoriënterend. Grote ventilatoren blazen de schaarse zuurstof rond, het voelt alsof je opnieuw moet leren wat boven en onder is. Na een halve kilometer afdalen wacht een oorverdovende mannenwereld.

Dag en nacht banen tienduizenden Poolse mijnwerkers zich een weg door het massieve graniet met driekoppige graafmachines die ze 'draken' noemen. Na een paar uur plakt het roet als mascara rond hun ogen en zijn de vingernagels met geen zeep meer schoon te krijgen. Hun werk is de ultieme overwinning van de geïndustrialiseerde mens op de natuur. Diep onder het aardoppervlak graven de mijnwerkers oeroud tot steenkool samengeperst zonlicht uit, hakken het los en takelen het naar buiten. Boven wordt de wereld door hun werk verlicht en verwarmd.

'Ik wens je evenveel ritten naar boven als naar beneden', mompelen de mannen elke keer tegen elkaar. Het is geen loos beleefdheidsritueel. Vandaag is de afdaling deel van een ongevaarlijke rondleiding, maar in de vele actieve mijnen van de provincie Silezië, in het zuiden van Polen, vallen nog elk jaar doden. Soms ontploft er een gasbel en moeten de arbeiders overleven met niets meer dan druppels grondwater en een pikhouweel om op te kluiven. Het is voer voor talloze heroïsche verhalen.

'Mijn handen worden nog steeds gevoelloos als ik aan de mijnrampen uit mijn jeugd denk', zegt Grazyna Dziedzic in haar kantoor in het stadhuis. Ze is burgemeester van Ruda Slaska, een uitgestrekt stadje op vijftien kilometer van de stad Katowice. Haar vader was toen hoofd van de ongelukkenpreventie in de mijnen. In de eerste uren na een ontploffing kon niemand haar vertellen of hij boven of onder de grond geweest was. Dziedzic vreesde dan urenlang voor zijn leven, tot ze hoorde dat hij hard aan het werk was om zijn vermiste kameraden op te graven. 'Je moet begrijpen wat voor een indruk zulke momenten op onze gemeenschap maken', zegt Dziedzic met gebroken stem en tranen in haar ogen. 'Iedereen hier – werkelijk iedereen – heeft mijnwerkers in de familie. Het bepaalt wie we zijn.'

In de kasten en op de tafels rond haar bureau staan

De Europese streken waar in de vorige eeuw mijnen sloten, lijden nog altijd aan verweerdheid, armoede en ressentiment. Nu onder druk van Brussel ook de Poolse mijnen sluiten, moeten de fouten uit het verleden vermeden worden.

5.1.2.e

beeld 5.1.2.e

&

5.1.2.e

beeldjes van mijnwerkers en hun gereedschappen. Boven de deur hangt een schilderij van de Halemba-mijn naast een portret van Sint Barbara, de patroonheilige van de mijnwerkers. Die beeltenis duikt overal op in de streek. Elk jaar rond deze tijd, in de aanloop naar Sint Barbara's naamdag op 4 december, worden de mannen onder de grond onrustig. 'Volgens de lokale legende neemt *barborka* elk jaar het leven van een mijnwerker tot zich', zegt de burgemeester.

Als de feestdag er eindelijk is ontspant de gemeenschap zich en vieren de levenden feest. Mannen en vrouwen kleden zich in traditionele outfits en dansen tot diep in de nacht. Voor de gelegenheid dalen de vrouwen ook eens af in de mijn om te zien hoe hun mannen daar leven op hompen brood met augurken. Daarna wordt er vlees gebraden en bier gedronken uit stenen pulpen. Het sociaal weefsel, de tradities en de relaties worden rond de steenkoolmijnen gesmeed. Maar dat alles zou weleens kunnen verdwijnen, nu de steenkoolmijnen moeten sluiten als onderdeel van de Europese Green Deal. 'Ik vrees dat er niets van zal overblijven', zegt Dziedzic. 'Geen *barborka* meer. Geen orkest op straat, geen fantastische herinneringen.' Ze zucht. 'We zullen iets nieuws moeten vinden.'

Silezië is de grootste nog actieve mijnstreek van Europa. Hoge betonnen flatgebouwen herinneren aan hoe snel er woonruimte gebouwd moest worden voor duizenden nieuwe werkers. In de rest van de bosrijke regio staan losstaande huizen van rode bakstenen en houten vakwerk die de industriële rijkdom uitademen. Tot de dag van vandaag werken er meer dan zeventigduizend mijnwerkers in Polen. Historisch kon het land zo in zijn eigen energie voorzien, het haalt nog altijd 74 procent van zijn energie uit bruin- en steenkool. Niet alleen de elektriciteit, maar ook de collectieve verwarmingscentrales in steden en de privékachels op het platteland werken nog grotendeels op kolen.

Ondertussen is iedereen in Polen – ook de conservatieve regeringspartij Recht en Rechtvaardigheid (PiS) – het erover eens dat er een einde aan moet komen. Het wordt onbetaalbaar. Elk jaar moet er 1,6 miljard euro aan subsidies worden betaald om de mijnbouw draaiende te houden, terwijl Poolse bedrijven inmiddels al meer betalen voor hun elektriciteit dan Duitse collega's. Ook vanuit Europa neemt de druk toe. De Green Deal die de Europese Commissie met hoge snelheid uitrolt eist dat Polen, net als de rest van het continent, in 2050 klimaatneutraal wordt. Maar door de historische achterstand in het land is die snelle transitie duur en volgens sommigen haast onhaalbaar. Achtereenvolgende regeringen pakten het probleem niet aan en adviseurs van het Poolse ministerie van Klimaat schatten de kosten van de Green Deal voor Polen op ruim honderd miljard. Polen probeert nu vooral meer geld los te weken om de transitie niet te laten uitmonden in een sociale ramp in regio's als Silezië.

'Ik weet hoe enorm de schade kan zijn

wanneer een regio met een economische monocultuur volledig moet veranderen', zegt Frans Timmermans in een videogesprek vanuit Brussel. Als eerste vicevoorzitter van de Europese Commissie is hij verantwoordelijk voor de Green Deal, als Limburger komt hij zelf uit een streek waar mijnen sloten. In september sprak hij daarom, eveneens via een videoverbinding, de mensen in Silezië bemoedigend toe. 'Een eerlijke transitie is ons doel', beloofde Timmermans. 'Ik wil u ervan verzekeren dat voor mij persoonlijk Silezië de maatstaf is voor de vraag of we dit kunnen of niet. Ik zal er alles aan doen om ervoor te zorgen dat Silezië een showcase wordt.'

Ondanks die belofte overheerst in de

die poort stap bulderen mijn oren van de stilte, het maakt mij verdrietig', zegt hij.

Toen de mijn plots moest sluiten kregen Hubka en zijn collega's een laatste opdracht. Ze moesten explosieven aanbrengen om hun eigen mijn te begraven, een proces dat nog jaren zal duren. Grote kolensilo's en roestige constructies wachten ondertussen op een herbestemming als toeristische trekpleister of locatie voor een hip muziekfestival. De cafés waar Hubka en zijn makkers legendarische avonden hebben meegeemaakt zijn gesloten, de ramen zijn kapotgegooid. Overal zie je wat een aanslag de industrie op de omgeving is geweest. In een gitzwart meer ligt een spaghetti van omgebogen ijzerstaven, lek-

Zuid-Poolse dorpen vooral angst voor de toekomst. Burgemeester Dziedzic heeft plannen gemaakt om investeringen aan te trekken en de oude rails in het gebied klaar te maken voor een toekomstbestendige industrie. Maar wat als de mijnen sluiten en de transitie halverwege stopt? Wat als de gedroomde batterijfabrieken wegblijven en de banen niet worden vervangen? Wat als het welverwende Silezië net zo eindigt als de berooide voormalige mijnstreken in Noord-Engeland, Wallonië of Limburg?

Vakbondsman Jerzy Hubka weet wat er gebeurt als je een steenkoolmijn sluit. De atletische zestiger met witte snor heeft ons binnengelaten in zijn kleine kantoortje tegenover een aftakelende mijnconstructie. 'Ik weet ook wel dat de mijnen uiteindelijk dicht moeten, maar je mag de mensen erachter niet vergeten', zegt hij. 37 jaar lang werkte Hubka voor de Makoszowy-kolenmijn in Zabrze, ten noorden van Ruda Slaska. Hij bleef vooral boven de grond als verwerker van kolen, net naast de schacht, en verloor er een deel van zijn gehoor. 'Als ik nu door

kende pijpleidingen lopen dwars door de prachtige bossen. Milieuorganisaties waarschuwen al jaren dat de natuur is vergiftigd door zware metalen die in het grondwater terecht zijn gekomen.

Net als zijn vader en grootvader heeft Hubka hier heel zijn leven gewerkt. Ook zijn zoon volgde. Generatie na generatie volgde het uitgestippelde carrièrepad. 'Maar als mijn kleinzootje volwassen wordt zal hij iets anders moeten zoeken. Wie nog niet in een mijn heeft gewerkt zal er niet worden aangeworven', zegt Hubka, die nu vooral actief is bij de mijnwerkersvakbond zsg. 'De jongeren uit de stilgelegde mijnen worden verdeeld over andere mijnen in de omgeving. Soms pendelen ze twintig of dertig kilometer. Dat doet iets met het sociale leven, je kunt niet na afloop nog even wat drinken in de buurt.'

Hele wijken rond de werkplek sterven op die manier uit. De voetbalclubs, fanfares en andere verenigingen die zich rond de mijnen hebben gevormd worden met de jaren mistroostige en nostalgische aangelegenheden voor oude mannen. 'Er is hier nog niets wezenlijk voor de mijnen in de plaats gekomen en het dreigt een sociale ramp te worden', verzucht de vakbondsman. Vanuit een raam in zijn vervallen

‘Wij Polen gaan niet voor ons plezier onder de grond. Maar onze hele economie is erop gebaseerd’

Links: de mijn Guido in Zabrze, omgebouwd tot museum

Onder: de nog werkende Halemba-mijn in Ruda Slaska, waar statistieken van het aantal recente ongelukken (54) hangen

vakbondsgebouwtje kan hij het gesloten bedrijf aan de overkant zien. De houten muren van zijn kantoor zijn versierd met wimpels en bekers van de voetbal- en viswedstrijden die ze wonnen van andere vakbonden.

Hubka's zoon kwam nog wel in verzet. In 2015 sloot hij zich samen met tientallen collega's op onder de grond met de belofte alleen nog boven te komen als de mijn zou openblijven. Hubka's kleindochter maakte samen met andere kinderen tekeningen waarop stond 'papa, maak je geen zorgen' en 'papa niet huilen'. Een kunstenaar uit

de naburige industriestad Katowice vereeuwigde het kinderprotest in een muurschildering. Uiteindelijk volgde er een compromis: er bleven drie mijnen iets langer open, maar het zijn de stuip-trekkingen van een oude tijd.

Silezië zal, zoals Timmermans zegt, een test-case worden om te zien wat de sociale schade kan zijn van groene ambities – en hoe die te voorkomen. Begin dit jaar kwam de Zweedse klimaat-activiste Greta Thunberg daarom ook een kijkje nemen. Ook zij daalde af in een gammele lift-kooi. Ze was enthousiast, vertelt Hubka trots. Hij leidde haar rond. 'Ze wilde alles weten over mijn uniform, mijn medailles, het leven beneden en de tradities. En ze was onder de indruk van de grote machines, maar het kind wilde vooral van ons horen hoe wij ons voelden.' Het werd een lang en kalm gesprek, zegt hij, niet zo verhit als je zou verwachten. 'Volgens mij zag zij op het eind de dingen ook wel in een ander licht. Ze zag dat wat wij doen niet duivels is, maar dat wij hier leven met onze gewoontes en onze families.'

Hubka en Thunberg poseerden samen voor de camera en hij zette de foto dezelfde dag nog op Facebook. 'Dit is verraad en een schande', reageerde de woordvoerder van een andere vakbond. 'Je bent een saboteur en een *useful idiot* door met Greta aan te pappen. Juist op het moment dat we moeten vechten voor de Poolse mijnen.' Zelfs van zijn eigen achterban kreeg Hubka haatberichten en zijn vakbond distantieerde zich van de ontmoeting. 'Sommigen van ons zijn kennelijk zo bang voor de toekomst waar dat meisje voor staat dat ze mij – hun vriend – ook uitscholden,' zegt

Hubka. 'Ik probeerde uit te leggen dat Thunberg zelf geen mijnen sluit en dat de lobby achter haar dat ook niet doet. Zij toont slechts het probleem van klimaatverandering. Natuurlijk spreekt ze radicaal, want ze wil dat de wereld naar haar luistert. Het enige wat ik haar heb gevraagd is of we van haar revolutie een evolutie kunnen maken.'

De kritiek deed pijn, maar Hubka snapt de woede. 'Het is niet zo dat Polen "verslaafd is aan kolen", zoals je vaak leest. Of dat wij getrouwd zijn met het werk in de mijnen. Daarvoor is het te hard. Je kunt mij niet wijsmaken dat wij Polen voor ons plezier onder de grond gaan, onze levens op het spel zetten en daarvan genieten. Maar onze hele economie is erop gebaseerd. Als je ons echt serieus neemt, dan geef je ons een alternatief. Ik denk echt dat de meesten blij zouden zijn om iets anders te doen, maar ze zijn bang.'

Szczepan Twardoch, een van de meest gevierde hedendaagse Poolse schrijvers, vreest voor de toekomst van zijn thuisstreek Silezië. 'Vroeg

of laat zullen ze die hele mijn-industrie moeten sluiten,' zegt hij aan een tafeltje in een hippe koffiobar in Warschau. 'En aangezien we in Polen wonen ben ik er vrijwel zeker van dat ze dit op de meest stupide manier mogelijk zullen doen.' Zijn boeken worden op dit moment vertaald over de hele wereld, ook in Nederland. De Poolse culturele elite heeft hem omarmd, al is hij altijd blijven wonen in zijn Silezische geboortedorp Pilchowice, twee van zijn romans spelen zich hier af.

De veertigjarige schrijver heeft zijn haar naar achteren gestreken met gel, zijn armen zijn getatoeëerd en hij gaat net zo gekleed als de personages in zijn boeken, die zich afspelen in de eerste helft van de twintigste eeuw. Abstracte vragen beantwoordt hij stevast met een kort: ik weet het ook niet. Maar als Twardoch wordt gevraagd naar de Silezische identiteit praat hij graag. 'Ik ben altijd opgegroeid met de overtuiging dat je je identiteit kunt kiezen,' zegt hij. 'Mijn voorouders waren Duits én Pools en konden daar vrij tussen kiezen.' Tijdens de wereldoorlogen vochten Sileziërs aan beide kanten van het front,

zelfs als ze uit dezelfde dorpen of families kwamen. Gevraagd naar zijn identiteiten zegt hij: 'Eerst Sileziër, daarna Europees.' Doorgaans kunnen die werelden samengaan, maar tegenwoordig staan ze op gespannen voet met elkaar. 'Dat de mijnen dichtgaan is noodzakelijk, maar ook een ramp. Het zal onze cultuur en gemeenschap vernietigen. Silezië wordt een ruïne.'

Steenkool zit sinds de achttiende eeuw verankerd in de Silezië, zegt hij. Zelfs toen de regio verscheurd was tussen Duitsland en Polen, bleef het de levensverzekering van de dorpen

en steden. Twardoch pakt dit thema vast in zijn laatste boek aan de hand van zijn eigen familiegeschiedenis. Hij vertelt het verhaal van een soldaat die wakker wordt op de laatste dag van de Eerste Wereldoorlog. Diens ouderlijk huis staat, net als dat van Twardoch, in een dorp met een paar honderd inwoners. De jonge soldaat is een mijnwerkerszoon die net als zijn broers en voorvaderen ondergronds zou gaan, maar in plaats daarvan door de lokale pastoor wordt aangemoedigd naar school te gaan.

‘De middelbare school heeft mij gestolen uit een wereld waarin ik mijn plaats zou hebben gekend’, zegt de soldaat in Twardochs boek. ‘Ik zou mijnwerker zijn geweest, vechten in de oorlog en alles zou normaal zijn. Ze zouden mij doden of niet, mij misschien een IJzeren Kruis geven of niet, ik zou terugkeren van de oorlog naar de mijn zoals mijn broers. Ik zou een zware snor laten groeien, op zondag na de mis een pijp roken en kijken hoe mijn kinderen rondrennen in de tuin.’

De populaire beschrijvingen van Twardoch verklaren de eigenzinnigheid van een regio die zich mentaal op grote afstand van Warschau bevindt. Een aantal rokende beveiligers bij een van de nog open mijnbedrijven in Ruda Slaska echoot het cynisme. ‘Onze voorouders hebben Warschau opgebouwd nadat het in de Tweede Wereldoorlog was verwoest. Wij waren de motor van de Poolse economie’, zegt een van hen. ‘Nu is niemand meer in ons geïnteresseerd en worden we het bos in gestuurd om takken te zoeken waarmee we ons in de winter kunnen warmen.’

Voorde mijnvingen die nog wel open zijn kloppen grote mannen ouderwets in, nadat ze grote borden zijn gepasseerd waarop mededelingen staan. Overal hangt informatie over corona. De mijnwerkers zijn een belangrijke cluster van besmettingen. Samengepropt in de kleine liften en de ondergrondse gewelven hebben ze elkaar in het voorjaar snel aangestoken. In de kiosken aan de ingang van de mijn hangen ook posters met grafieken over de vele tientallen ongelukken die elke maand plaatsvinden en met uitnodigingen voor de kaart- en spelavonden en cynische politieke cartoons. Bij een slechte foto van Jacek Sasin, de minister voor de Mijnindustrie, staat grof: ‘Je kunt niet alles wat je doet verneuken, maar je kunt het wel proberen.’

Dat de boosheid zich vooral richt op de regeringspartij PiS is nieuw. Tijdens de verkiezingen van afgelopen zomer hebben veel mijnwerkers op de zittende president Andrzej Duda gestemd. Hij reisde naar de regio en deelde broodjes uit aan de ingang van de mijnen. Zijn partij is op cultureel vlak uiterst rechts, maar op sociaal-economisch vlak eerder links. PiS maakt zich populair met verhoogde kinderbijslag en investeringen in afgelegen gebieden, de mijnwerkers hoopten dat Duda hun werk zou redden. Maar enkele weken na zijn overwinning kondigde de president aan dat de mijnen moeten sluiten. Nu hangen zijn verkiezingsposters aan flarden gescheurd tegenover de mijn.

Decennialang hadden Poolse regeringen ontzag voor mijnwerkers. De machtige vakbonden die het communisme hadden overwonnen konden verkiezingsuitslagen doen kantelen. Bovendien waren de mijnen een levensader van de snel bloeiende markteconomie. Jarenlang werd het Poolse verzet tegen groene plannen in Brussel daarom verpakt als een ideologische strijd, maar de situatie is onhoudbaar geworden. Stedelijke Polen verzetten zich tegen de laksheid over klimaatverandering en hebben apps op hun telefoon om ’s ochtends het smogniveau te bekijken voor ze gaan sporten. Ook op het platteland is er wrevel over de ongezonde lucht die kinderen ziek maakt. De Poolse regering heeft inmiddels ambitieuze plannen voor windenergie op

Links: Ruda Slaska

Rechts: gesloten mijn net over de grens in het Tsjechische Silezië

zee en heeft de regels voor windenergie op land soepeler gemaakt. Er moeten ook zes kerncentrales komen – al is nog niet duidelijk wie deze gaat bouwen en hoeveel ze zullen kosten. En nergens in Europa groeit de markt voor zonnepanelen zo hard als in Polen.

‘Ik wil niet overdreven optimistisch klinken, maar ik zie Polen wel in de goede richting bewegen’, zegt Timmermans. ‘Ze zullen natuurlijk altijd proberen om er voor zichzelf zo veel mogelijk uit te slepen, kijken hoever ze ons en de andere landen kunnen duwen om meer te geven, maar ik merk een verandering. Over klimaatneutraliteit in 2050 zei de Poolse regering een paar maanden geleden nog “nee”, nu zitten ze op “oké, maar misschien dat wij het zelf niet halen”. Het gaat stapje voor stapje, maar die stappen gaan wel de juiste richting op.’

Niet alleen de mijnwerkers hebben hun vertrouwen in Warschau verloren, ook burgemeester Działo zit klem vanwege beslissingen uit de hoofdstad. De regering-PiS perkte de afgelopen jaren de macht van steden en regio’s stapsgewijs in en door een veranderd belastingstelsel zijn de gemeentebegrotingen geslonken. ‘Wij kunnen

zelf maar weinig doen en tegelijkertijd praat de regering niet met ons over hun toekomstplannen voor onze regio.’ Ze heeft haar hoop daarom gevestigd op de Europese Commissie. ‘We hopen dat Timmermans geld zal brengen uit het ^{5.1.2.e} Transition Fund, zodat we de mijnen kunnen herontwikkelen.’

Zo makkelijk zal dat niet gaan. ‘Wij hebben direct contact met regio’s, zeker met regio’s die een zware transitie wacht, maar de afspraak in de Europese Unie is dat wij zakendoen met de centrale overheid’, zegt Timmermans vanuit Brussel. ‘In sommige landen gaat dat makkelijk, maar in andere landen zoals Polen is dat ingewikkeld vanwege de politieke situatie. We zullen wel een manier moeten vinden, want alle

klimaatplannen hebben per definitie een enorme lokale component, dan heb je lokale overheden nodig, maar als de centrale overheid ertussen gaat zitten is dat lastig.’

In Warschau verwijten ze de Commissie een te zuinige opstelling en te weinig begrip voor de grote opdracht waar ze voor staan. ‘Op een paar activisten en mijnwerkers na is niemand in dit land nog voor het eeuwig openhouden van de mijnen. Maar als we deze sector volledig moeten sluiten in dertig jaar, dan komen we dezelfde problemen tegen als Engeland in de jaren tachtig en Duitsland in de jaren zeventig’, zegt energie-expert Konrad Swirski tijdens een gesprek in zijn kantoor in de hoofdstad. Naast zijn werk bij een denktank adviseert hij de Poolse minister van Klimaat. Polen staat volgens hem voor drie uitdagingen als het wil voldoen aan de eisen van de Green Deal: de grote stadsverwarming die op kolen draaien moeten worden vervangen, er moeten andere energiebronnen komen en huizen en kantoren verspreid over het land moeten grondig worden verbouwd. ‘Het Westen heeft nog steeds weinig begrepen van de energieerfenis van het communisme die wij met ons meesleuren’, zegt hij. ‘Er is nu simpelweg geen

technologie op de markt om onze collectieve verwarmingsinstallaties in één klap zonder fossiele brandstoffen te laten draaien.

Swirski stoort zich aan de 'kortzichtigheid' van het klimaatdebat in West-Europa. 'Al die praatjes over *transition* en een *green future* klinken wel goed, maar het is holle pr. Als je naar de cijfers gaat kijken, zie je dat daar maar 3,75 miljard euro aan nieuw geld in zit. De rest zijn leningen. Terwijl de plannen in de Green Deal ons honderd miljard zullen kosten. Polen kan zich dat simpelweg niet veroorloven.' Swirski vergeelijkt het sluiten van Poolse mijnen daarom provocerend met de haven van Rotterdam. 'Stel je voor dat wij zouden zeggen: "Sluit al je havens maar, die zijn verschrikkelijk vervuilend. Misschien kun je er hotels bouwen." Nederland zou lachen.'

Wanneer Timmermans dat hoort reageert hij geagiteerd. 'Dat is echt Pools onderhandelen hè? Zo gaat het altijd, maar als je alles bij elkaar

vandaag is er nog geen herontwikkeling geweest van die terreinen.' Wat de regio echt nodig heeft? 'Heel veel geld', zegt de burgemeester. 'Maar dat is nog nergens te bekennen.' Dzierżyc heeft een liberaal, economisch rechts signatuur. 'Ik wil onze mijnwerkers niet zomaar vis geven, ik wil ze leren vissen', zegt ze. 'Anders verzandt deze streek in generatielange werkloosheid.'

'Ik begrijp de angsten heel goed', zegt Timmermans, gevraagd naar de stemming in Silezië. 'Toen Joop den Uyl in de stadsschouwburg van Heerlen kwam vertellen dat de Limburgse mijnen dichtgingen, ontstond er aan alle kanten paniek. Ook toen is beloofd dat het verlies van werkgelegenheid gecompenseerd zou worden.' Uiteindelijk verdwenen er tussen de 30.000 en 45.000 banen. In de mijnregio's van Silezië zijn dat er meer dan twee keer zoveel. 'Ik geloof niet dat er een familie is in mijn stad die niemand in een mijn heeft werken', zegt burgemeester Dzier-

van stoere mijnwerkers die aan de lopende band wasknijpers in elkaar zitten te frunniken wil ik nooit meer zien – dat is geen vervangende werkgelegenheid.'

Burgemeester Dzierżyc is nog altijd niet gerustgesteld. Voor ze afscheid neemt zet ze een ronde zwarte hoed met een pluim op haar hoofd. Acht jaar geleden kroonden de mijnwerkers uit de streek haar tot 'generaal', daar hoort de groene veer bij. 'Het is de hoogste rang', zegt haar assistent. De mijnwerkers, de fanfares en de voor mannen van de koepels hebben ieder een eigen kleur pluim op hun hoofd wanneer barborka wordt gevierd.

De rest van het jaar staat de hoed in een kast in de hoek van de ruime burgemeesterskamer. En wat er ook gebeurt met de mijnen en de tradities, die zal ze daar tijdens haar jaren als burgemeester laten staan en trots blijven tonen aan bezoe-

'Het Westen heeft weinig begrepen van de energie-erfenis van het communisme die wij met ons meesleuren'

optelt ontvangen ze meer dan negentig miljard euro. Ze krijgen geld uit het Just Transition Fund en daarnaast nog eens 86 miljard euro uit regionale ontwikkelingsfondsen. Dat is echt wel een expressie van solidariteit uit Europa.'

In het stadhuis van Ruda Slaska werken burgemeester Dzierżyc en haar wethouders aan plannen om de streek opnieuw in te richten. Ze zijn trots op hun regio, de goed opgeleide bevolking en de spoorwegen die tussen de fabrieken lopen. 'Sileziërs zijn goed georganiseerd en harde werkers.' Toch ketsen grote bedrijven en investeringen voorlopig nog af. De gewenste nieuwe fabrieken komen nog niet en voorlopig is de regio niet op het punt een logistiek knooppunt in Europa te worden. Daarnaast speelt dat eerdere mijnsluitingen nog altijd niet zijn opgevangen. 'Wij hebben de afgelopen tien jaar al drie gesloten mijnen overleefd, maar tot op de dag van

dzierżyc. Aan elke mijnwerker hangt een gezin vast.'

Toch is Timmermans optimistisch dat de trauma's uit Limburg in Polen voorkomen kunnen worden. 'Wat in Nederland gebeurde en in andere mijnregio's in Duitsland en België viel samen met de energiecrisis, dat is nu niet zo. De demografische omstandigheden zijn anders. Ik geloof echt dat we in Europa iedereen die kan werken nodig hebben voor een economie van de toekomst.'

Hij voorziet dat andere industrieën, zoals elektro-mobiliteit en waterstof, werk kunnen bieden aan mensen die nu in de mijnbouw werken. Ook hij wijst op de forse infrastructuur, de kilometers rails en de aanwezigheid van laboratoria en hoogopgeleide ingenieurs. 'We moeten mensen zien op te leiden om andere beroepen te doen. Zeker wanneer iemand vijftien of twintig jaar in de mijnen heeft gewerkt, kan het een helse klus zijn om iets te vinden waar ze voldoening uit halen. De beelden uit mijn kindertijd

kers. Een aantal rituelen zal zo bewaard blijven. Ook hebben Dzierżyc en haar gemeenteraad allang besloten dat de grote stalen constructies midden in de stad niet zullen worden afgebroken. 'Hopelijk wordt het een toeristische attractie, net zoals in het Westen. We zijn al toegelaten tot de Europese route voor Industrieel Erfgoed.'

Daarmee hebben ze één fout uit het verleden alvast voorkomen. 'In Limburg hebben we aanvankelijk gezegd: dit was het verleden en nu stoppen we alles diep onder de grond, maken het groen en doen alsof er niets is gebeurd', zegt Timmermans. 'Dat heeft de regio – en ik wil niet als Pim Fortuyn klinken – echt verweesd gemaakt.' Uiteindelijk hoopt de commissaris dat de tradities verbonden kunnen worden aan de economie van de toekomst. 'De economie verandert maar je blijft wie je bent, dat mag ook bepaald worden door het verleden. Het is wat ze in Beieren *Laptop und Lederhose* noemen. Ik denk dat we daar in dit soort regio's naar moeten zoeken.' ■

Vergeet onze schulden

Nu, met de pandemie, blijkt de overheid ineens diepe zakken te hebben. Maar de staat kan toch niet zomaar cash creëren? Jawel, betoogt de Amerikaanse econoom Stephanie Kelton. Zij wil afrekenen met de mythes over schuld, zodat we een betere economie kunnen bouwen.

5.1.2.e

H

et moet frustrerend zijn om het economische nieuws te volgen als je naar de wereld kijkt zoals Stephanie Kelton dat doet. Je leest interviews met schatkistbewaarders die metaforen gebruiken als ‘de broekriem aanhalen’ of ‘het huishoudboekje op orde krijgen’. Je bladert door financiële dagbladen vol zorgwekkende analyses over de oplopende staatsschuld. Je hoort de president roepen dat hij zal zorgen voor een exportoverschot, omdat handel voor hem een wedstrijd is. Je kijkt naar verkiezingsdebatten waarbij politici na elk ambitieus beleidsvoorstel onmiddellijk de vraag

krijgen ‘En hoe gaan we dat betalen?’, waarop maar al te vaak een antwoord volgt in de trant van ‘belasting heffen op dit en bezuinigen op dat’. Op zulke momenten heeft Kelton de neiging om naar de tv te schreeuwen: ‘Zo werkt het niet!’

Stephanie Kelton is een 51-jarige econoom uit de Verenigde Staten. Jarenlang werkte ze aan de Universiteit van Kansas en bij het Levy Economics Institute, waar ze in aanraking kwam met de onorthodoxe ideeën van Warren Mosler. Deze hedgefundmanager heeft een compleet andere kijk op het geldsysteem en werkte dat samen met gelijkgestemde economen uit tot de *Modern Monetary Theory*, kortweg MMT. Kelton ontpopte zich tot een van de invloedrijkste voorvechters van deze theorie. De Democratische Partij schoof haar eind 2014 naar voren als hoofdconoom voor de begrotingscommissie van de Senaat en toen Bernie Sanders een gooi deed naar het presidentschap adviseerde Kelton hem bij macro-economische vraagstukken. Afgelopen zomer verscheen haar boek *The Deficit Myth*, waarin ze het brede publiek laat kennismaken met het MMT-gedachtegoed en eens en voor altijd wil afrekenen met alle schadelijke misverstanden rondom geld en schuld.

Laatst was het weer raak. Een filmpje van de Britse minister van Financiën die zegt: ‘De overheid is niet een of andere entiteit die zijn eigen geld heeft.’ Kelton plaatste het screenshot op Twitter met bondig commentaar: ‘*Disqualifying*.’ Dat

is namelijk precies wat de Britse overheid wél is: de staat is eigenaar van de Bank of England, de centrale bank die geld kan scheppen en dat aan de lopende band doet. Het is de kern van het MMT-denken: landen met monetaire soevereiniteit, die kunnen lenen in hun eigen valuta, hoeven zich geen zorgen te maken over hun staatsschuld. Want als het nodig is kan de overheid simpelweg ‘eigen geld’ bijdrukken.

Dat staat haaks op de manier waarop we doorgaans denken en praten over overheidsfinanciën. Als Jesse Klaver voorstelt om alle achttienjarigen een startkapitaal te geven, heeft hij direct een financieringsmodel: een miljonairsbelasting. Het klinkt logisch en het kan wenselijk zijn om de rijken zwaarder te belasten, maar het hele idee dat de overheid eerst belasting moet heffen voordat ze geld heeft om uit te geven verwijst Kelton naar het rijk der fabelen. In werkelijkheid is het precies andersom. Niet de belastingbetaler, maar de staat financiert de overheidsuitgaven. Pas daarna kan de fiscus innen.

Het boek van Kelton betekent een doorbraak voor de *Modern Monetary Theory*. Tot ongenoegen van veel traditionele economen, die vinden dat MMT eigenlijk zou moeten staan voor de *Magic Money Tree*, want verkondigen Kelton cum suis geen gevaarlijke sprookjes over een onuitputtelijke schatkist? Nee, werpen MMT'ers tegen, geld groeit niet aan de boom. Het is een rekeneenheid, het kan worden gecreëerd met een druk op de knop. Als de Federal Reserve morgen honderd miljoen nieuwe dollars wil scheppen, dan kan dat. Vadertje Staat kan nooit zonder geld komen te zitten. De kunst is om dat geld op een verstandige manier te besteden.

Voor Kelton was het een aha-erlebnis toen de puzzelstukjes in elkaar klikten en ze de wereld begon te zien door een MMT-lens. Een ‘copernicaanse wending’ noemt ze het in haar boek. Plots snapte ze dat belastingheffing geen instrument is om overheidsuitgaven te financieren, maar om ongelijkheid te bestrijden of inflatie te temmen. Ineens leken alle zorgen over het begrotingstekort totaal belachelijk. En zat ze regelmatig met de handen in het haar als vakgenoten of beleidsmakers de hardnekkige mythes over staatsfinanciën herhaalden. >

Met *The Deficit Myth* hoopt ze 'het aantal mensen dat begrotingstekorten als een probleem ziet dichter bij de nul te krijgen'. Voor economen die het debat rondom de *Modern Monetary Theory* volgen, bevat haar boek vermoedelijk weinig nieuws, maar voor minder ingevoerde lezers is het een eyeopener. Misschien doet de titel haar revolutionaire boodschap wel tekort, want het is niet slechts de 'mythe van het begrotingstekort' waarmee Kelton afreket – ze zet het hele denken over schuld en overheidsfinanciën op z'n kop. Of zoals economiedacteur Koen Haegens schreef in een jubelende *Volkskrant*-recensie: 'The Deficit Myth heeft alles in zich om een economische klassieker à la Milton Friedman of Thomas Piketty te worden.'

Het succes heeft haar verrast, zegt Kelton vanuit haar werkkamer in New York, waar ze doceert aan de Stony Brooks Universiteit. In haar boekenkast staat *The Deficit Myth* zo gepositioneerd dat het omslag prominent in beeld komt. 'Mijn agenda zit bomvol. Ik heb nog geen tien minuten vrij op een dag. Zo meteen moet ik direct door naar het volgende televisie-interview.' Het is te merken dat ze haar verhaal vaak heeft verteld: ze spreekt snel, in strakke volzinnen, zonder dat ze de indruk geeft een verzameling voorgeprogrammeerde oneliners op te lepelen. Elke kritische kanttekening weet ze resoluut te weerleggen. Nee, MMT geeft politici geen vrijbrief om met geld te strooien. Nee, het is geen radicale theorie, maar een feitelijke beschrijving van hoe ons geldsysteem werkt. En ja, de coronacrisis heeft inderdaad geholpen om haar boodschap bij een breder publiek te laten landen.

'In de Verenigde Staten, maar ook in veel andere landen, ging het de afgelopen jaren constant over begrotingstekorten en de onhoudbaarheid van de staatsschuld', zegt ze. 'Maar door het coronavirus verdwenen die zorgen als sneeuw voor de zon. Opeens konden overheden hun bestedingen vergroten zonder dat ze extra belasting hoefden te heffen. Mensen begonnen zich te realiseren: verhip, al de beperkingen die we dachten te hebben houden ons in werkelijkheid helemaal niet tegen. Wereldwijd hebben we biljoenen uitgegeven en we gaan er prima mee om. Er is geen noemenswaardige inflatie, we houden de rentes onder controle. Het heeft ervoor gezorgd dat een hoop mensen hun aannames zijn gaan bevragen. Dat is exact wat mijn boek doet. Het beantwoordt de vraag: hoe kan dit? Waar komt al dit geld vandaan? En komen we straks in de problemen? Want dat begin je al weer te horen: "Oké, we kunnen nu wel geld uitgeven, maar op den duur zullen we weer moeten bezuinigen." Mijn boek is ontworpen om korte metten te maken met dat soort argumenten.'

Die geluiden klinken ook volop in Nederland. Nu snoeien is niet verstandig, erkende Wopke Hoekstra, maar 'je zal een keer die overheidsfinanciën weer op orde moeten brengen', zei de minister van Financiën afgelopen zomer tegen RTL z. Klaas Knot, directeur van De Nederlandse Bank, zei in zijn H.J. Schoo-lezing dat we

ons geen acute zorgen hoeven te maken over de oplopende begrotingstekorten. Het werd gezien als een ommezwaai: de baas van de centrale bank die in het verleden aandrang op de naleving van de Brusselse begrotingsdiscipline was nu pleitbezorger van meer coulance. Maar een copernicaanse wending was het bepaald niet. Knot zei namelijk ook dat we uiteindelijk moeten streven naar een staatsschuld van rond de zestig procent van het bbp. Daarmee is hij voorzichtiger dan het merendeel van zijn vakgenoten, zo bleek uit een enquête van economenvakblad *ESB*. Meer dan negentig procent van de deelnemers gelooft dat

'Er is geen econoom ter wereld met een inflatiemodel dat altijd en overal werkt. En iedere econoom die beweert dat zo'n model bestaat, moet zich schamen'

die staatsschuld gerust verder kan groeien, voordat we in de problemen dreigen te komen.

Volgens Kelton gaat het al mis bij de achterliggende vraag. Want waarom zou een staatsschuld onhoudbaar worden? Of beter nog: waarom noemen we dit überhaupt 'schuld'? Wie het economische denken wil veranderen, moet beginnen bij de taal, begrijpt Kelton, en de gebezigde terminologie vindt ze maar al te vaak misleidend. Schuld heeft een negatieve connotatie. Een gezin dat diep in de schulden zit kan een deurwaarder verwachten. Een bedrijf met onhoudbare schulden kan failliet gaan. Maar wat we 'overheidsschuld' noemen is wezenlijk anders van aard, betoogt ze, want in tegenstelling tot bedrijven of huishoudens is de staat geen valutagebruiker maar een valutaverstrekker. En dat maakt een wereld van verschil.

Kelton vergelijkt het met de puntentelling tijdens een sportwedstrijd. De overheid is niet een van de teams op het veld, maar degene die de punten uitdeelt. 'Het zou dwaas zijn om te zeggen: het staat 2-2, dus de scheidsrechter heeft een tekort van vier punten. Nee, de scheidsrechter kan in principe onbeperkt punten toekennen aan de partijen. Dat is wat de overheid doet. In Amerika worden die punten geteld in dollars, in Japan in yens, in het Verenigd Koninkrijk in ponden. De scorekaart van de overheid doet er niet toe. Het enige wat telt is de scorekaart voor de economie als geheel. Hoe staat het met werkloosheid? Met armoede? En de inflatie?'

In plaats van ons druk te maken over de staatsschuld kunnen we er gewoon mee leren

leven, schrijft Kelton in haar boek: 'Dat wat wij staatsschuld noemen is niets meer dan een voetafdruk van het verleden.' Dat ogenschijnlijk duizelingwekkende getal is slechts de som van het totale aantal overheidsstekorten uit de geschiedenis; daar is niets engs of gevaarlijks aan. Sterker nog: voor pensioenfondsen en institutionele beleggers biedt dit schuld papier van de staat een veilige belegging.

Zelfs voor de Senaatsleden in de Amerikaanse begrotingscommissie is dit moeilijk te bevatten, zo blijkt uit een anekdote uit *The Deficit Myth*. Stel je voor dat jullie een toverstafje hadden, hield Kelton hen voor, waarmee je alle staatsschuld in één klap kunt wegtoveren. Zouden jullie dat doen? Natuurlijk, zei iedereen, wie wil nou geen schulden aflossen? Kelton zette het gedachte-experiment voort. En wie zou datzelfde toverstafje gebruiken om alle Amerikaanse staatsobligaties te laten verdwijnen? Niemand. Dat zou toch kapitaalvernietiging zijn? 'Ik vond het fascinerend!' schrijft Kelton. 'Deze mensen zaten in een commissie die letterlijk is opgericht om zich over de staatsbegroting te buigen, en niet één van hen had de truc door.' Want de truc is natuurlijk dat wat schuld heet voor de staat beleggingen zijn voor de private sector. Oftewel: de een z'n tekort is de ander z'n spaargeld.

Het probleem, ziet Kelton, is dat beleidsmakers zich vaak blind staren op het begrotingstekort, waardoor ze geen oog hebben voor de tekorten die er werkelijk toe doen. Het tekort aan duurzame investeringen, bijvoorbeeld. Wanneer overheden niet langer gehinderd worden door begrotingsmythes kunnen ze eindelijk de portemonnee trekken voor een ambitieuze Green New Deal. Ook voor het tekort aan goede banen heeft MMT een oplossing paraat: een baangarantie. Iedereen die wil werken, zou aan de slag moeten kunnen in een overheidsbaan tegen een fatsoenlijk minimumloon. Dat is niet alleen een goede zaak voor alle mensen die tegen hun wil thuis zitten, zo'n baangarantie functioneert ook als een 'automatische stabilisator' van de economie, betoogt Kelton. In moeilijke tijden kunnen mensen die anders werkloos waren geworden terecht bij het banenprogramma, wat leidt tot een stijging van de overheidsuitgaven. Op het moment dat de economie weer aantrekt zullen meer mensen overstappen naar beter betaalde banen in het bedrijfsleven, waardoor de kostenpost weer slinkt. En er valt nog genoeg werk te verrichten om de betere economie te bouwen die Kelton voor ogen heeft. Een economie die, in haar woorden, 'zorgt voor mensen, gemeenschappen en de planeet'.

Bas Jacobs, hoogleraar economie en overheidsfinanciën aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, heeft gemengde gevoelens over *The Deficit Myth*. Hij is blij dat Kelton met dit boek een aantal dominante mythes over overheidsfinanciën doorprikt. Zelf werd hij er ook regelmatig mesjogge van als politici begonnen

over het huishoudboekje van de staat. Onvermoeibaar legde Jacobs dan uit dat die vergelijking niet opgaat. Het is onzin dat de overheid in zware tijden de broekriem moet aanhalen. Dat leidt alleen maar tot onnodige economische schade, zoals we hebben kunnen zien in de jaren na de financiële crisis. Nu de economie in lockdown moet, merken we hoe onbenullig onze bezuinigingsdrift destijds eigenlijk was, zegt Jacobs. 'Tijdens de coronacrisis is er ongeveer evenveel uitgegeven aan noodsteun als er tussen 2011 en 2017 is bezuinigd op de collectieve sector.'

Dus ja, hij heeft 'veel sympathie voor Keltons kritiek op het begrotingsfetisjisme'. Minder enthousiast is Jacobs over haar controversiële theoretische claims: 'Ik zie MMT vooral als een pleidooi voor monetaire financiering van de overheid. Op zich is het goed dat het taboe op monetaire financiering wordt doorbroken, maar het is extreem onaannemelijk dat je alle overheidsuitgaven met de geldpers kunt financieren. Als je dat zou proberen krijg je een hoge inflatie en ondermijnt je het vertrouwen in de munt.'

Vrijwel alle critici wijzen inflatie aan als zwakke plek van de *Modern Monetary Theory*. Als het werkelijk zo eenvoudig is als Kelton beweert, is het de vraag waarop we nog wachten. Waarom hebben we nog geen gratis gezondheidszorg? Waarom investeert de overheid niet volop in duurzame infrastructuur? Waarom zijn er nog werklozen of studenten met schulden? 'Kelton doet alsof er geen begrotingsrestricties bestaan', zegt Jacobs. 'Maar er is wel degelijk een restrictie: de mate van inflatie.' Iedere economiestudent leert dat wanneer overheden te veel geld bijdrukken de prijzen stijgen, de koopkracht daalt en spaargeld verdampt. Vandaar dat de controle over de geldvoorraad is weggehaald bij politici en is uitbesteed aan centrale bankiers, die de inflatie zo goed mogelijk proberen te sturen.

'Er is geen enkele economische theorie die inflatie zo serieus neemt als MMT', countert Kelton. Voor MMT'ers is niet de hoogte van de staatschuld, maar het inflatieniveau de belangrijkste indicator bij het vormgeven van begrotingsbeleid. De grote misvatting is dan ook dat MMT beweert dat de overheid er lustig op los kan spenderen, omdat er toch geld zat is. Wanneer de inflatie dreigt op te lopen kan het verstandig zijn om te bezuinigen en meer belasting te heffen. In plaats van de inflatiedoelstelling over te laten aan centrale banken heeft MMT meer fiducia in

beleidsmakers. Centrale bankiers hebben niet de juiste gereedschapskist en baseren zich op foute modellen, stelt Kelton. Als de neoklassieke theorie zou kloppen, had een land als Japan na decennia van monetaire verruiming nu wel iets van inflatie moeten laten zien. Quod non.

'Er bestaat geen *one size fits all*-antwoord op inflatie', zegt Kelton. 'Stel, ik ga zo naar beneden en ik zie dat mijn kelder onder water staat. Ik snap onmiddellijk dat ik een enorm probleem heb, maar ik weet niet direct wat ik eraan moet doen. Ik weet niet of de vaatwasser kapot is gegaan, of dat er een leiding is gesprongen.

niet failliet kan gaan, is helemaal niet zo'n baanbrekend inzicht. Je hoeft geen MMT'er te zijn om te begrijpen dat de begroting van een overheid anders werkt dan die van een bedrijf. Dat publieke tekorten en private overschotten twee zijden van dezelfde medaille zijn, is gewoon een boekhoudkundige wetmatigheid.

'Veel van Keltons opvattingen zijn helemaal niet nieuw, maar voeren terug op John Maynard Keynes', zegt Jacobs. 'MMT is in de mode geraakt omdat bepaalde politici, zoals Bernie Sanders, het omarmden. Maar op de beste universiteiten ter wereld wordt MMT niet beschouwd als een

Paul Thomas Stephanie Kelton – 'Mijn theorie is niet radicaal'

Misschien heeft een van mijn kinderen de kraan open laten staan. Voordat ik weet hoe ik dit kan oplossen moet ik eerst de oorzaak vinden.' Zo werkt het ook met inflatie, zegt ze. 'Als de inflatie wordt veroorzaakt door oplopende kosten van zorgpremies en geneesmiddelen heeft het weinig zin om dat te bestrijden met een verhoging van rentestanden of belastingen. In zo'n geval is het raadzaam om te onderhandelen over medicijnprijzen en de gezondheidszorg te hervormen. Er is geen econoom ter wereld met een inflatiemodel dat altijd en overal werkt. En iedere econoom die beweert dat zo'n model bestaat, moet zich schamen.'

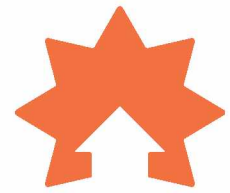
Misschien komt het door dit soort teksten dat MMT zo veel weerstand oproept op de economiefaculteiten. In interviews en in haar boek gaat Kelton er regelmatig met gestrekt been in tegen 'de mainstream economie'. Bas Jacobs stoort zich aan die aanvallen, want bij nadere inspectie is Keltons copernicaanse wending een stuk minder revolutionair dan ze doet voorkomen. Dat een land met een eigen centrale bank in principe

serieuze economische theorie. Dat komt heus niet omdat al die slimme mensen niet gediend zijn van tegenspraak of niet openstaan voor nieuwe ideeën.'

Stephanie Kelton is daar nog niet zo zeker van. Het klopt dat de *Modern Monetary Theory* nauwelijks voet aan de grond krijgt bij de zogeheten Ivy League-universiteiten. 'Ik heb in ieder geval nog geen telefoontje gehad van Harvard of Yale die me probeerden te rekruteren', zegt ze. 'De zogenaamde topuniversiteiten en de top-tijdschriften kennen poortwachters. Het is grotendeels een *old boys network*. Letterlijk. Ze zien zichzelf als een soort... ik wil niet "klik" zeggen, maar wel als een uniform blok in academia. Daar kom je niet zomaar tussen. Dat geldt niet alleen voor MMT'ers, maar ook voor andere heterodoxe denkers. Op die faculteiten vind je geen marxistische of postkeynesiaanse economen.'

Niet dat Kelton op een rekruterings telefoontje zit te wachten. 'Ik hoef niet in zo'n vijandige omgeving te werken. Ik ben liever omringd

Tonzon: voor een drogere, comfortabele en energiezuinige woning

TONZON

Tonzon, andere techniek, beter isolerend effect

Vloeren verliezen vrijwel alle warmte door uitstraling naar de kruipruimtebodembodem en fundering. Andere soorten isolatie (zoals het in de nieuwbouw gebruikte EPS) beperken wel het warmteverlies door geleiding maar stralen de doorgelaten warmte aan de onderkant gewoon uit. Zo lekt 24 uur per dag warmte aan de onderkant weg, waardoor nieuwbouwwoningen met vloerverwarming nog niet echt energiezuinig zijn. Het unieke TONZON Thermoskussen reduceert deze warmtestraling trapsgewijs tot vrijwel nul. De vloer wordt sneller warm en de eindtemperatuur is hoger bij een lagere luchttemperatuur. Meer comfort met minder energieverbruik.

Schone drogere kruipruimte

Het wonen boven een vochtig gat in de grond is niet prettig en zelfs soms ongezond. Door een onderdruk wordt constant vochtige lucht uit de kruipruimte de woning ingezogen. Dit vocht moet door ventilatie weer worden afgevoerd. Dit kost energie en daar willen we juist zo weinig mogelijk van gebruiken. TONZON Bodemfolie stopt de verdamping van vocht uit de bodem, remt het vrijkomen van schadelijk radongas en zorgt zo voor een schone, drogere kruipruimte. Misschien wel de meest duurzame maatregel voor veel Nederlandse woningen. In de gebruiksfase biedt het talloze voordelen waaronder energiebesparing. De Bodemfolie is overigens volledig recyclebaar.

Duurzame cadeautips voor de feestdagen

Bijvoorbeeld Tonzon HR-Radiatorfolie die direct achterop de radiator wordt geplakt zonder dat deze van de muur hoeft. Het doet zo onzichtbaar zijn werk en is binnen een jaar terug verdiend. Met Ketelfolie, ook geschikt voor close-in boilers, bespaar je 60 tot 100 kWh per jaar. Herbruikbare warmtepaden, handig om mee te nemen tijdens een wandeling of fietstocht.

Voor meer ideeën kijk op tonzon.nl

Tonzon's klimaatimpact

Hoeveel energie nodig is bij de productie, het transport en de installatie van een materiaal weegt mee in hoe 'klimaat-efficiënt' een materiaal daadwerkelijk is. De uitspraak dat alle isolatiematerialen goed zijn, omdat ze allemaal energie besparen, is daarom niet helemaal juist. Uit onafhankelijk onderzoek van het NIBE is wederom gebleken dat het vloerisolatiesysteem van Tonzon het meest milieuvriendelijk is. De Tonzon producten zijn klimaat-efficiënt. Deze zijn namelijk gebaseerd op een dunne maar ijzersterke folie met speciale oppervlakken die maar weinig warmte uitstralen. Hierdoor worden woningen voorzien van uitstekende isolatie met ontzettend weinig materiaal. Weinig materiaal betekent lage energiekosten bij de productie, de installatie en bij het transport. Het resultaat: geen vrachtwagens nodig en een milieupact die binnen enkele weken weer is terugverdiend. Na 40 jaar zorgt Tonzon Vloerisolatie nog steeds voor de warmste vloer en de droogste kruipruimte. Maatregelen die je nu neemt gaan al snel effect hebben op de energierekening en

Duurzaam warmer leven

door mensen die oprecht geïnteresseerd zijn in mijn werk en ik in dat van hen. Wat dat betreft heb ik weinig te klagen. Ik heb op verschillende universiteiten gewerkt, carrière kunnen maken en een boek gepubliceerd dat op de *New York Times*-bestsellerlijst belandde. Gister was ik nog op BBC World voor een discussie met (*Harvard-economist* – *jt*) Ken Rogoff. Ik bedoel: het is niet alsof we volledig buiten het gesprek worden gehouden.’

Kelton kan niet ontkennen dat mainstream economen onderhand een aantal inzichten van MMT onderschrijven. Maar volgens haar is die vooruitgang vooral te danken aan de onophoudelijke inspanningen van een groepje dwarsdenkers. ‘Nu zeggen mainstream economen ineens: “Natúúrlijk doen monetaire regimes ertoe.” Maar lange tijd dachten ze helemaal niet zo.’

Als dat besef eerder was doorgedrongen waren er wellicht andere keuzes gemaakt bij het vormgeven van de Europese Monetaire Unie, vermoedt Kelton. Net als veel andere kritische economen waarschuwde zij al tijdens de ontwerpfasen van de euro voor de kwetsbaarheid van een muntunie zonder politieke unie. Landen die hun monetaire soevereiniteit opgeven lopen het risico om failliet te gaan, begrepen MMT’ers. Zodra speculanten op de financiële markten dat doorkrijgen, kunnen de rentes op obligaties van kwetsbare lidstaten oplopen. Dat was precies wat er gebeurde tijdens de eurocrisis. De regeringen in Rome of Athene konden niet beslissen om hun munt te devalueren of om nieuwe euro’s bij te drukken. Daarvoor zijn ze afhankelijk van de valutaverstrekker die huist in Frankfurt: de Europese Centrale Bank. Pas toen ECB-voorzitter Mario Draghi bezwoer dat hij ‘*whatever it takes*’ zou doen om de euro overeind te houden, keerde de rust in de eurozone terug.

Die lijn wordt voortgezet onder de huidige baas, Christine Lagarde. Onder haar leiding werpt de ECB zich op als een betrouwbare *lender of last resort*, constateert Kelton. Waar de ECB na het uitbreken van de eurocrisis aanvankelijk aarzelde, treedt ze tijdens de coronacrisis snel en resoluut op als economische schokdemper. Er kwam een *Pandemic Emergency Purchase Programme* van maar liefst 1350 miljard euro. En nu de tweede golf over Europa spoelt maakte Lagarde duidelijk dat de ECB ‘alle instrumenten’ in zal zetten om de boel in goede banen te leiden. ‘Je ziet dat de rente op Italiaanse of Griekse staatsschulden daardoor laag blijft’, zegt Kelton.

Ook op het vlak van klimaatverandering laat de ECB zich onder Lagarde nadrukkelijk gelden. De centrale bank heeft oog voor de financiële risico’s die de klimaatcrisis met zich meebrengt en verkent de mogelijkheden van ‘green bonds’: obligaties die worden uitgegeven met het specifieke doel om de economie te verduurzamen. Op die manier kan de ECB helpen bij het financieren van een Europese Green Deal. ‘Meer dan andere centrale bankiers erkent Lagarde dat hierin een rol is weggelegd voor de ECB’, zegt Kelton. ‘Ik hoop dat ze navolging krijgt. Als de planeet

in crisis verkeert lijkt “*whatever it takes*” me niet alleen redelijk, maar zelfs noodzakelijk.’

Maar is het wel wenselijk dat we voor dit soort plannen afhankelijk zijn van onverkozen technocraten? Lagarde mag dan nobele motieven hebben, maar betreedt de centrale bank hiermee niet de politieke arena? En andersom: is het niet wijs om monetair beleid af te schermen van de grillen van electorale politiek? Een veelgehoorde kritiek op MMT is dat het wel erg gemakkelijk voorbij lijkt te gaan aan de verleiding voor overheden om roekeloos te spenderen – met alle risico’s voor inflatie van dien. ‘Gekozen volksvertegenwoordigers de sleutel geven tot de geldpers is alsof je gokverslaafden de sleutel tot het casino geeft’, schreef econoom Stephen King in een *Financial Times*-artikel met de veelzeggende kop: ‘*The case against Modern Monetary Theory*’.

‘Zo’n man heeft er duidelijk niets van begrepen’, reageert Kelton geïrriteerd. ‘Nergens schrijf

‘De Modern Monetary Theory vraagt niet: wanneer wordt de staatsschuld onhoudbaar? Maar: waarom noemen we het überhaupt een schuld?’

of zeg ik dat ik politici de sleutels tot de geldpers wil overhandigen. Ik vertel simpelweg welke bevoegdheden de overheid al heeft. De grondwet van de Verenigde Staten geeft de federale overheid het exclusieve recht om valuta te verstrekken. Tijdens de coronacrisis stemde het Amerikaanse Congres in met een steunpakket ter waarde van 2,2 biljoen dollar. Waar kwam dat geld vandaan? Het Congres had heus niet 2,2 biljoen ergens in een lade liggen. MMT geeft de overheid geen nieuwe bevoegdheid om geld te creëren. Die bevoegdheid hebben ze al.’

Wanneer Kelton het opschrijft of vertelt, klinkt het allemaal logisch en overtuigend. Er is geld genoeg voor ambitieus klimaatbeleid en goede gezondheidszorg. We kunnen banen creëren voor iedereen. Is de mythe van het begrotingstekort werkelijk het enige wat ons tegenhoudt om een betere economie te bouwen? Bas Jacobs tempert de verwachtingen. Hij gelooft best dat er op dit moment behoorlijk wat ruimte is om geld in de economie te pompen, zonder dat de inflatie direct oploopt. Maar hij vreest dat veel

MMT’ers overschatten wat monetaire financiering vermag. Kelton mag dan meermaals benadrukken dat haar theorie geen blanco cheque biedt voor kwistige politici, het is niet vreemd dat die indruk toch ontstaat.

‘Er zit iets dubbels in haar boodschap’, zegt Jacobs. ‘Het ene moment erkent Kelton dat inflatie beperkingen oplegt, het andere moment lijkt ze te suggereren dat de centrale bank ongelimiteerd cash kan creëren. In haar theorie begint alles bij monetaire financiering door de staat, wat leidt tot geldschepping. Belastingheffing zou dan nodig zijn om vraag naar de valuta te creëren. Maar zo’n claim op causale volgorde kun je helemaal niet goed maken. In de macro-economie zijn al deze zaken simultaan bepaald. Het ontbreekt MMT’ers aan een formeel-wiskundig economisch model waarmee ze hun stellingen onderbouwen. Dat maakt het lastig discussiëren. Met woorden beland je al gauw in een semantische discussie, wiskunde disciplineert het denken: het maakt expliciet wat je aannames zijn.’

Maar met grafieken en getallen was haar boek een stuk minder vermakelijk geweest voor het grote publiek, snapt Jacobs. De kracht van Kelton is vooral dat ze dit belangrijke debat toegankelijk maakt voor niet-economen – al vallen er nog de nodige zieltjes te winnen voordat de copernicaanse wending in beleidskringen is voltooid. Zelfs de meest progressieve politici zullen ervoor terugdeinzen om begrotingstekorten te negeren. Intuïtief klinkt het voor veel burgers nog altijd logisch dat de staatsschuld uiteindelijk moet worden terugbetaald of dat tijden van tegenspoed vragen om soberheid. Presidentskandidaten die wilde beloftes doen zonder uit te leggen waar ze het geld vandaan halen, worden al gauw met argwaan bekeken.

Kelton bespreekt deze uitdagingen regelmatig met politici over de hele wereld. Een tijdje geleden had ze een videoconferentie met parlementsleden van de Britse Labour-partij. De volksvertegenwoordigers hadden aandachtig geluisterd naar haar verhaal en instemmend geknikt. Op het eind wilde een van hen praktisch advies: ‘Wat zeg ik als ik op televisie de “hoe gaan we dat betalen?”-vraag krijg en ik maar dertig seconden heb om te antwoorden?’

Kelton’s suggestie: draai de vraag om. Journalisten stellen die vraag omdat ze niet anders gewend zijn. Niemand heeft hen ooit uitgedaagd om de zaken anders te bekijken. De beste strategie is om de vraag te herformuleren. “Ik denk dat je bedoelt: hoe zorgen we voor genoeg middelen?” Als ik een plan heb voor betere gezondheidszorg, dan heb ik dokters en verpleegkundigen nodig, medische apparatuur en ziekenhuisbedden. Dat zijn de middelen die ertoe doen. Het meest ontregelende wat je kunt doen is niet een onverwacht antwoord geven, maar de vraag veranderen. Dat is wat de *Modern Monetary Theory* doet. Niet vragen: hoeveel belastinggeld hebben we nodig om een beleidsplan te financieren? Maar: wat is het doel van belastingheffen? Niet: wanneer wordt de staatsschuld onhoudbaar? Maar: waarom noemen we het überhaupt een schuld? ■

De Witte Mossels kookten voor corona regelmatig voor vrienden en doen dat nu elke week voor de groep van Veerkrachtig Betondorp, Amsterdam, 16 november

Rechts: 5.1.2.e oprichter van de stichting Veerkrachtig Betondorp, verzamelt de boodschappen voor een van haar klanten in de Weggeefwinkel, Amsterdam, 13 november

Hoe coronahulp armoede zichtbaar maakt

‘We worden hier zo gelukkig van’

Toen de coronacrisis uitbrak ging Carleen de Lange zomaar wat boodschappen doen voor ouderen in haar Amsterdamse arbeiderswijk Betondorp. Ze schrok zo van de verborgen armoede dat uit haar actie structurele armoedehulp ontstond.

5.1.2.e

5.1.2.e

Vrijdag

‘Wat wil je, jam?’

‘Heb je zeep voor onder de douche?’

‘Shampoo ook?’

‘Dat gebruik ik niet.’

‘Cornedbeef, knakworstjes?’

‘Beide graag.’

‘Koffie?’

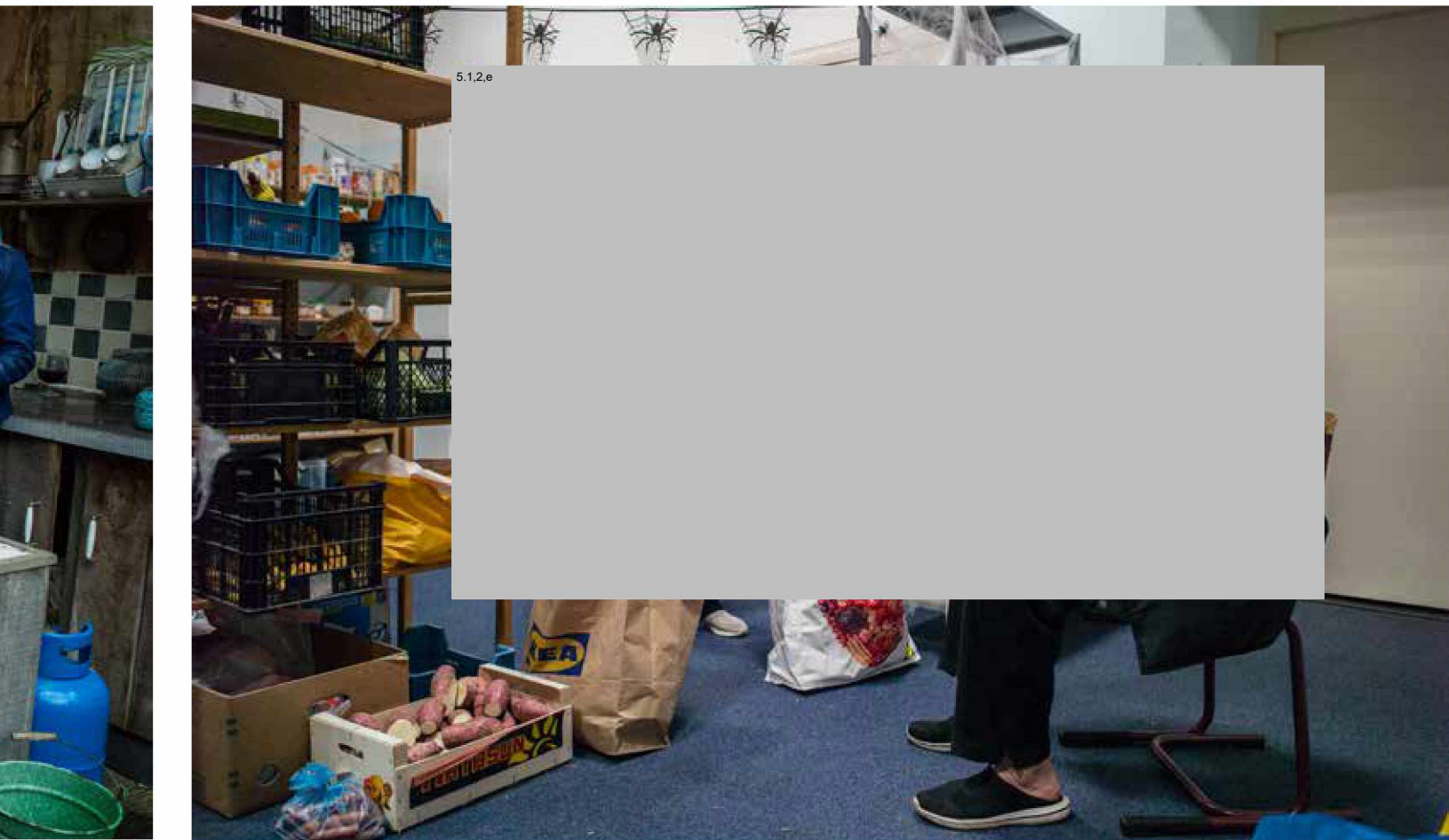
‘Heb ik nog.’

‘Wat paprika’s en uien?’

Carleen de Lange (61) doet een greep in de kist met paprika’s en stopt er een paar in de grote Aldi-boodschappentas van Jerry (53). Ze buigt zich voorover om de spullen netjes recht te leggen. Elke vrijdag van 17.00 tot 20.00 uur is de Weggeefwinkel open. Dan halen 22 mensen die zijn aangesloten bij de stichting Veerkrachtig Betondorp voor zichzelf en hun gezinnen boodschappen voor de hele week. Sinds kort heeft de stichting een eigen lokaal bij Al Maarif, een ontmoetingscentrum voor Nederlands-Marokkaanse gezinnen. Houten kasten vormen de winkelschappen met tal van houdbare producten zoals suiker, rijst, pindakaas, blikken olijven, soep, bonen, maar ook tandpasta, wc-papier en schoonmaakmiddelen.

‘Heb je ook Maggi-blokjes?’ vraagt Jerry. ‘Dat heb ik van mijn moeder geleerd, daar doe ik alles mee. Dat doen veel Surinamers.’

‘Nog wat koekjes?’ vraagt De Lange als Jerry met een overvolle tas naar de uitgang loopt. ‘Lekker’, antwoordt Jerry. De Lange doet wat ingepakte koekjes, gekregen van de horeca, in de tas.

Carleen de Lange woont het grootste deel van haar leven in het Amsterdamse Betondorp, het dorp van Johan Cruijff en Gerard Reve. 'Over deze hele buurt, de huizen, tuinen, daken, straten, pleintjes, heeft altijd voor mij een sfeer gehangen van onpeilbaar diepe, onontkoombare weemoed', zei Reve ooit over zijn geboortedorp. De Lange heeft het nooit zo ervaren. Haar beide ouders zijn hier opgegroeid en haar grootouders woonden in het dorp. Ze heeft er leren kruipen, zegt ze altijd. Toen het huis naast dat van haar oma vrijkwam, zei die: waarom ga je daar niet wonen? Het was 1981, ze was 21. Sindsdien is ze niet meer weggegaan. Na haar huwelijk is ze met haar man verhuisd naar de hoek, met een grote tuin. Daar kregen ze hun twee kinderen. Nu komen de kleinkinderen er weer regelmatig.

Het oude rvdA-dorp telt een groot aantal goedkope, kleine huurwoningen waar van oudsher veel kwetsbare mensen wonen. 'Door een stapeling van eigen bijdragen zoals zorgkosten, woningaanpassingen, thuiszorg en huurverhoging' is er volgens Stadsdeel Oost sprake van armoede onder een grote groep bewoners. Toch is dit niet direct zichtbaar. 'Mensen houden de schijn hoog', zegt De Lange. 'Ze schamen zich voor hun armoede.' Ook zelf werd ze zich er pas van bewust toen ze afgelopen maart samen met haar man Paul in haar buurt een simpele boodschappendienst voor ouderen begon. Ze ging op zoek naar mensen die hulp nodig hadden of eenzaam waren. Ze drukte flyers en maakte een

Facebook-groep aan. Coronahulp Betondorp was geboren. Al snel had ze veertig vrijwilligers, van wie nu nog een vast team van dertien over is.

Hierdoor kwam Carleen de Lange veel bij mensen thuis. Ze schrok van wat ze aantrof. 'Er waren mensen die geen kasten hadden, die de boodschappen niet konden betalen, ongezond aten. Ik begreep niet hoe dat kon in Nederland. Soms leefden ze van twintig euro per week, op boterhammen en pinda's.' Ook al woonde ze hier zelf al veertig jaar, deze armoede had ze nog nooit gezien. Al snel breidde ze de hulp uit. Ze begon met een maaltijdservice en van het een kwam het ander. Steeds meer mensen haakten aan om te helpen. Ze kregen giften van het Rode Kruis, Blijde Buren, Stichting Prachtvrouwen, de Ouderenraad Amsterdam. Ook Soep langs de Lijn, Hinke in de Keuken, buurt huis Archipel en café De Avonden boden maaltijden aan.

'Melk?' Leah (24) is het lokaal binnengekomen. De Lange pakt de lege boodschappentas en begint die te vullen. Ze kent ondertussen ieders speciale wensen. Soms stopt ze dan even wat extra's in de tas.

'Vandaag hebben we ook hummus, drie soorten.'

'Graag.'

'Ik heb in de diepvries ook kip.'

'Er was een man die het leven niet meer zag zitten', vertelt De Lange als Leah weer weg is. 'Wij waren net op tijd. Hij had een hond die voor hem als zijn kindje was, daar leefde hij voor. Maar de

hond was ziek. Toen hebben we alle dierenartsen in de buurt gebeld. Een van hen wilde die hond wel tegen kostprijs behandelen. Dat hebben wij toen betaald.' Over een andere man hoorde ze dat hij al drie dagen niet had gegeten. 'Ik ben boodschappen met hem gaan doen, heb de vriezer even helemaal vol gelegd zodat hij een basis had.' En ze sprak een moeder met twee kinderen die elke dag twintig liter water uit het waterpunt op de Brink haalt. 'Om te drinken, te koken, af te wassen, schoon te maken. Zo bespaart ze watergeld.'

Maandag

Carleen de Lange loopt 's middags tegen vieren de keuken van Paul en Liesbeth Witte in de Amsterdamse Rivierenbuurt binnen om haar maaltijden voor die avond te halen. De stemming is uitgelaten. Samen met de overburen Patrick en Monique Mossel vullen ze geroutineerd 22 bakken met bruine bonen en rijst. Op het aanrecht een uitgebreid plateau Franse kaasjes en angebroken flessen wijn. 'Het is hier altijd vrolijk', lacht De Lange terwijl ze de volle etensdozen in een tas doet.

'We maken er elke week een feest van', roept Paul Witte. 'Glasje erbij...' De Witte Mossels noemen de vier zich. Paul heeft een aannemersbedrijf, het gaat hem goed. Toen corona kwam, wilde hij wat doen. Hij houdt van koken, zijn buurman Patrick, die brandweerman is, ook. Dus hij zei tegen Carleen: kunnen we helpen door te

koken? In het begin financierde hij het zelf vanuit zijn bedrijf. Nu krijgen ze de 'materialen' vergoed uit de stichting. Maar als ze wat tekortkomen, leggen ze het zelf bij.

'Zoveel mensen hebben het moeilijk,' zegt Paul later in de woonkamer nadat ze ook de linzensoep in 22 bakken hebben gedaan. Alle vier zitten voldaan rondom de eettafel. Het zit er voor deze week weer op. Twee maaltijden maken ze voor Betondorp, elke week, al acht maanden lang. Ze beginnen vaak zondag al. De beide vrouwen snijden en doen de boodschappen. De mannen koken, zo'n 66 maaltijden per keer: twee keer 22 maaltijden voor Betondorp en twee keer tien voor mensen hier in de buurt. Die brengen ze zelf rond. 'In de Rivierenbuurt is minder armoede, maar wel veel eenzaamheid,' zegt Paul. Dat ontdekten ze ook pas door corona.

'Zullen we voor volgende week paella maken?' vraagt Paul aan Carleen. 'Dat is een keer wat anders. Het is veel werk, maar als iedereen het wil, doen we het.' Voorlopig gaan ze er niet mee stoppen. 'We krijgen er zoveel voor terug,' zegt Paul.

'Dankbaarheid,' zegt Monique. 'Liefde,' knikt Liesbeth. 'En plezier,' vult Patrick aan. 'Je wordt hier zo gelukkig van.'

De Lange rijdt met de nog warme maaltijden terug naar Betondorp en stalt de bakken uit op de tafel. Ingrid Piet (50), haar vaste vrijwilliger, staat klaar om te helpen. Ook Piet is dagelijks voor de stichting in touw, zo gaat ze met vaste regelmaat samen met een jonge vrouw naar het ziekenhuis omdat die voor haar behandeling niet naar de dokter durfde. Om de vijf minuten loopt iemand het lokaal binnen. Vanwege corona is het schema strak. Aan iedereen die langskomt vragen ze of die van paella houdt. 'Paella? Wat is dat?' vraagt Leah verlegen. Ze wil het graag proberen. De Lange noteert: '21 ja, 1 nee.'

'Er is geen brood vandaag,' zegt Piet tegen de volgende die binnenkomt. 'De bakker had niets meer. Wil je in plaats daarvan crackers?' De man schudt zijn hoofd.

Twintig jaar geleden is De Lange afgekeurd vanwege een chronische ziekte en een burn-out. Alles kwam in die tijd bij elkaar, het complexe verleden met haar familie, de werkdruk. Ze kon niets meer en moest haar baan als dovenonderwijzer opzeggen. 'Ik zat twintig jaar op de bank, achter mijn computer.' Sinds ze de coronahulp begon, is haar leven radicaal veranderd. Met wat ze nu doet, kan ze haar persoonlijke ervaringen inzetten. 'Ik kan goed luisteren, voel dingen aan.'

Deze afgelopen maanden komen er steeds dingen op haar af. Zo ging het vanaf het begin. Bij de Ekodis mochten ze buiten staan om klanten wat extra boodschappen te vragen. Na twee dagen hadden ze acht tassen met biologische producten. Een vriend bracht IKEA-stellingen die dienden als schappen. Via het Rode Kruis doneerde Support Your Locals groenten en fruit. Firma De Leeuw uit de Rivierenbuurt gaf een paar dozijn van hun beroemde tafelzuren. Bakkerij De Lekkernij op de Brink geeft elke dag het overgebleven brood. Een vrouw kwam 25 euro brengen, dat had ze die maand over van haar

aow. 'En gisteren belde opeens iemand die twee gezinnen wil sponsoren. Het is zo bijzonder.'

Eigenlijk begint het nu pas echt. De gemeente subsidieert De Lange's initiatief en begin augustus heeft ze de stichting Veerkrachtig Betondorp opgericht. Corona-hulp is armoedehulp geworden. Sinds twee weken heeft ze deze eigen ruimte tot haar beschikking. Nu gaat ze uitbouwen: er komen steviger stellingkasten, een hoge vriezer en twee hoge koelkasten. Ze gaat hier intakegesprekken doen en samen met Al Maarif wil ze een kinderboekenbibliotheek opzetten. 'De gordijnen heb ik al opgehangen,' zegt ze lachend. Ze wijst naar de hoge ramen. 'Dat was zo kaal zonder.'

Woensdag

'Het ging niet zo goed met mij,' zegt Jerry. 'Ik zat tegen een depressie aan.' Hij zit in zijn kleine, overvolle woonkamer. Op de stoel naast hem zit een grote Surinaamse pop. Ook op kastjes en op de bank zitten poppen. De meeste heeft hij net geërfd van zijn moeder, maar ook zelf spaarde hij ze al. 'Alles kwam tegelijk,' gaat hij verder. 'Vlak nadat mijn moeder was gestorven kwam corono'

'Ze hebben me gevonden via mijn overbuurvrouw. Die zag dat ik heel erg was afgefallen. De hulp van Carleen is de enige reden dat ik nog besta'

na. Ik ben doodsbenauwd. Bang dat ik doodga. Ik heb hiv en suiker en zit in de risicogroep. Ik doe nog wel dagelijks de ronde op mijn scootmobiel naar het park en voer de eendjes, maar vaak heb ik geen energie.'

Hij heeft een uitkering, zit in de schuldhulpverlening en heeft een budgetbeheerder. Hij leeft van vijftig euro per week. 'Daar houd ik niets van over, zodra er iets is, als mijn scootmobiel gerepareerd moet worden, of mijn kat naar de dierenarts moet, gaat het mis.' Het is niet alleen corona, benadrukt hij nadat hij een sigaret heeft opgestoken. 'Er is al jaren bezuinigd op ons chronisch zieken, de uitkering omlaag, het eigen risico omhoog, minder steun voor hulpmiddelen. Elk jaar iets minder. En elk jaar is het leven duurdere.' Hij raakte in paniek. 'Ik heb de antwoorden niet en heb de oplossingen niet. Ik had vaak niet te eten, mijn suiker zat hoog. Ze hebben me gevonden via mijn overbuurvrouw. Die zag dat ik heel erg was afgefallen. De hulp van Carleen is de enige reden dat ik nog besta.'

Jerry kijkt naar de klok boven de televisie: 17.30 uur. Het is tijd om zijn maaltijden voor vandaag en morgen op te halen. Hij stapt op zijn scootmobiel die in het voortuintje staat en rijdt de hoek om. Woensdag wordt gekookt door Soep langs de Lijn en buurthuis Archipel. Op vrijdag is de Weggeefwinkel open voor boodschappen en ook dan staat er een maaltijd klaar. Alleen in het weekend moeten de mensen zelf koken.

In het lokaal van Veerkrachtig Betondorp deelt Carleen de Lange samen met Ingrid Piet de maaltijden uit. 'Ze staan allemaal in de overlevingsstand,' zegt De Lange als Jerry weer weg is. 'Het eerste wat nodig is, is voedsel. Dat haalt de stress weg, geeft energie. Het is vaak een neerwaartse spiraal: mensen raken sociaal geïsoleerd, halen de post niet meer uit de envelop, boetes lopen op, schaamte, nog meer boetes. Dan komt de huurverhoging...'

Veerkrachtig Betondorp komt bij mensen die de gemeente vaak niet bereikt. 'We zijn laagdrempelig en vragen niet eerst om een heel protocol door te lopen, deze mensen hebben al vaak hun neus gestoten bij hulp,' vertelt De Lange. 'Officiële instanties komen nooit langs, zien de situatie niet. Wij zijn er gewoon voor ze. Praktische hulp werkt. Hun eigenwaarde stijgt, je wordt uit de put getrokken, staat er niet meer zo alleen voor. Helpen begint bij de basis. We hebben bij iemand die leefde op een kale vloerbedekking gelegd, kasten neergezet, een koelkast, keukengerei gebracht. Sindsdien is hij helemaal opgebloeid. Hij knapt nu zijn tuin op en helpt anderen.'

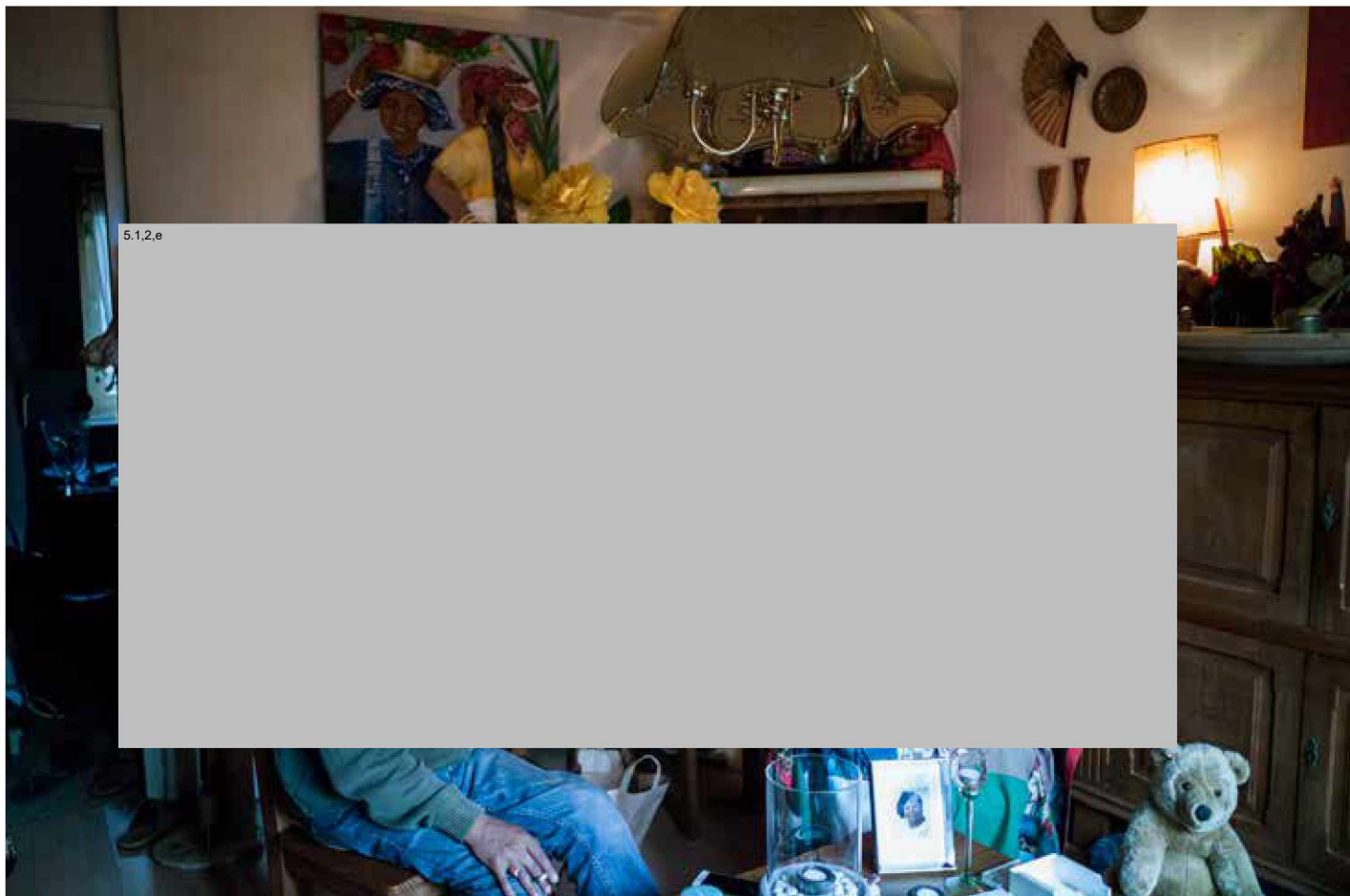
De tweede stap is volgens De Lange: kijken wat er aan de hand is. 'Er zijn drie mensen die tegen me hebben gezegd dat ze zonder mijn hulp niet meer hadden geleefd.' Dat raakte haar, het raakt haar nu ze het vertelt opnieuw.

'De bloedwaardes van mijn moeder waren heel slecht,' zegt Leah, die in de gang wacht tot ze aan de beurt is. 'Nu, na een paar maanden beter eten, heeft ze geen suiker meer en zijn de waardes gestegen.' Leah woont bij haar moeder, samen met haar negentienjarige broer met wie ze een slaapkamer deelt. Ze leven al een jaar of tien in armoede. 'We hebben als kinderen geen hoge nood gehad, mijn moeder zorgde altijd dat we niet te weinig te eten hadden. Maar zij deed zichzelf wel vaak tekort. Zij schaamt zich voor haar armoede, ik vind dat je je niet hoeft te schamen. Het is zoals het is.'

Haar vader had een vaste baan, maar veertien jaar geleden zijn haar ouders gescheiden. 'Ik was tien. Hij heeft nooit meer iets voor ons betaald. Wij zijn sindsdien een drie-eenheid. Mijn moeder kreeg een uitkering, we leefden van de buffers die ze nog had. We reddden het altijd wel. Maar op een gegeven moment red je het niet meer. De kinderbijslag stopte, evenals een paar toeslagen. Wij hebben gelukkig een goede band met elkaar, maar geld zorgt voor spanningen in onszelf, zeker aan het einde van de maand. We hebben ook nog vijf katten en een hond. Die heb ik al heel lang, ze waren er al in goede tijden, nu ook in slechte tijden.'

Leah loopt naar binnen om de maaltijden voor

Jerry is chronisch ziek en gaat drie keer per week voor boodschappen en een maaltijd naar het winkeltje en uitgiftepunt van Veerkrachtig Betondorp, Amsterdam, 11 november

5.1.2.e

hun drieën op te halen. Als ze met de volle tassen naar buiten komt, zegt ze: 'Ik hoop heel snel mijn salaris met mijn moeder te delen. Ik werk nu nog als vrijwilliger bij een kringloopwinkel, maar ze zijn bezig mij in dienst te nemen. Mijn broertje brengt al iets van geld in.' Ze pakt de tassen op. 'Dat iemand naar mijn moeder omkijkt, daar ben ik zo dankbaar voor. We kunnen altijd bij Carleen aankloppen.'

In de winkel past een van de klanten een tweedehandswinterjas. 'Hij zit perfect', zegt hij tegen Ingrid Piet en laat de gaten in zijn oude zien.

Donderdag

'Ik heb biologische wortelen, pak maar. En appels.' Regina Mac-Nack wijst op de dozen in haar volgestapelde kantoor. De Lange vult samen met haar man de tassen. Elke week kan ze bij voedselbank Hoop voor Morgen in Amsterdam-Zuidoost een nieuwe voorraad voor in haar Weggeefwinkel halen. Mac-Nack (59) – aan de muur boven haar bureau hangt een ingelijste oorkonde van de Black Achievement Award, een van haar vele onderscheidingen – runt de particuliere voedselbank al 25 jaar en steunt negentienhonderd gezinnen. 'Eerst helpen, dan praten, dat is mijn manier', zegt Mac-Nack terwijl ze zakken andijvie voor De Lange uit een kist pakt.

De Lange kwam toen ze ging googlen op 'armoede' vanzelf bij Regina Mac-Nack uit. Ze nam contact op en vroeg haar of ze kon helpen.

Nu mag ze wekelijks langskomen om voor haar mensen eten op te halen. 'Wij hebben hier genoeg, ik ben blij dat ik ook Betondorp kan helpen', zegt Mac-Nack. 'Mis je nog iets?'

'We hebben niet veel koffie meer...' antwoordt De Lange.

'Oké, ik zal zo even 22 pakken filterkoffie halen.'

'Suiker?'

'Heb ik nog.'

Veerkrachtig Betondorp is een kruimeltje vergeleken bij Hoop voor Morgen, maar De Lange ziet dat het ook bij haar snel groeit. Ze gaat Mac-Nack binnenkort om advies vragen hoe zij met vrijwilligers omgaat. 'Ik loop op mijn tenen, alles rust op mijn schouders. Ik heb meer vrijwilligers nodig, een steviger netwerk.'

Vrijdag

'Ik heb appels voor je', zegt Carleen tegen Leah die net is binnengekomen.

'O lekker, fruit.'

'En wat gaan we eten? We hebben biologische worteltjes...'

'Andijvie, pompoen...?'

'Geen pompoen.'

'Wil je appeltaart maken dit weekend? Ik heb zelfrijzend bakmeel, boter, eieren...'

'Appeltaart! Dat gaan we doen.'

De Lange en haar team krijgen veel terug voor dit werk. Altijd blij gezichten, dankbaarheid. 'Ik heb zoveel tegenwerking gehad, altijd

moeite moeten doen om ergens te komen. Nu gaat het de andere kant op. Dat neem ik mee. Ik heb gezien dat mensen fysiek aansterken, ze komen eerder om met elkaar te praten, leggen contact...'

'Ha Jerry, wat wil je? Ik heb appels...'

'Ja, kan wel wat gebruiken.'

'Ik heb ook yoghurt.'

'Ja, heel graag. Ik ben blij met alles.'

Maandag

'15.20 uur: beginnen met opscheppen. Check!' roept Liesbeth Witte en ze zet er Spaanse muziek bij op. In de binnentuin staat een grote pan met paella op het vuur van de buitenkeuken. 'We checken al het hele weekend of we wel op schema zitten', grinnikt haar man Paul terwijl hij de 22 bakken voor Betondorp begint te vullen met paella. Buurman Patrick Mossel houdt met zijn ene hand de pan vast, in zijn andere heeft hij een cocktail. De Witte Mossels zijn al drie dagen aan het koken. Het was een strakke planning, tussendoor moesten ze ook nog hutspot maken voor de tweede dag. Maar het is gelukt. 'We koken zonder stress', zegt Patrick.

Terwijl de vrouwen in de binnentuin dansen op de salsa en de mannen nog een cocktail maken, pakt Carleen de Lange de maaltijden in een grote tas en vertrekt weer naar haar lokaal in Betondorp. Over een half uur komen haar klanten om de paella op te halen. En een bak hutspot voor dinsdag. ■

Essay Eenzaamheid en het verlangen alleen te zijn

De wereld is (soms) te veel

Wie eenzaam is, is vervreemd van de ander. Wie verlangt naar het alleen-zijn, is vervreemd van zichzelf. Beiden willen de verbroken verbinding herstellen. Dat lukt zodra je de blik van jezelf of anderen op jezelf vergeet.

5.1.2.e

Twee keuzemogelijkheden. Het is zes uur geweest en in deze najaarsdagen is het buiten al diep donker. Een man loopt zijn kantoor uit en wrikt zijn fiets los, het sleuteltje doet moeilijk in het slot – het wordt weer kouder. Hij slaat zijn kraag op, fietst door de stad. Laten we die stad Amsterdam noemen, of Leiden, of Den Haag. Zo'n stad waar in de donkere gevels grote ramen in warm, geel licht stralen, en vanaf zijn fiets ziet hij in die ramen flitsen van de privé-uren van vreemden, mensen in keukens, gezinnen aan tafel.

Hoe voelt het om eenzaam te zijn?, schrijft Olivia Laing in *The Lonely City*. 'Het voelt als honger hebben; als honger hebben terwijl iedereen om je heen zich voorbereidt op een feestmaal.'

Hij komt thuis, knipt het licht aan, vindt de stilte precies zoals hij die heeft achtergelaten. Niemand wacht hem op. Op de keukentafel ligt de krant nog open op het artikel dat hij die ochtend aan het lezen was, met een beker inmiddels steenkoude koffie ernaast. Zijn moeder is eerder dit jaar overleden. De koelkast is leeg. Hij zet de tv aan – er is niets dat hij wil zien.

De man is, bijvoorbeeld, de premier van Nederland. 'Je moet het leuk vinden om twaalf tot veertien uur per dag te werken,' zei Mark Rutte eens over zijn positie. 'Het is ook eenzaam. Je overlegt met iedereen, maar uiteindelijk kijkt iedereen naar jou om een beslissing te nemen.' Bij *Zomergasten* zei hij dat hij op zware momenten, zoals na MH17, een partner kon missen.

Deze man hoeft niet Mark Rutte te zijn. Hij is simpelweg een van de meest notoire alleenstaanden in Nederland. Dit is maar een voorbeeld, het mag ook iemand anders zijn. Een vrouw – een jonge, of een oudere. Thuis staat ze voor haar raam, binnen is het licht, buiten steeds donkerder. Ze vraagt zich af of iemand haar ziet, zoals zij net op die fiets al die mensen wel zag.

De vraag is dan: mist deze persoon iets? Heeft u medelijden met haar?

Dan andersom. Het is zes uur geweest en de avonden beginnen, na 230 dagen boven de tien graden, eindelijk knisperig te worden. Er zit meer zuurstof in de lucht, je kunt de herfst ruiken. Een man trekt zijn fiets los, trapt met harde trappen en schiet door de stad. Hij fietst langs de verlichte ramen van de stadspanden en kijkt naar binnen. Hij denkt wat Lucian Freud dacht, de grootste Britse schilder van de vorige eeuw, die nog nooit in zijn leven zoiets als de was had gedaan, toen hij op een avond door Londen struinde en mensen zag staan koken: wat een rare levens.

Hij komt thuis, maakt zijn schoenen los. Het jasje van zijn pak hangt hij voorzichtig op, 'Cesare Attolini' zegt het maatwerk – dit is dus weer Rutte in het voorbeeld. Zelfs met een ministersalaris is Attolini niet niks, vanaf zo'n vierduizend euro per colbertje, maar daar staat tegenover dat het geld van hem is, geen kinderen, geen gezamenlijke rekeningen, niemand met wie hij het hoeft te delen.

Nogmaals, Rutte hoeft niet het voorbeeld te zijn. Maak er een willekeurige ander van. Ze

komt thuis, trapt haar Jimmy Choo's uit. Haar collega's hebben verteld over hun verplichtingen, afspraken, kinderen die gedirigeerd moeten worden. Bij haar is er geen speelgoed dat opgeveegd dient te worden, geen partner wiens leesclubje de eetkamer in beslag neemt. Er liggen nog een paar goede boeken, de tv heeft honderd kanalen, en anders zijn er nog oneindig veel podcasts, yoga, thee en een puzzel. Haar tijd, en daarmee haar leven, is zonder compromis van haar. Ze staat voor het raam, kijkt uit over de stad. De avond ademt diep in, rekt zich voor haar uit.

De vraag is dan: bent u jaloers op deze persoon? Is ze vrij?

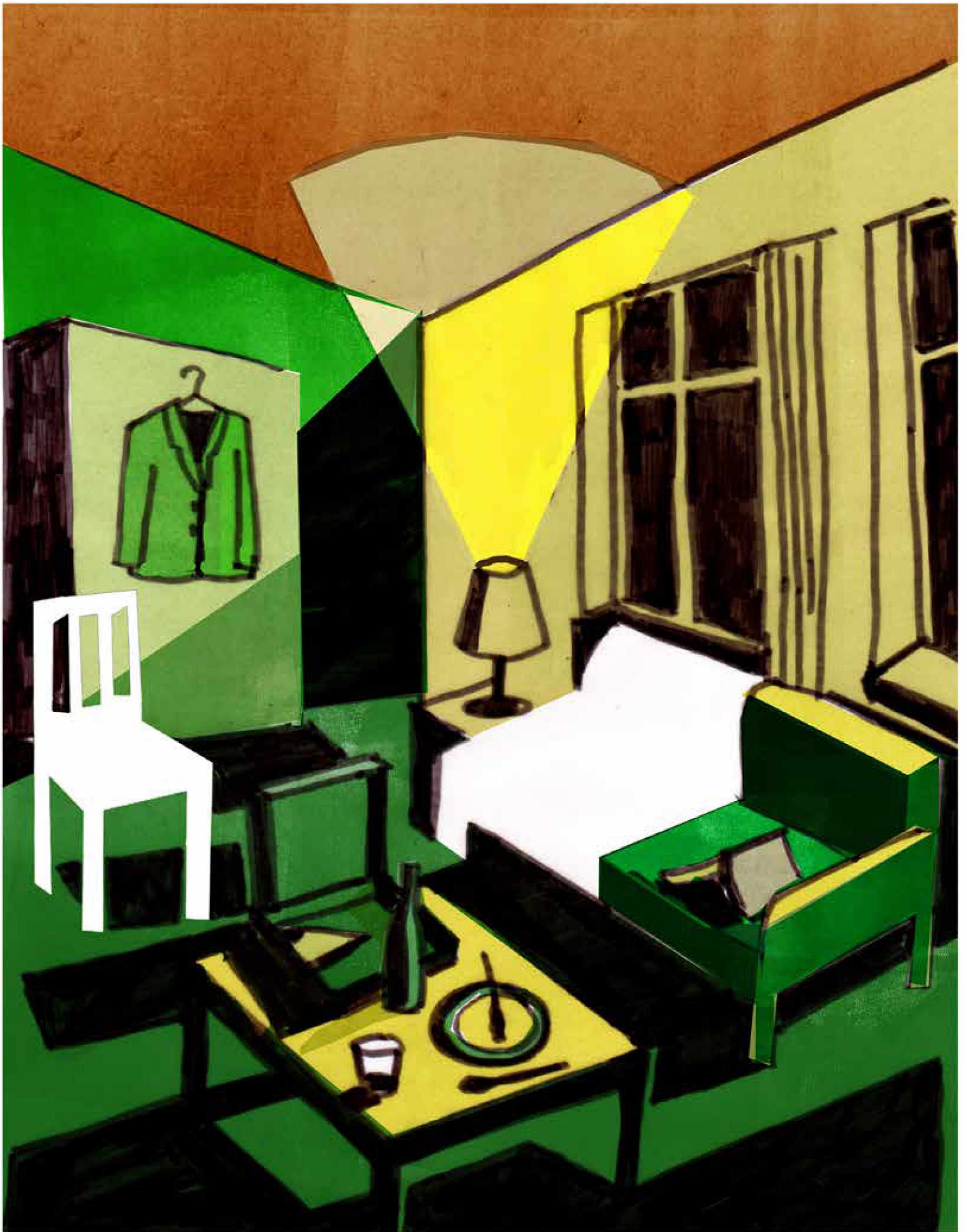
Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek voelde vorig jaar 9 procent van de bevolking boven de vijftien jaar zich met regelmaat ernstig eenzaam. In 2017 was het nog 7 procent. In dit eenzaamheidsonderzoek scoren de groepen alleenstaanden en alleenstaande ouders het hoogst: 33,7 procent van de alleenstaanden voelt zich enigszins eenzaam, en 14,1 procent sterk eenzaam. Van de alleenstaande ouders is het 28,4 procent om 14,5. Ouderen boven de 75 jaar voelen zich een slagje eenzamer dan de andere leeftijdsgroepen, maar het ontloopt elkaar niet veel. In geen van de leeftijdsgroepen voelt meer dan 40 procent zich nooit eenzaam. Ruim een kwart van de vijftien- tot 25-jarigen voelt zich enigszins eenzaam, 9,0 procent ernstig eenzaam.

In Zweden gaf een kwart van de bevolking aan zich vaak eenzaam te voelen, in Zwitserland deden twee van de vijf mensen dat. In Duitsland beschouwt twee derde van de bevolking eenzaamheid als een ernstig probleem. In het Verenigd Koninkrijk werd onder Theresa May in 2018 nog een 'staatssecretaris van Eenzaamheid' benoemd, omdat het een van de grootste 'public health challenges' van onze tijd was: meer dan 200.000 oudere Britten gaven aan al minstens een maand geen gesprek meer gehad te hebben met een vriend of familielid. In haar pas verschenen onderzoek naar sociaal isolement, *De eenzame eeuw*, wijst Noreena Hertz op de Tochigi-gevangenis in Japan: in de afgelopen twintig jaar is het aantal misdaden begaan door Japanners boven de 65 verviervoudigd, met een enorm recidive-getal bovendien. De 65-plussers willen gepakt worden, willen die gevangenis in, is de conclusie, omdat ze daar niet alleen zijn.

En dit zijn allemaal cijfers van vóór het rampjaar 2020, iedereen zal snappen dat corona het niet minder heeft gemaakt.

De Duitse psychiater Frieda Fromm-Reichmann merkte ooit al eens op, in de jaren vijftig, dat er opvallend weinig onderzoek is gedaan naar eenzaamheid. Het gevoel, schreef ze, is van nature niet onder woorden te brengen door de persoon die eraan lijdt aan een persoon die er niet aan lijdt. Anders dan andere gevoelens kan eenzaamheid ook niet verminderd worden door het medeleven van anderen, want dat medeleven vergroot de eenzaamheid vaak. Maar dat verklaarde nog niet waarom er tot dan toe zo weinig onderzoek naar werd gedaan. >

Hij komt thuis,
knipt het licht aan,
vindt de stilte precies
zoals hij die heeft
achtergelaten

Fromm-Reichmann suggereerde dat het zo'n pijnlijke, beangstigende emotie was dat psychiaters ervoor terugdeinzen om er onderzoek naar te doen. Het is een emotie die mensen die er niet aan lijden schrik aanjaagt.

En niet alleen de mensen die er niet aan lijden. In haar *The Lonely City* (2016) schrijft de Britse essayiste Olivia Laing hoezeer eenzaamheid de persoon die er zelf aan lijdt schrik inboezemt. 'Eenzaamheid voelt als zo'n beschamende ervaring, zo haaks op het leven dat we behoren te leiden, dat het bijna niet toe te geven is, een staat van taboe waarvan het opbiechten andere mensen zal weggagen.'

In een uitleg bij het rapport over sociaal isolement schrijft het CBS dat het woord 'eenzaamheid' in het onderzoek zo veel mogelijk wordt vermeden. Mensen – vooral mannen, schrijft het CBS – zullen de emotie niet willen toegeven en sociaal wenselijke antwoorden geven. Het CBS gebruikt de UCLA Loneliness Scale, de gouden standaard voor eenzaamheidsonderzoek; in 1978 werd de schaal ontwikkeld door Amerikaanse onderzoekers, die aan de hand van twintig stellingen eenzaamheid wilden meten. Door de jaren heen zijn die stellingen verbeterd, vooral door ze niet meer negatief maar positiever te formuleren. Dat leverde eerlijkere antwoorden op.

Het CBS bracht de UCLA-stellingenlijst terug tot zes, die je met ja, nee en soms kunt beantwoorden:

1. Er zijn mensen met wie ik goed kan praten.
2. Ik voel me van andere mensen geïsoleerd.
3. Er zijn mensen bij wie ik terecht kan.
4. Er zijn mensen die me echt begrijpen.
5. Ik maak deel uit van een groep vrienden.
6. Mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.

Als eenzaamheid een groeiende kracht in de maatschappij is, dan staat daar paradoxaal genoeg tegenover dat er waarschijnlijk nog nooit zo'n groot verlangen is geweest om alleen te zijn. Zet bijvoorbeeld tegenover die UCLA-stellingenlijst de stellingen van de online zelftest 'Heb ik een burn-out':

1. Ik heb geen zin om met vrienden om te gaan.
2. Ik trek me graag alleen terug.
3. Ik vermijd mensen in mijn privé-leven.
4. Ik communiceer niet meer met anderen.
5. Ik heb geen verlangens meer naar intimiteit.
6. Ik wil graag met rust gelaten worden.

Ja, nee, of soms.

Bij de eenzaamheidstest is een gebrek aan anderen het probleem, bij de burn-outtest is een gebrek aan anderen de verlossing. Het zijn niet alleen mensen met burn-outklachten (naar schatting 17 procent van de Nederlandse werknemers) die een behoefte hebben om zich terug te trekken.

Normaal gesproken is dat een verlangen dat vooral wordt bezongen door filosofen en kunstenaars – Laings *The Lonely City* is behalve een beschrijving ervan ook een onderzoek naar hoe die eenzaamheid kunstenaars tot hun werk heeft gebracht. Alleen willen zijn heeft iets bohémien onthecht, anti-bourgeois. Jonathan Franzen noemde zijn eerste essaybundel letterlijk *How to Be Alone*, alsof het een kunstvorm was. Nu is er een gevoel dat het verlangen veel breder is. Op de vraag 'Wat zou jou gelukkig maken?', heeft ieder persoon die zichzelf rekent tot het nadenkende deel van de natie een antwoord klaar, en dat antwoord is vaak een variatie van hetzelfde: minder. Geluk komt tot stand, zal die nadenker zeggen, uit minder ruis, minder prikkels, minder fait divers, minder mails, minder appjes, minder notities in de agenda, minder verplichtingen, minder mensen om ons heen. In *Voorbij het lustprincipe* schreef Freud al dat voor elk levend organisme bescherming tegen stimuli bijna belangrijker is dan het ontvangen en interpreteren van stimuli. De wereld is te veel.

Zoals Isaiah Berlin ooit sprak over twee typen vrijheid, namelijk positieve en negatieve vrijheid, zo zou je ook over geluk kunnen denken. Positief

Geluk? Dat is minder ruis, minder prikkels, minder mails, minder appjes, minder mensen om ons heen

geluk is dan, net als positieve vrijheid, het vermogen tot wat in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring zo mooi is geformuleerd als *'the pursuit of happiness'*. Zelf bepalen hoe je je leven inricht, waar je achteraan wilt gaan. Negatief geluk is dan de dankbare afwezigheid van externe actoren die jou het ongeluk in duwen, dat wat tussen jou en je *pursuit* in staat.

Het idee van minder is dan natuurlijk dat *sans* ruis en prikkels we toekomen aan de kern van wat we echt willen doen, wie we echt willen zijn. Dat echte is dan trager, dieper, puurder. *Slow cooking*, lange gesprekken, dagen voor onszelf. In een *Volkskrant*-interview vertelde een Albert

Heijn-topvrouw dat de recepten op de Allerhande-site voor de lockdown het populairst waren als ze in vijftien minuten klaar waren, en nu zoeken mensen gerechten die veel tijd kosten. 'Stoven' en 'oven' zijn sleuteltermen.

'Corona voelt soms als een soort droom die uitkomt', zei een vriendin van me – ik moet erbij zeggen dat ze gezond is, haar baan niet op de tocht staat. 'Ik hoef geen excuusjes te verzinnen om onder verplichtingen uit te komen. Er wordt niet meer van tien kanten aan me getrokken. Ik ben voorgoed verlost van mijn FOMO.'

Ze is niet de enige. Het is niet dat mensen ermee te koop lopen – dat zou ongepast zijn, we bevinden ons in een epidemie die duizenden levens kost – maar aan de aanhoudende stroom artikelen die je aantreft over hoe we onze levens na covid helemaal anders gaan inrichten, lijkt het of de lockdown ons op een spoor heeft gezet.

Een andere vriend, een schrijver, zei al tijdens de eerste lockdown: 'Dit is eigenlijk precies hoe ik altijd al heb willen leven.'

Als Mark Rutte even een rorschachtest is, in wiens contouren je naar gelang van je eigen dispositie je eenzaamheid of tevredenheid kunt zien, dan is het veelzeggend dat toen hij net het boegbeeld van de vvd werd campagneadviseurs ervan overtuigd waren dat mensen eenzaamheid zouden zien. *NRC*-journaliste Petra de Koning beschrijft in haar biografie dat bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 campagneadviseurs van de vvd een sterkte/zwakte-analyse maakten van Rutte, en ze tot de zwakke kanten rekenden dat hij, toen 39, nog steeds alleen was. Dat wilden ze veranderen in iets sterkers, namelijk dat hij 'op zoek was'. En dus begon hij in interviews te zeggen wat voor vrouwen hij leuk vond: 'sterke en mooie carrièrevrouwen' als Sophie Hilbrand, Daphne Deckers en Sacha de Boer. Die drie namen waren van tevoren bedacht.

Later noemde hij dit zijn 'grootste fout' in die campagne. Het was onecht, hij was helemaal niet op zoek. De Koning vertelt niet waarom de campagneadviseurs zijn alleen-zijn een zwakte vonden, maar daar kun je naar raden. Allereerst simpelweg het homofobe idee dat ze niet wilden dat iedereen zou denken dat Rutte homo is (hoe vaak heeft hij dat wel niet moeten ontkennen?), maar daarnaast zullen ze hebben willen voorkomen dat kiezers het idee hadden van een man alleen, eenzaam op zijn bovenwoning. Mensen stemmen niet op zielige leiders, waarschijnlijk.

Veertien jaar later is zijn alleen-zijn op geen enkele manier meer nog een vreemd element. Misschien omdat het aantal single huishoudens alleen maar stijgt, meer dan drie miljoen. Niet dat Rutte een of andere zenmeester is (De Koning schrijft ook over zijn woede-uitbarstingen en controle-drift), maar zijn alleen-zijn past hem zo dat het hem staat als een teken van volwassenheid, of onverstoortbaarheid.

Dat zei een vriend van me tenminste – twee drukke, kleine kinderen, en een uitgebouwd huis in Heemstede waar hij sinds maart nu tien uur per dag achter zijn computer zit: 'Ik zou echt een maandsalaris betalen om een weekendje Mark Rutte te mogen zijn.'

Met terugwerkende kracht, zou Noreena Hertz zeggen, maakten de vvd-campagneadviseurs een inschattingfout. In David Runcimans podcast *Talking Politics* zei ze dat ze denkt dat de politicus die zijn of haar eigen

eenzaamheid zou durven toe te geven een grote toekomst heeft – ‘Het zou de grootste gemene deler met het electoraat zijn.’

Hertz begint haar *De eenzame eeuw* met de eerder genoemde UCLA Loneliness Scale, maar zegt dat de lijst tekortschiet. De stellingen vragen in feite naar je relaties met vrienden, familie, burens en collega's, maar om een dieper, meer maatschappelijk inzicht in eenzaamheid in de 21ste eeuw te krijgen, zou de lijst ook moeten vragen naar je relaties met je werkgever, medeburgers, politici en overheid. Hertz geeft voorbeelden van Uber-chauffeurs en Deliveroo-bezorgers, die hun collega's niet kennen en voor wie hun baas een algoritme is. Ze voert jonge professionals in Londen en New York op, die hun appartementen elk weekend op Airbnb moeten plaatsen, omdat ze anders hun huur niet kunnen betalen, waardoor hun gevoel van een eigen huis wekelijks erodeert. Wereldwijd geeft veertig procent van alle werknemers aan zich geregeld eenzaam te voelen op het werk – uit zo'n beetje elk onderzoek blijkt dat de kantoortuin als een oase van vervreemding wordt ervaren.

De eenzaamheid die daaruit voortkomt, betoogt Hertz, beïnvloedt niet alleen onze mentale staat, maar ook onze democratie. Bij de eindeloze ontledingen van de Amerikaanse verkiezingen van 2016 vroeg een onderzoeksteam duizenden stemmers tot wie ze zich zouden wenden als ze hulp nodig hadden, bijvoorbeeld als ze problemen hadden met hun financiën, of kinderopvang, of een lift naar het vliegveld nodig hadden. Trump-stemmers gaven aanzienlijk vaker dan Clinton-stemmers het antwoord dat ze geen burens of vrienden zouden vragen, maar een simpel: ‘Ik vertrouw gewoon op mezelf.’ Een ander onderzoek, gehouden tijdens de Republikeinse voorverkiezingen, wees uit dat het bij Trump-stemmers twee keer zo waarschijnlijk was dat ze zelden of nooit deelnamen aan sociale activiteiten als boekenclubs, sportteams of ouder-schoolorganisaties dan bij de stemmers op de andere kandidaten.

Soortgelijke onderzoeken zijn voor het hele Westen te vinden (Hertz verwijst ook naar een Nederlands onderzoek, waaruit zou blijken dat van de vijfduizend deelnemers die met het minste vertrouwen in de mensen om hen heen het meest geneigd zijn pvv te stemmen) en in al deze gevallen schetsen ze een beeld van mensen die afgesneden zijn van de maatschappij, zoals eenzame mensen zich afgesneden zullen voelen van hun vrienden of familie. Het is eenzaam om je economisch onveilig te voelen, schrijft Hertz, om het idee te hebben dat de politiek niet over jouw belangen gaat, om je baan in de industrie niet alleen naar beneden te zien vallen op de maatschappelijke ladder, maar überhaupt helemaal van die ladder te zien verdwijnen.

Wie als burger eenzaam in de maatschappij staat, schrijft Hertz, is gevoeliger voor xenofobie, voor wij-zij-denken, voor complottheorieën, want hij of zij ziet de maatschappij als een vijandiger iets. Eenzaamheid ligt op die manier een verdieping onder het populisme, als een bron waarvan populistische leiders heel goed begrijpen hoe krachtig die is als je eruit tapt. Waar Hillary Clintons boodschap op de toekomst was gericht, met allerlei plannen en voorstellen voor transitie, was Trumps boodschap een stuk therapeutischer. Of het daadwerkelijk zo was of niet (niet, waarschijnlijk) is het Trumps prestatie dat hij de eenzame arbeiders het gevoel gaf dat hij hen zag, en dat hun lot hem iets kon schelen. Wat hij zei, in feite, was een variant van Bill Clintons succesvolle zin *‘I feel your pain.’*

Hertz trekt er een positieve les uit: heropen bibliotheken, investeer in buurtcentra en lokale sportclubs, richt kantoren anders in, geef

werknemers meer rechten. Pak de eenzaamheid aan en je pakt het populisme aan.

Marjan Slob beschrijft in haar *De lege hemel: Over eenzaamheid* een scène uit Sartre's *Het zijn en het niet*, waarin hij vertelt hoe hij in de bosjes achter zich iets hoort kraken en schrikt. Het eerste dat Sartre vat is niet dat er iemand is, maar dat hij zelf wordt gezien. Je weet je bekeken, schrijft Slob, er valt een blik op je. Je ziet jezelf als anders en daarmee ‘krijg je een verhouding tot jezelf; je valt niet meer helemaal met jezelf samen’. Met dat bewustzijn wordt er een gevoel van tekortschieten geboren, want je weet dat je jezelf aan een ander nooit kunt uitdrukken zoals je je voelt, om alles wat in je leeft te tonen. Daardoor word je kleiner, een typetje, een half leven. De eenzaamheid blijft als die blik niet weggaat.

Een van de ergste dingen, schrijft Olivia Laing, is gezien worden in je eenzaamheid. Ze loopt door New York met het uitputtende gevoel te zichtbaar te zijn – voor alle mensen die niet alleen zijn. Als de barrista van de koffiewinkel haar niet verstaat, en ze zich moet herhalen, ervaart ze dat als een stille dood. Thuis, in Londen, zou ze het geen probleem vinden. Maar in New York voelt ze de blikken van alle klanten in haar rug, veroordelend.

Ze weet zelf ook wel dat die blikken er helemaal niet zijn – maar ze voelt ze wel, en voelt zich daar dan weer extra slecht over.

In dat gezien worden, raken de eenzaamheid en het verlangen om alleen te zijn elkaar. Het is niet zo dat het verlangen om meer alleen te zijn de eenzaamheidsepidemie tenietdoet – integendeel. In zekere zin voeden ze elkaar. Als twee uiteinden van een hoefijzer krommen ze naar elkaar toe.

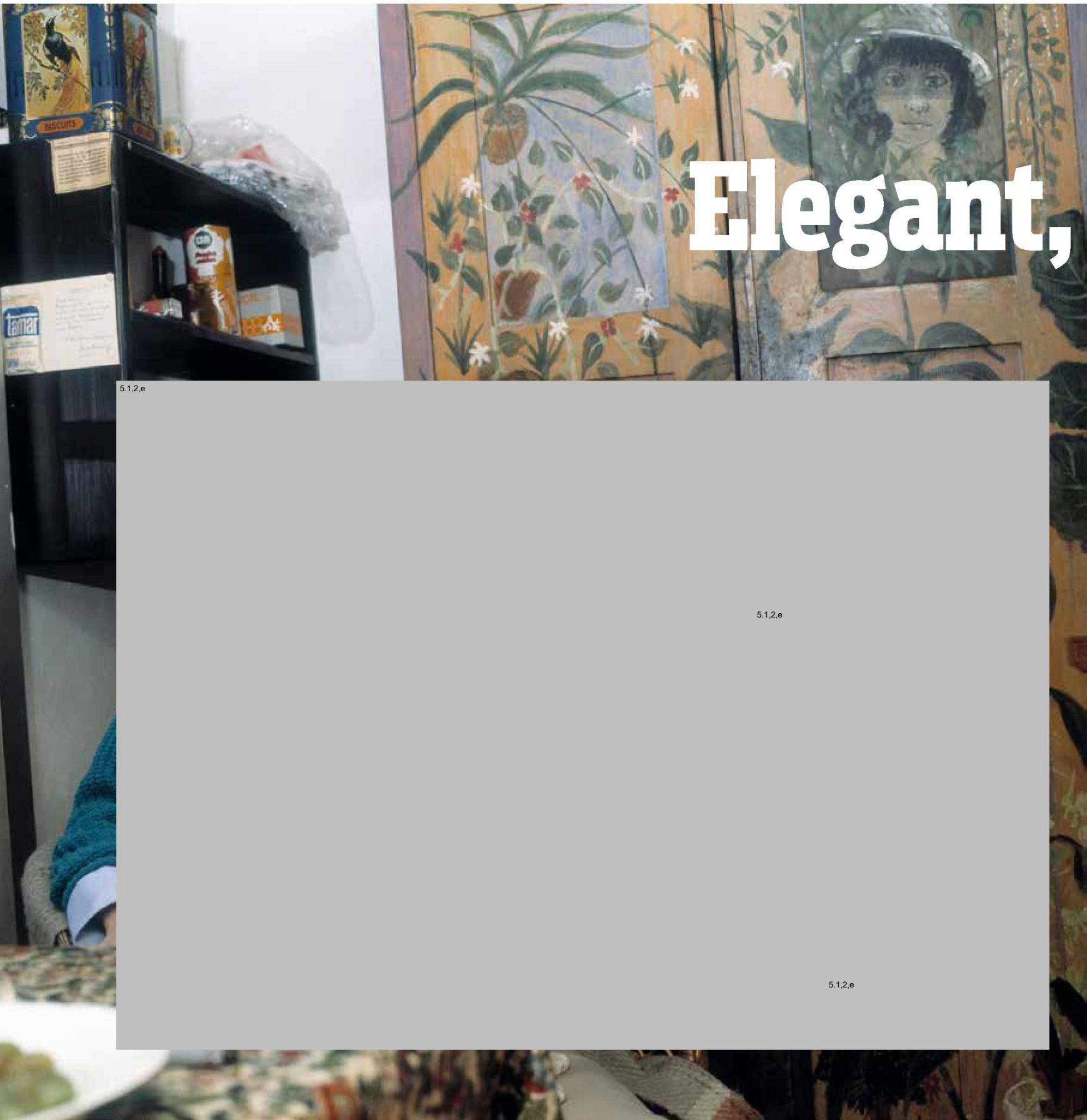
Het duidelijkste voorbeeld hiervan is schermtijd – een onderwerp waar elk boek of elke studie over eenzaamheid veel aandacht aan besteedt. Doordat zo'n groot deel van onze communicatie naar apparaten is verschoven, zien we elkaars eenzaamheid minder. Bijvoorbeeld: voorheen konden leraren op school het direct zien als een leerling werd buitengesloten; nu hele klassen in WhatsApp-groepen zitten is dat minder zichtbaar. Even appen met je moeder in haar verpleeghuis kan jou het gevoel geven dat je contact met haar hebt, maar het kan voor de persoon aan de andere kant van de lijn te weinig zijn. Zo vervreemden we van elkaar.

Daarnaast staat dat via onze schermen ons heden in meerdere flarden en tijdlijnen wordt gesneden – we presenteren onszelf in foto's op sociale media, in taal op mail en WhatsApp, en gesproken (voor de mensen die nog bellen). Er zitten kieren tussen die flarden, waar we in vallen. Slob geeft

het voorbeeld van een selfie maken, een moment waarop we buiten onszelf treden en met de blik van een ander naar onszelf kijken. Dat geeft het gevoel ‘dat je niet echt aanwezig was in je bestaan. Dat je bent weggedreven van jezelf. Zoiets.’ Zo vervreemden we van ons zelf.

Zijn is gezien worden. De eenzame ziet zichzelf in al zijn isolatie, en wil die blik kwijtraken. De persoon die naar eenzaamheid verlangt wordt gezien door anderen in al zijn drukte, en wil alleen in stilte door zichzelf gezien worden. Ze zoeken allebei op hun manier naar een herstel van een verbroken verbinding. De een heeft daar gezelschap voor nodig, de ander heeft juist zonder afleiding zichzelf nodig, maar allebei zoeken ze naar een modus waarin ze niet meer naar zichzelf hoeven te kijken, niet meer die blik van anderen op zichzelf projecteren, maar juist naadloos samenvallen met hun leven. ■

Elegant,

5.1,2,e

5.1,2,e

5.1,2,e

5.1,2,e

rond 1975. De schrijfster overleed dertig jaar geleden, maar veel van haar werk blijft tijdloos

superieur en grappig

Natuurlijk, alles krijgt met terugwerken de kracht glans, en vroeger ging het tenminste ergens over, waren we echt betrokken bij de wereld, was de menselijke soort dun en ingetogen, aten we gezonder, vreeën

we meer, lasen we vrijwillig moeilijke boeken, speelden alle kinderen cello, maar het is toch echt waar dat elke week werd uitgekeken naar de column van Renate Rubinstein in *Vrij Nederland* die ze in de jaren zeventig en tachtig schreef onder de naam Tamar.

Het was opzienbarend dat iemand, een vrouw nog wel, op schriftelijk gaf van een sterke drang tot onthullen en ontmaskeren, een verlangen anderen én zichzelf de maat te nemen, die niet bepaald bang was om iets anders te vinden dan de (linkse) goegemeente waarvan zijzelf, in dit tijdschrift, de *spokesperson* geacht werd te zijn. 'Waarom ik schrijf?' schreef ze in een zelfinterview toen ze nog maar net was begonnen. 'Uit vechtlust en uit praatlust.'

Ook nieuw: de reikwijdte van haar onderwerpen en thema's, en de persoonlijke inzet waarmee ze die te lijf ging. Opeens deed een 'ik' haar entree in een serieus medium, een minder huiselijk 'ik' dan bijvoorbeeld Cri Stellweg onder het pseudoniem Saartje Burgerhart in *de Volkskrant* aan het woord liet. Tamar schreef net zo makkelijk over kernbewapening als over haar achtertuin, over haar katten als over Israël versus Palestina.

De combinatie van het persoonlijke en het politieke, het niet-deftige en het oneerbiedige, maar toch ook het per se niet-vrijblijvende en intellectuele paste bij de tijd en een bepaald soort kringen, waarin, zoals ze zelf schreef, zomaar een vrouw in een lift vanuit het niets tegen je man kon zeggen 'zullen we neuken', waarin rechts nog sigaren rookte, links zeer nauw omschreven idealen had en het goed en fout van de oorlog zich uitstrekke tot alles, wat je las, wat je mooi vond, waar je je kleren kocht, welke muziek je luisterde, in welk café je zat. En natuurlijk bovenal: wat je moest vinden.

In april 1985 gaf Tamar, even zelfbewust als zelf-relativerend, een korte kenschets van opkomst en pervertering van het columnisme: 'Toen ik, 23 jaar geleden, als Tamar begon, bestond het woord columnist in Nederland nog niet. Je had Kronkel en, in hetzelfde blad, Annie M.G. Schmidt, de toon was licht, de traditie humaan. Ik beschreef een situatie, ik bedacht een idee, soms gaf ik ook een mening. Tegenwoordig heb je talloze columnisten en het woord is een smerig begrip geworden. Het zijn mensen die ruziemaken, vetes uitleven, anderen neersabelen, een grote bek opzetten en hun tegenstanders pogen te intimideren. Dat is niet mijn stijl, maar voor zover ik er toch toe bijgedragen heb de indruk te wekken dat dat nou leuk is, is het mijn verdiende loon om tot zwijgen gebracht te worden.'

De column waarin ze dit schreef, was overigens getiteld 'Terug'. Vijf maanden lang had ze er inderdaad het zwijgen toe gedaan, zich daartoe genooddaakt voelende toen in haar eigen krant een medecolumnist haar de oorlog had verklaard. Ook dát was de tijdgeest. Die tegenstander was Hugo Brandt Corstius, die onder de naam Piet Grijs ook een wekelijks column schreef, en op zeker moment aankondigde dat hij elke column zou afsluiten met de opmerking dat wat Tamar schreef neo-antisemitische schunnigheid was, en zijn codewoord daarvoor was Tamaraboemdiejee.

Wat de aanleiding was voor zijn hetze? Iets waarvan je nu denkt: tja. Je kunt er de inleiding die Ronit Palache schreef bij het net verschenen Privé-domein-deel met een compilatie van haar stukken nog eens op naslaan, maar wat kan het anders zijn dan verregaand ressentiment waarvoor een officiële inhoudelijke verklaring bestaat, maar die ongetwijfeld terug te voeren is op een persoonlijke afwijzing? Wie weet gaat het opgehelderd worden in de biografie van Hugo Brandt Corstius, waaraan Liesbeth Koenen aan het werk was en die nu, na haar overlijden dit jaar, met behulp van onder anderen Rubinstein-biograaf Hans Goedkoop tot een podcastserie zal worden omgesmeed. Of straks in de biografie van Renate Rubinstein zelf natuurlijk, waaraan Goedkoop al geruime tijd bezig is.

Deze maand is het dertig jaar geleden dat ze overleed, pas 61 jaar oud, en ter gelegenheid daarvan worden er bijna duizend pagina's Rubinstein opnieuw het land ingezonden in de vorm van twee boeken: het al genoemde Privé-domeindeel, *Bange mensen stellen geen vragen*, en een lekker dik boek met harde kaft, *Een man voor de zomer*, waarin een aantal columns en verhalen over de liefde en twee van haar bekendste boeken integraal zijn opgenomen, *Niets te verliezen en toch bang* en *Mijn beter ik*. Ook legt David de Jongh de laatste hand aan de documentaire met werktitel *Tamar* die eind volgend jaar bij *Het uur van de wolf* op NPO2 te zien zal zijn.

Dertig jaar dood, en veel van haar werk heeft een vergelijkbare tijdloosheid als dat van Vasalis en Annie M.G. Schmidt, misschien niet toevallig ook allebei meer van de korte dan de lange baan. Is ooit ergens een compacte vorm voor gevonden, dan blijft het onderliggende woelen voor goed overdraagbaar. Al stelt dit natuurlijk wel zijn eisen aan die vorm. Rubinstein schreef met brillen, zozeer dat ook haar stukken over kwesties met een zogenaamd beperkte houdbaarheid nog steeds behartenswaardig zijn. Ja, de hoofdrolspelers zijn dood en begraven, maar dat ze ooit om elkaar gaven, elkaar uitlachten of anderszins hun *second thoughts* hadden, het blijft voelbaar. Of het nu gaat om haar bespiegelingen over de joodse identiteit, identiteit in het algemeen ('Je moet je identiteit vinden, je moet jezelf zijn – maar wie weet wat dat is en wie kan ooit zeker zijn dat hij alles uit die ondempbare put heeft opgedolven?'), over nationalisme ('Zodra mensen gaan praten alsof ze een natie zijn in plaats van een persoon, maken hun gesprekken me treurig') of over zoiets voor de hand liggends als het hebben van opinies ('oppervlakteverschijnselen'), haar redeneringen zijn elegant, superieur, grappig. Ze vond het een teken van beschaving om het droevige niet uit de weg te gaan, maar daarbij altijd een opgewekte, zorgeloze toon aan te slaan, schreef ze in een brief aan haar zus Gerda. Daarnaast kon wat ze schreef haar niet particulier genoeg zijn. Pas dan kunnen mensen zich herkennen in wat je schrijft. 'Het algemeen geldige, opgeschreven in algemeen geldige termen, is onherkenbaar. Het particuliere is herkenbaar voor allen.' Ze noemt dit de Jezus-functie van de

schrijver: onze zonden draagt hij niet voor ons, maar onze gevoelens uit hij voor ons. Dat moet je kunnen, maar vooral ook durven.

In sterk gepolariseerde tijden liet Rubinstein zich graag voorstaan op de positie van de eenling, de buitenstaander, de niet-gelovige, soms op het irritante af. Tegelijkertijd maakte natuurlijk juist dat altijd benieuwd naar wat ze vond, van wat dan ook. 'Is het u ook opgevallen dat boekbesprekingen steeds meer bekentenisliteratuur worden?' schrijft ze dan opeens. Bij herlezen vallen eigenlijk alleen haar stukken over emancipatie en feminisme tegen. Wat ze te berde brengt over voorkeursbehandeling en takkewijzen was toen misschien een knuppel in het hoenderdok, maar komt nu nogal belegen en drammerig over, badend in een soort zelfhaat die zich uitstrekt tot de vrouwensoort in algehele zin.

A

Is die vrouwenhaat van haar dan ook wel weer grappig en vergeeflijk, omdat die gepaard ging met een goede *Witz* ('De maatschappelijke structuren. Daar denk ik vaak aan. Daar krijg ik ook vaak post over'), ze zich er

bewust van was ('Er is in dat feminisme haast nooit iets dat ik herken, behalve dwang en die was ik juist ontgroeid'), vond dat ze goede redenen had voor haar wantrouwen (iets met haar moeder, daarover straks), én omdat het haar niet verhinderde van sommige vrouwen heel veel te houden. Ze schreef enthousiasmerend over het werk van onder meer Elisabeth Eybers, Elly de Waard, F. Harmsen van Beek en stipte opmerkelijkheden

Het raffinement: aan het eind van een column deelt ze nog een onverwachte tik uit door iets groters te zeggen, een ander raam te openen

aan waarover verder niemand het had of die niemand zo had gezien. Over Vasalis merkte ze bijvoorbeeld op dat zij tot de zeldzame soort mensen behoorde die hun mening in de loop van de tijd bijstellen.

Ze schreef dit naar aanleiding van de P.C. Hooft-prijs die Vasalis in 1983 ontving, wat met de nodige trammelant gepaard ging. Vasalis had al in geen dertig jaar meer een bundel gepubliceerd, en evenveel mensen vonden dus dat zij de prijs niet verdiende als dat anderen het een schande vonden dat ze de prijs al niet veel eerder had gekregen.

Tot de laatste groep behoorde Rubinstein. In de column die ze aan haar wijdt, 'Vasalis tachtig', citeert ze uitgebreid uit het dankwoord dat Vasalis uitsprak, om te laten zien hoezeer iemand in staat kan zijn terug te komen op een eerdere uittaling, in dit geval Vasalis' ongemak met de experimentele poëzie van de jaren vijftig. Maar

in feite wil ze de literaire kritiek, in de persoon van 'de mevrouw' die in literair tijdschrift *Raster* op kennelijk 'bespottelijke wijze' Vasalis had afgekraakt én *NRC*-criticus K.L. Poll, die het gewaagd had zich te keren tegen 'het persoonlijke' in de poëzie, een lesje leren.

Het typerende van deze column is dat het Rubinstein lukt om én haar lievelingsdichter te eren, én de dominante literaire kritiek van dat moment een douw te verkopen, én de indruk te wekken dat het haar eigenlijk om iets te doen is dat toch even fundamenteel als zeldzaam is, even onschuldig als menselijk: op je schreden terugkeren. 'Wie nadenkt verandert toch wel eens van mening? Dat zou je zeggen, maar ik ken er maar heel weinig voorbeelden van,' schrijft ze in het begin van de column. Aan het eind draait ze de boel rond door terug te komen op 'waar het mij in dit stukje om gaat': het herroepen van een eigen mening, dat bij ons zo schaars is. 'Ik zou het leuk en leerzaam vinden als er eens een boekje kwam met *amendes honorables*. Er zal toch wel een boekje te maken zijn?' mijmert ze.

'Ik weet nog één ander voorbeeld, maar er moeten er toch meer zijn?'

Bij nader inzien is het nóg typerender dat ze eigenlijk, ten diepste, een heel andere kwestie aansnijdt. Aanvankelijk leek deze column vooral een goed voorbeeld te kunnen geven van het raffinement waarmee ze, in tegenstelling tot de voorliefde van de gemiddelde columnist voor de vlakke punchline, aan het eind nog een onverwachte tik uitdeelt door iets groters te zeggen, een ander raam te openen. Het geldt voor veel van haar columns. Zo is er een ogenschijnlijk kabbelend stukje over hoezeer smaak verbindt, dat eindigt met niet kunnen slapen vanwege het

beseft minder volwassen te zijn dan gedacht. Wat is er aan de hand? Goede vrienden waarderen een schrijver om wie zijzelf niet geeft. 'Zo zie je hoe gevaarlijk boeken kunnen zijn. Ze stoken in een goede vriendschap.' En er is een column waarin ze een pleidooi voor het afschaffen van monogamie fileert. Het gaat via poeslief belangstelling - 'Het zou interessant zijn over een paar jaar nog eens van haar te horen hoe dat in de praktijk uitwerkte' - naar een pregnant geformuleerde kanttekening - 'Wat voor soort verliefdheid is dat, die zich niet verder uitstrekken mag dan het bevredigen van seksuele verlangens, en wat voor seksualiteit is dat die niet in staat mag zijn om een gat te slaan in de huiskamerwanden van het dagelijks leven?' - om in de slotoverweging alles ervoor in een futiel daglicht te zetten: 'Ieder moet zich zijn geluk op de eigen sukkelige wijze zoeken en wie zelfs de poging daartoe opgeeft verliest zeker. Maar mijn hart gaat alleen uit naar

wie niet al bij voorbaat de kans op ongelukkig worden probeert uit te sluiten.'

Maar als je de columns nog eens goed leest, speelt er altijd iets anders mee. Die column over monogamie gaat bijvoorbeeld tussen de regels door over haar afkeer van mannen die hun huwelijk in stand houden met behulp van vele zijaffaires waaraan zij stuk voor stuk geen belang zeggen te hechten. De column over smaak vecht in feite de bekroning aan van een schrijver met de Prijs der Nederlandse Letteren die destijds zelfs in zijn dankwoord geen Nederlands wist uit te brengen. En die column over Vasalis... Ja, die lijkt toch opeens over Weinreb te gaan. Bij *close reading* lijkt het een soort metaforische exercitie om schoorvoetend terug te kunnen komen op een verkeerde inschatting, haar eigen *amende honorable*.

Friedrich Weinreb was de man van wie het lange tijd onduidelijk was of hij tijdens de Tweede Wereldoorlog joodse Nederlanders had opgeleefd en had gecollaboreerd met de Duitsers, of dat hij te goeder trouw had gehandeld, had gefaald in zijn plannen en onterecht na de oorlog werd beschuldigd van verraad. Rubinstein was overtuigd van zijn onschuld en hielp hem zijn memoires op schrift te stellen. Eind jaren zestig verscheen het driedelige *Collaboratie en verzet*, met een nawoord van Rubinstein en Aad Nuis, met wie ze getrouwd was geweest. Valt het nog wel mee hoeveel exemplaren uiteindelijk van die memoires werden verkocht, enkele duizenden, de affaire die hieruit voortkwam was groot, intens en persoonlijk. Zo pakte het in ieder geval uit voor Rubinstein die, zoals dat dan heet, heel pennevoerend Nederland over zich heen kreeg, met W.F. Hermans als een van de luidste aanklagers. Zeker toen uit officieel onderzoek onder leiding van Lou de Jong halverwege de jaren zeventig naar voren kwam dat Weinreb wel degelijk verraad had gepleegd, of in ieder geval een andere voorstelling van zaken had gegeven dan gerechtvaardigd. Officieel volhardde Rubinstein in haar loyaliteit aan Weinreb, al was het maar omdat ze, zoals ze schreef, van *Collaboratie en verzet* meer had geleerd over het gedrag van Nederlanders tijdens de oorlog dan van welke publicatie dan ook.

Rubinsteins volharding in wat de annalen is ingegaan als de Weinreb-affaire had ook volgens haarzelf te maken met het feit dat ze haar leven lang is blijven wachten op haar vader die niet terugkwam na de oorlog. Zelfs zou ze hebben gedacht dat als haar vader een man als Weinreb was tegengekomen, het anders met hem had kunnen aflopen. Het gezin Rubinstein was in de jaren dertig nazi-Duitsland ontvlucht (Renate werd in Berlijn geboren, op 16 november 1929), ging van Amsterdam naar Londen en Zwitserland, en belandde uiteindelijk toch weer in Amsterdam, waar de joodse Wilhelm Rubinstein al in het eerste oorlogsjaar werd opgepakt. Later werd bekend dat hij in 1942 in Auschwitz was vermoord.

Aan Ischa Meijer legde Rubinstein in 1975 uit hoezeer de zaak Weinreb verknoopt raakte met

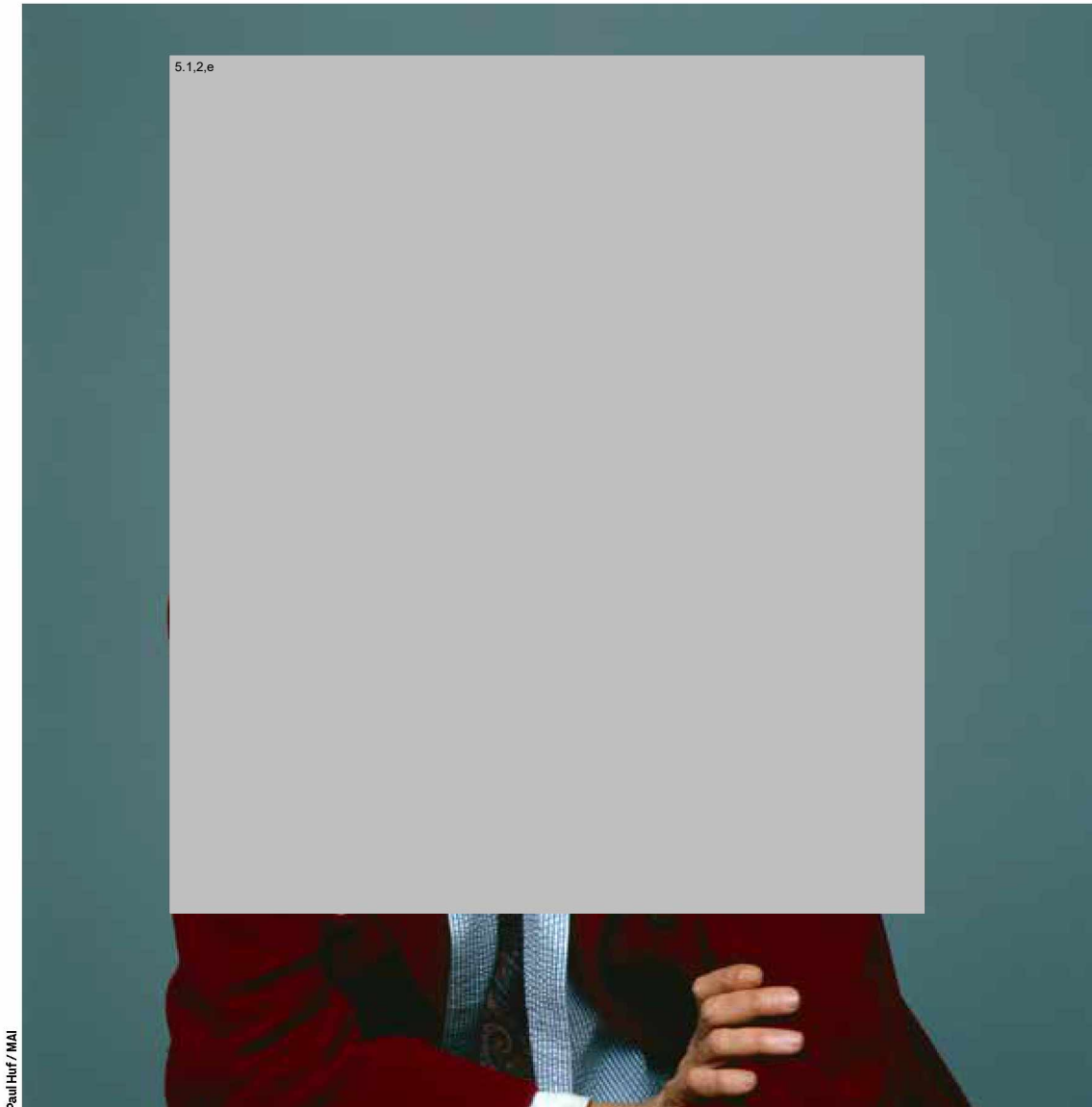
de dood van haar vader. 'Die Weinreb-zaak ontwikkelde zich tot een sneeuwbal van grote hartschichten, die hetze, die verdachtmakingen én de weerstand juist van de kant van de joden – en ja, misschien, kijk, waarom ik de zaak-Weinreb tot de mijne maakte, was niet alleen omdat hij een jood was, maar omdat hij net als mijn vader iemand was die van buiten kwam, die als immigrant niet geloofd werd.'

In het uitgebreide zelfportret, een soort brief aan de vader en de moeder, *Niet de woorden maar de stem*, oorspronkelijk verschenen in *Tirade* in 1965, roept Rubinstein zichzelf uit tot de erfgenamer van haar vader. 'Zelfopgelegde plichten en lasten, dat spreekt vanzelf. Maar voor zover ik toch steeds weer vind dat ik een eer te verdedigen heb, en een soort standaard om te handhaven, komt dat van die verantwoordelijkheid.'

Met haar moeder voelde ze geen enkele verwantschap en bleef ze een leven lang moeite houden, en klaarblijkelijk vice versa. 'De waarheid moet gezegd: mijn vader was nog niet weg of ik mat mij tegenover haar een gevoel van superioriteit aan dat ik altijd gehouden heb.' Haar afkeer dan wel geremdheid vertaalde zich naar eigen zeggen in 'de inhibities die ik heb tegen het zoenen van vriendinnen en de vrouwen van vrienden bij hun binnenkomst of vertrek'.

Inhibities die er misschien toe leidden dat, afgaande op getuigenissen van mensen die haar nog hebben meegemaakt, ze vrouwen met vanzelfsprekend gemak de rug toekeerde. Ze glorieerde als enige vrouw in mannengeselschap, zoals in de redactie van *Propria Cures*, waar ze begon als schrijfster, en later in de kringen van *Vrij Nederland*, ze flirtte zich ongens en was gewoon niet a priori in andere vrouwen geïnteresseerd. 'Zou ik een man hebben willen zijn?' vroeg ze zich in *Niet de woorden maar de stem* af. Een psycholoog verdacht haar van penisnijd, en op oppervlakkig niveau had hij misschien gelijk, dacht ze. Maar haar diepste identiteit lag toch echt wel in het dochterschap, vond ze zelf. Van haar vader, wel te verstaan. 'Een moeder is iets wat je misschien toch maar een jaar of vijftien hebben kunt.'

Op 20 december 1986 ontving Rubinstein de Greshoff-prijs, de tweejaarlijkse prijs voor essayistiek. Ze liet haar dankwoord uitspreken door ^{5.1.2.e} met wie ze goed bevriend was gebleven, omdat ze er tegenop zag trappen te moeten bestijgen die ze zelf niet meer aankon, en liever niet gedragen wilde worden. Ze had immers MS, daarover ging het boek ook waarvoor ze de Greshoff-prijs kreeg, *Nee heb je*. In haar dankwoord zei ze lange tijd gezwegen te hebben over haar ziekte, uit schaamte, bang om zielig gevonden te worden. Dat ze het boek uiteindelijk toch ging schrijven, had ermee te maken dat ze zich steeds leugenachtiger begon te voelen en het idee kreeg dat ze zich liet afleiden door bijzaken. En dit terwijl, zoals ze ook in het

Paul Huff / MAI

Rubinstein rond 1980. Haar ambitie: de sof van haar leven, ook scheiding en ziekte, onder ogen te zien en vorm te geven

dankwoord schreef, het haar ambitie was om de sof van haar leven onder ogen te zien en te zoeken naar een vorm die er mogelijkwijs aan gegeven kon worden. 'Vormgeven is de enige vrijheid die je tegenover de inhoud van je leven hebt.'

Die twee activiteiten, het onder ogen zien en vormgeven, heeft ^{5.1.2.e} met niet-aflatende energie, om niet te zeggen drift, haar schrijvende leven lang ingezet. De grote drama's in haar leven vonden daardoor hun weg naar de lezer, zoals haar scheiding van ^{5.1.2.e} in *Niets te verliezen en toch bang*, haar ziekte in *Nee heb je*, en postuum nog de klapper van de jarenlange geheime verhouding met 'de meest getrouwde schrijver van Nederland', ^{5.1.2.e} Carmiggelt, in *Mijn beter ik*. Uit dat laatste boek bleek ook dat hij het was wiens liefde haar moed gaf om over haar scheiding te gaan schrijven. 'Je wordt jezelf in de ogen van een ander. Als die ander niet meer kijkt, ben je jezelf kwijt.'

^{5.1.2.e} noemt datgene waarop Rubinstein haar lezers trakteerde 'spektakelstukken van openhartigheid'. In die openhartigheid heeft ze school gemaakt. Het columnistische 'ik' is niet meer weg te denken uit de dag- en

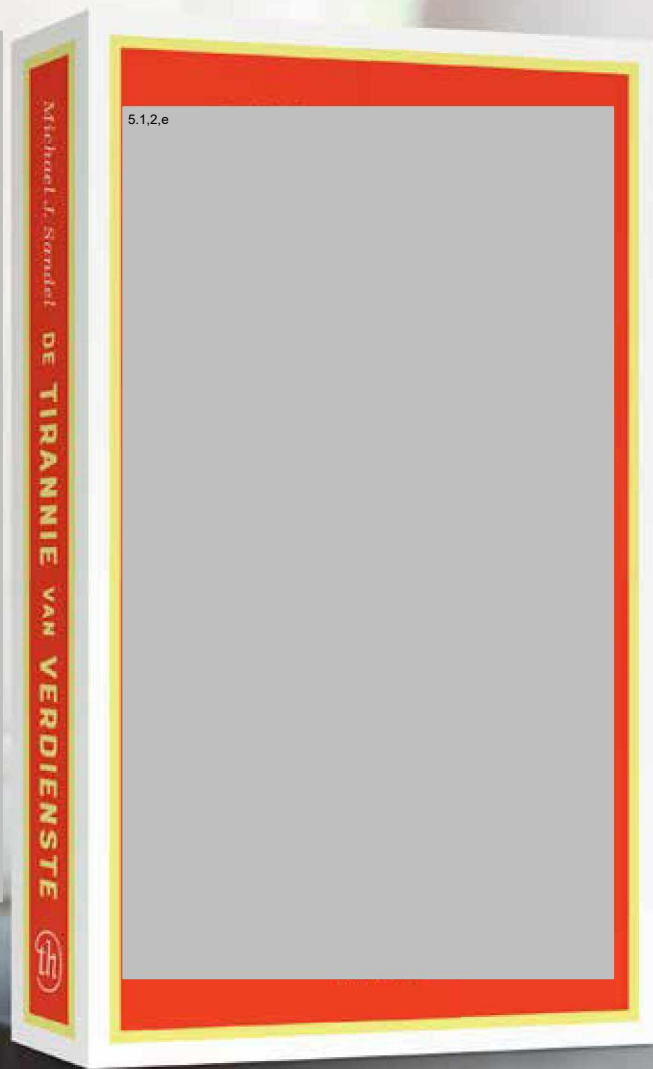
weekbladen. Zelf vond ze dat ze vooral over dingen schreef die ze niet begreep. 'Wat ik schrijf is niet waar of onwaar, als het alom aanvaard was als waar zou het voor mij niet interessant zijn.' Toch kwam dierbare vriend van het eerste uur, socioloog ^{5.1.2.e} in zijn begrafenisrede terug op die waarheid, en dat dan ook weer via haar laatste Tamar-column. Ze formuleerde hierin nog eens bondig wat een goede columnist moet zijn: 'Hij hoort iets te schrijven dat waar is en dat je toch niet op alle voorpagina's gelezen hebt.'

Een saillante uitspraak als je er even over nadenkt, en in aanmerking neemt waarover zij zoal de waarheid verkondigde. Over kwesties als hoe prettig het is om vragen te stellen, en het teleurstellende van antwoorden. Dat je geluk alleen maar cadeau kunt krijgen, dat er weinig te kiezen valt. En dat de dingen soms lopen zoals je wilt, en dat soms het tegendeel waar is. ■

^{5.1.2.e} Bange mensen stellen geen vragen, *samengesteld en ingeleid door Ronit Palache, De Arbeiderspers (Privé-domein), 510 blz.;*

^{5.1.2.e} Een man voor de zomer: Over de liefde, *Atlas Contact, 413 blz.*

5.1.2.e

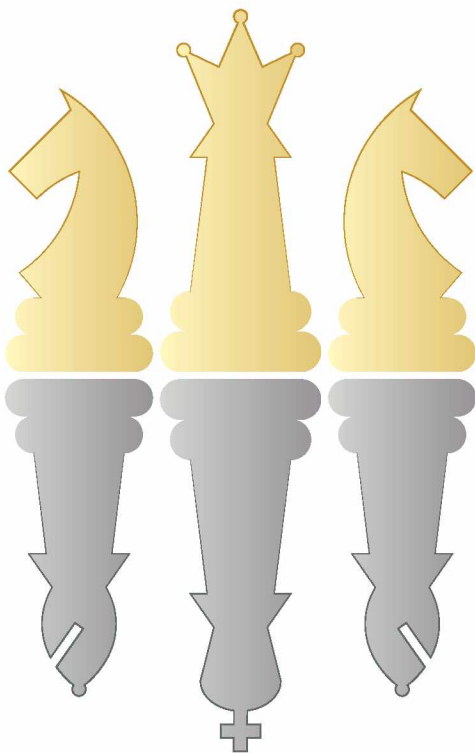
‘De problemen die filosoof
5.1.2.e 5.1.2.e aansnijdt in
De tirannie van verdienste zijn
complex, maar de boodschap is
helder: de elite moet ophouden
zich verheven te voelen boven de
rest. Want succes is niet altijd een
kwestie van verdienste.’

– *De Volkskrant*

‘Zonder op zijn
hurken te gaan zitten,
analyseert Sandel
haarscherp de enorme
kloven in westerse
samenlevingen. En hij
doet voorstellen.’

★★★★★

– *Trouw*

In medias res **Marian Donner** Het damegambiet (een opening)

De serie *The Queen's Gambit* heeft een opening gegeven, en nu staat de deur op een kier: we hopen dat hij wordt platgewalst door hordes woest aanvallende schaakmeisjes.

beeld Herman van Bostelen

In de serie *The Queen's Gambit* is het schaaktalent van protagonist Elizabeth Harmon absoluut indrukwekkend, maar nog indrukwekkender vond ik dat haar talent zo alom wordt erkend. Welke man ze ook treft aan de andere kant van het bord, wie ze ook verslaat, allemaal vallen ze welhaast op hun knieën in bewondering. Geen enkele man voelt zich op zijn pik getrapt, niemand noemt haar een arrogante bitch, niemand zegt dat ze wel wat vaker mag glimlachen. Ze is een genie zoals genieën meestal worden afgebeeld: als een soort nobele wilde met een goddelijke gave, en daarbij maakt het niet uit of ze mannelijk of vrouwelijk zijn, zo is de culturele aanname die in deze serie weerklinkt: hun talent komt vanzelf bovendien, waarna iedereen die het aanschouwt in katzwijn valt.

Volgens mijn vader, de schaker Hein Donner, grootmeester en bij zeldzame vlagen behorend tot de wereldtop, konden vrouwen überhaupt niet schaken. Het was een stelling die hij vaak herhaalde – 'Hoe pijnlijk het ook is, wij mogen niet schromen de waarheid onder ogen te zien' – en waar ik lang na zijn dood nog steeds af en toe op aangesproken word. Het is ook waar: in een sport waar het om zitten en denken draait, en de kansen tussen de seksen dus gelijk zouden moeten zijn, brengen vrouwen het er bedrevend vanaf.

In de hele geschiedenis is er maar één vrouw geweest die zich kon meten met mannen: de Hongaarse Judit Polgár. Op haar vijftiende behaalde ze als jongste persoon ooit de titel van grootmeester, waarmee ze het record van Bobby Fischer verbrak. Op haar hoogtepunt stond ze achtste op de wereldranglijst. Haar stijl werd geroemd als woest aanvallend. In 2002 versloeg ze Garri Kasparov, destijds de nummer één van de wereld. Dezelfde Kasparov die adviseerde bij *The Queen's Gambit* én die ooit zei dat vrouwen niet geschikt zijn voor schaken omdat ze altijd zullen worden afgeleid door babygehuil.

Dan bevat mijn vaders verklaring voor het vrouwelijk onvermogen me toch beter. 'Zoals bekend is de vrouw in ieder opzicht aan ons mannen superieur', schreef hij in zijn artikel *Vrouwen en schaken*. De vrouw is volgens hem sterker, doelmatiger en heeft een groter uithoudingsvermogen. 'Zij kan logisch denken, wat bij mannen zelden voorkomt.' Waar het vrouwen echter aan ontbreekt, is intuïtie. Ze zijn te rationeel, letten op de grote lijnen, en missen daardoor 'het geritsel in het struikgewas'.

Hij kreeg er destijds woedende reacties op en onlangs vroeg een vriendin nog of ik het niet vervelend vond dat mijn vader zo'n seksist was. Ik moest denken aan een interview dat ooit met hem in *Panorama* stond, drie weken na mijn geboorte, nadat hij in Leeuwarden het toernooi om het Nederlands kampioenschap had gespeeld. Hij was de gedoodverfde winnaar geweest, maar bleek al snel remises te accepteren voor partijen waarin hij duidelijk op winst stond: 'Bang als hij was zijn laatste trein naar Amsterdam te missen, waardoor hij

Ook de vader van Judit Polgár wist: genieën worden gemaakt, niet geboren

verstoken zou blijven van de aanblik van zijn kleine Marian', aldus het stuk. Het was geen babygehuil maar mijn 'ontwapenend gekraai' dat hem de titel had gekost. 'Ik geloof wel dat je kunt zeggen dat ik naar mijn dochter verlangde', zei hij er zelf over. Kom daar tegenwoordig maar eens om! Een man die openlijk de kans op succes, status en geld laat varen voor huiselijk geluk.

Maar dat neemt niet weg dat mijn vader natuurlijk ongelijk had. In verstandelijke vermogens bestaat geen verschil tussen de seksen, zoals ook Judit Polgárs vader wist. Volgens hem werden genieën niet geboren, maar gemaakt, en met zijn jongste dochter leverde hij daarvoor het bewijs. Het is het speelveld waar het om gaat. Ondersteuning van de achterban, zelfvertrouwen dat je het kunt en vooral: een kans. Er zijn legio meisjes als Judit Polgár, natuurlijk zijn die er. Ze hebben alleen geen flauw idee wat ze kunnen. Omdat ze nooit met een schaakbord in aanraking komen, omdat ze denken dat schaken iets voor jongens is, omdat hun talent niet wordt gevoed, of omdat dat talent wordt gebroken. Zoals bij mijn hartsvriendinnetje van vroeger, ze was zes toen ze op het schoolplein Rubik's kubussen oploste ter entertainment van de samengedromde ouders, en schaakte toen al zo goed dat ze op de schaakclub tegen jongens moest spelen die minstens vier jaar ouder waren dan zij. Die vielen alleen niet op hun knieën in bewondering, maar pestten en kleineerden haar. Als ze al tegen haar wilden spelen. Na een jaar stopte ze weer.

Uiteindelijk is het gewoon een kwestie van statistiek. Hoe meer vrouwen schaken, hoe meer talent er gevonden zal worden, hoe vrijer ze zich voelen, hoe beter ze het zullen doen op het wereldtoneel. En het lijkt erop dat *The Queen's Gambit* daar een bijdrage aan gaat leveren. Sinds de serie een succes is, melden in ieder geval aanzienlijk meer meisjes en vrouwen zich aan voor allerlei schaakcursussen en -clubs, zo berichtte *The Guardian*. Zie daar de kracht van beeldcultuur! In dezelfde krant werd de serie eerder nog afgeschreven als 'een fantasie' en 'een sprookje', maar soms is dat precies wat mensen nodig hebben om ergens in te geloven. *The Queen's Gambit* heeft een opening gegeven, de deur staat op een kier: ik hoop dat hij platgewalst wordt door hordes woest aanvallende meisjes.

Welk perspectief kies je als je een **#MeToo-verhaal** vertelt? Dat van de dader of het slachtoffer? *The Assistant* kiest voor het gezichtspunt van de getuige, die ongewild onderdeel is van het systeem dat misbruik mogelijk maakt.

Basje Boer

In zijn boek *Sleeping with Strangers* uit 2019 schrijft filmjournalist David Thomson over de manier waarop film vanaf de uitvinding van het medium vervlochten is geweest met seksueel verlangen. Hij schrijft over de manier waarop films seks verbeelden, impliciet en expliciet, maar ook over de privélevens van filmmakers en acteurs. Eén hoofdstuk wijdt hij aan regisseur James Toback, een van zijn beste vrienden, zo zegt de auteur er meteen bij, en een van de mannen die in het kielzog van Harvey Weinstein werden beschuldigd van seksueel overschrijdend gedrag. De beschuldigingen zijn voor Thomson aanleiding om te schrijven over zijn vriendschap met Toback, over diens films en zijn *larger than life* persoonlijkheid. Toback is een *'gambler'*, schrijft Thomson, een *'movie-mad hustler'*. Hij is iemand die gevaarlijk leeft en verhalen verzint – over vrouwen, geweld en zijn vermeende banden met de maffia. Hij schetst Toback als een man met zwaktes en eigenaardigheden, een man ook van wie je je heel goed kunt voorstellen dat hij wildvreemde vrouwen onder het mom van een spontane auditie mee naar zijn hotelkamer lokte, om ze daar aan te randen. Vrouwen die hij, in het geval van actrice Selma Blair, vervolgens bedreigde met de dood, zo vertelde zij destijds aan *Vanity Fair*. Thomson hoeft zich niet uit te

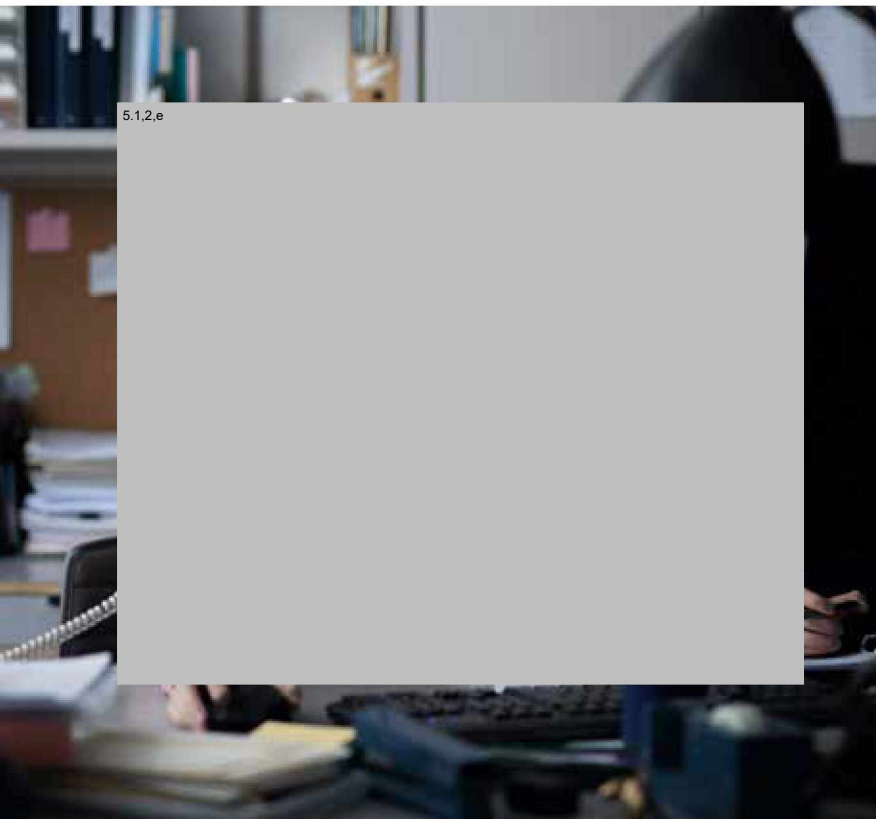
spreken over Tobacks schuld, hij schetst simpelweg het beeld van een man die schuldig is. Maar over het voorval met Blair zwijgt hij. Geen van Tobacks slachtoffers krijgt een naam, een persoonlijkheid, een verhaal.

Hoe vertel je een #MeToo-verhaal? Hoe vertel je een verhaal dat, zoals alle verhalen over overschreden grenzen, gaat over perspectief? Over *'he said, she said'*, 'jouw verhaal tegen het zijne'. Als je een #MeToo-verhaal vertelt, welk perspectief kies je dan? Thomson heeft geen interesse in de slachtoffers van James Toback, hij wil schrijven over de complexiteit van de dader. Over de kunstenaar die grenzen opzoekt, in verhalen leeft, die de afgrond aan zijn voeten nodig heeft om zijn kunst te kunnen maken. Dat verhaal mag Thomson schrijven. De vraag is: willen we het lezen?

Bombshell (Jay Roach, 2019), een film over het #MeToo-schandaal bij Fox News, kiest expliciet het perspectief van de slachtoffers. In de opvallend lichtvoetige film, voortgedreven door humor en vaart, volgen we drie vrouwelijke medewerkers van de nieuwszender – twee *anchors* en ingenuë Kayla – terwijl zij tot hun beslissing komen om hun baas Roger Ailes aan te klagen. Daarmee gaat *Bombshell* niet zozeer

over slachtofferschap als wel over emancipatie – en precies daar wringt het. 'Ik ben geen feminist', verdedigt anchor Megyn Kelly zichzelf als haar wordt aangewreven dat ze presidentskandidaat Donald Trump kritisch be vraagt, 'ik ben een advocaat.' Verderop in de film krijgen we een kijkje in de kleedkamers van Fox, waar nieuwslezeressen en weervrouwen elke suggestie van hun menselijkheid wegstoppen onder lagen make-up, haarlak en *full-body shapewear*. Deze vrouwen, zo maakt de film duidelijk, zijn medeplichtig aan het systeem waarvan ze uiteindelijk slachtoffer worden. Het maakt hun slachtofferschap gecompliceerd, en hun emancipatie dubieus. *Bombshell* koos dan wel het perspectief van het slachtoffer, maar dat was, volgens feministen en filmcritici, toch weer het verkeerde perspectief. Maar dat *Bombshell* wringt, maakt het juist tot een interessante film.

Kayla werkt achter de schermen bij Fox News. In de belangrijkste scène uit *Bombshell* nodigt ze zichzelf uit bij Ailes op kantoor in een poging om haar droom waar te maken: vóór de camera staan. Het gesprek is luchtig, Kayla is op haar charmantst. Ailes vraagt of ze een rondje voor hem zou willen draaien, want 'televisie is tenslotte een visueel medium'. Ze doet het, nog steeds charmant. Dan vraagt Ailes haar of ze haar rok een stukje op kan tillen zodat hij haar benen kan zien, nog iets hoger, en nog wat hoger. We zien Kayla's blote benen, *nog iets hoger*, we zien haar onderbroek tevoorschijn komen. We zien hoe Ailes naar haar kijkt, maar bovenal zien we Kayla's blik, die nu niet meer welwillend is, maar verward, bang, teleurgesteld. De scène speelt zich af op haar gezicht maar om haar ongemak te begrijpen hebben we ook zijn blik nodig. De

5.1.2.e

Julia Garner als Jane in de film *The Assistant*, links Matthew Macfadyen als Wilcock

scène draait om haar perspectief, maar het zijne, dat voor even óns perspectief wordt, is essentieel.

Juist doordat de slachtoffers in *Bombshell* geen feministen zijn, doordat we zien hoe ze zich voegen naar de *male gaze* van hun werkgevers en hun publiek, hoe ze daar zelfs gebruik van maken en eraan verdienen, krijgen we het complete patriarchale systeem te zien dat seksueel misbruik op deze schaal mogelijk maakt. We zien alle lagen van dat systeem, van de glazen tafels op de sets die zicht bieden op de blote benen van de Fox-presentatrices tot de gedwongen seksuele handelingen; van een terloopse sexistische opmerking tot de misogynie tweets van de aanstaande Amerikaanse president.

In *Sleeping with Strangers* schetst David Thomson regisseur James Toback zo overtuigend als een gemankeerd man dat je bijna zou vergeten waar #MeToo in wezen om draait: macht. Toback misbruikte zijn macht niet alleen om aan zijn gerief te komen, het machtsspel lijkt deel te zijn geweest van zijn opwinding, zoals ook de doodsb bedreigingen en het gepoeh met mafiaconnecties daar deel van lijken te zijn geweest. Toback legde zijn slachtoffers niet alleen het zwijgen op om aanklachten te voorkomen, het hoorde bij het seksuele spel – een machtsspel. In

'Nooit op de bank zitten!' grapt een van Jane's collega's op het privé-kantoor van hun baas

Bombshell draagt Ailes zijn vrouwelijke werknemers op om niet alleen seks met hém te hebben maar met iedere man die hij aanwijst. Dan heb je het niet meer over seksuele bevrediging, over zielige mannen die zich in bochten moeten wringen om aan hun trekken te komen, als een slaaf van hun hormonen – waar je het dan over hebt, is onderdrukking. De slachtoffers in *Bombshell* zijn sterk, slim, getalenteerd en ambitieus, en het zijn precies die eigenschappen die het aantrekkelijk maakt om ze op hun plaats te zetten.

Na *Bombshell* is er nu *The Assistant*, het speelfilmdebuut van documentairemaker Kitty Green (van onder andere *Casting JonBenet*). Green kiest het perspectief van slachtoffer noch dader: ze focust op een getuige. Gedurende een dag volgen we Jane, de junior assistent van een Harvey Weinstein-achtige producer, die onder aan de hiërarchische ladder staat en dus verantwoordelijk is voor de saaiste kantoorklusjes. Dat *The Assistant* over perspectief gaat, wordt al verraden door de cameravoering. Jane's handelingen – afwassen, afruimen, opruimen, uitpakken, printen en kopiëren, eindeloos printen en kopiëren – worden steeds van bovenaf gefilmd: een vertekenend perspectief, dat het ruimtelijke plat maakt. Die visuele ingreep blijkt parallel te lopen aan het scenario, waarin Jane's blik centraal staat. Ook dat perspectief laat bepaalde informatie weg en levert daarmee een onverwacht beeld op. We zien wat Jane ziet, we horen wat zij hoort, en verder niets. Er zijn flarden van gesprekken, er is de stem van haar baas, en zijn dreigende aanwezigheid, maar we zien nooit zijn gezicht. Samen met Jane ontdekken we, stukje bij beetje, dat hij zich schuldig maakt aan machtsmisbruik, en ook

dat zijn werknemers zich daar maar al te bewust van zijn. 'Nooit op de bank zitten!' grapt een van Jane's collega's op het privé-kantoor van hun baas.

Juist door in te zoomen, op de afwas, op een doos met waterflesjes, op de printer die *headshots* van actrices uitspuugt, maar ook inhoudelijk, met een scherpe focus op dit ene personage en haar dagelijkse beslommingen, laat regisseur Green het grote plaatje zien. Net als *Bombshell* legt *The Assistant* het systeem bloot waarbinnen misbruik mogelijk is. Maar het doet ook iets anders, dat inzoomen: het maakt de film op een gekke manier indringend. Hoe alledaagser Jane's handelingen, hoe spannender *The Assistant* wordt.

De parallel met *misschien* wel de belangrijkste feministische filmklassieker is evident. In 1975 maakte Chantal Akerman *Jeanne Dielman, 23, quai du Commerce, 1080 Bruxelles*, een film die bijna drieënhalf uur lang laat zien hoe een alleenstaande moeder aardappelen schilt, boodschappen doet, de schoenen van haar zoon poetst en, elke dag aan het einde van de middag, een man ontvangt voor betaalde seks. Je zou kunnen zeggen dat de saatheid van haar handelingen en de lengte van de film het punt is – een gimmick. Maar Akermans ritme werkt bezwerend, vooral wanneer er heel voorzichtig versnelling in de film sluipt. Wanneer de huisvrouw de schoenen net iets verwoeder begint te poetsen.

The Assistant speelt 45 jaar later. Anders dan Jeanne zit Jane niet vast in het keurslijf van een huisvrouw en parttime prostituee. Ze heeft gestudeerd aan een prestigieuze universiteit en hoewel ze op haar werk op de laagste sport van de ladder staat, is het een ladder die onherroepelijk zal leiden naar succes. De naam van Chantal Akerman zingt vandaag de dag vaker rond dan, zeg, tien jaar geleden. *Jeanne Dielman* wordt weer gezien, afgelopen zomer nog in het Amsterdamse EYE. Herkent een hedendaags publiek zich in Jeanne? En zo nee, maakt dat de film minder relevant? Jane leidt het leven dat Jeanne niet gegund was: ze is ambitieus en autonoom. Maar ze maakt, ongewild, nog steeds deel uit van een systeem dat draait om onderdrukken, zwijgen, wegkijken, misbruik en macht.

Er arriveert een nieuwe assistente op Jane's kantoor, een jong meisje van buiten de stad zonder relevante werkervaring. Dit is het moment waarop Jane's geweten begint te knagen. Het is ook het moment waarop een doodnormaal filmpersonage kan veranderen in iets anders: een held, waarop een film over misbruik kan veranderen in een film over emancipatie, zoals *Bombshell*. Maar de focus op Jane benadrukt juist dat ze de enige is met een geweten. Haar zorgen steken pijnlijk scherp af bij de onverschilligheid en het opportunisme waarmee ze wordt omringd. Door Jane's perspectief te kiezen laat *The Assistant* niet alleen het systeem zien waarin zij een rader-tje is, hij laat zien wat dat betekent. Namelijk dat er meer voor nodig is dan de emancipatie van een handvol vrouwen om echt iets te veranderen. ■

The Assistant is nu te zien in de filmtheaters

Kroniek van kunst & cultuur

Gebitloos

TELEVISIE Klassen

Viggo zit in Amsterdam-Noord op basisschool De Weidevogel, waar alle kinderen, gesteund of aangestuurd door ouders, naar het vwo willen, zullen. Zijn voorlopig advies, havo/vwo, valt wat tegen. 'Dat advies is eigenlijk voor de rest van je leven, want het bepaalt naar welke school je gaat, welk werk je doet', zegt hij, elf jaar oud. Daarmee een kern van de documentaire reeks *Klassen* formulerend. Waaraan de kijker toevoegt: hoeveel je verdient, waar je woont en naar wat voor school je je kinderen later stuurt, en hoeveel extra Cito-trainingen je betaalt als het advies lager dan vwo is.

Noord is een schoolvoorbeeld van een 'kracht/pracht/zorgenwijk' met snelle gentrificatie. De Weidevogel is daarin een bevoorrechte enclave. Dus krijgen andere scholen beduidend meer aandacht in deze Human-serie over onderwijs en ongelijkheid. Van Ester Gould en Sarah Sylbing, makers van de Nipkow winnende serie *Schuldig* (2017). Een fundament van *Klassen* is het onderzoeksgegeven dat kinderen van hoogopgeleide ouders overgeadviseerd worden en kinderen van laagopgeleide ondergeadviseerd. Oftewel klasse bepaalt naar welke schoolklassen een kind gaat. 'Gefeliciteerd met het diploma van je ouders', noemen de makers dat. Amsterdams wethouder Marjolein Moorman, van Onderwijs, Armoede en Schuldhulpverlening, concludeert: we selecteren veel te vroeg. Waarin een eventuele oplossing schuilt.

Naast Moorman zien we schoolbestuurders, onderwijskundigen, juffen en meesters, ouders en bovenal kinderen. Kinderen die je in je hart sluit, met wie je meeleeft, over wie je je zorgen maakt. Neem Anyssa (10), wier voorlopig advies havo/vwo tijdens de eerste twee afleveringen die ik zag, hard afkalkt. Tot groot verdriet van gouden juf Jolanda. Anyssa woont bij oma en opa in Noord. Tot wederzijds genoegen. Er zijn niet meer zo veel mensen die gebitloos door het leven gaan; oma en opa wel, en dat tekent hun klasse. Net als hun Mokums en lage opleiding. Opa's gezondheid is wankel, wat drukt op de kleindochter. Als dreigt dat mama Anyssa na zeven(!) jaar weer in huis neemt, ga je begrijpen waarom het vaak slapeloze kind minder en minder gaat presteren en geen opdracht meer afmaakt. Jolanda besluit met pijn in het hart tot havo-advies. De grootouders betreuren het, maar de eerst zo ambitieuze, trotse kleindochter doet onverschillig. En hoort dan dat haar moeder ooit ook zo goed kon leren maar het liet lopen.

In dit geval vraag je je trouwens af of dit onder advisering is. Jolanda kan weinig anders en de puberteit moet nog komen. Als tegenwicht

Yunuscan in de serie *Klassen*

hebben we Yunuscan (10) met zijn vmbo-t/havo-advies. Hij vecht en wordt gesteund door zijn Turkse ouders: hij hoeft tot zijn opluchting niet mee naar een bruiloft en mag dan op de computer werken. Hij knokt zijn taal vooruit. Weer is de kracht van Gould en Sylbing dat ze macro- en microproblematiek behandelen en verweven, middels onvergetelijke portretjes. Juf Jolanda blijkt bepaald niet de enige van edelmetaal. Trouwens, bent u al 'vriend' van Human? Onder de vijftigduizend leden verdwijnt een onmisbare kwaliteitsomroep.

Walter van der Kooij

Ester Gould, Sarah Sylbing, Daan Bol, Klassen, Human, zeven delen vanaf maandag 30 november, NPO 1, 21.35 uur. Direct na elke aflevering Aftertalk Klassen op Nederland 1 Extra

Kromgetrokken

TELEVISIE Small Axe: Mangrove

Steve McQueen, regisseur van onder meer Oscar-winnaar *12 Years a Slave*, zou een tv-serie maken voor de BBC. McQueen is niet alleen regisseur, hij is ook kunstenaar; afgelopen jaar was een retrospectief van zijn werk te zien in Tate Modern. En meer algemeen zou je kunnen stellen dat McQueen een verhalenverteller is, een die met haarscherpe focus en een voelbare drive steeds feilloos zijn vinger achter het hier en nu weet te krijgen, zelfs als hij een historisch verhaal vertelt. Het zal niemand verbazen dat deze McQueen uiteindelijk helemaal geen tv-serie maakte, maar een reeks van vijf speelfilms.

McQueen is ambitieus, wil ik maar zeggen, en die ambitie staat altijd in dienst van zijn verhalen, die gaan over onderdrukking, onverzettelikheden, ideologie of juist een gebrek daaraan. Over opgesloten zitten, in een systeem, of soms gewoon in een lichaam. Ook McQueens reeks voor de BBC, *Small Axe*, is groots opgezet omdat er iets groots in wordt verteld. Aan de hand van vijf afzonderlijke geschiedenissen, alle in meer

of mindere mate gebaseerd op historische feiten, schetst McQueen de onderdrukking en het verzet van zwarte Britten tussen eind jaren zestig en begin jaren tachtig. En passant schetst hij daarbij de zwarte gemeenschap in Londen en toont hij, soms terloops en dan weer nadrukkelijk, de Caribische cultuur.

In het eerste deel van de reeks, *Mangrove*, vertelt McQueen het verhaal van de 'Mangrove Nine', een groep activisten die in 1970 terechtkomd nadat hun demonstratie escaleerde in een rel. *Mangrove* was een restaurant in Notting Hill, en een ontmoetingsplaats voor de zwarte gemeenschap, dat het constante mikpunt was van de lokale politie. Die racistische pesteringen wilden de activisten met hun demonstratie aankaarten. In bepaalde opzichten voelt *Mangrove* als een typische BBC-productie, met een bepaalde degelijkheid in hoe het verhaal en de afzonderlijke scènes zich onvouwen. Maar er zijn ook scènes waarin McQueens aanwezigheid onmiskenbaar is: bezwerende, ongemakkelijke scènes die zo lang aanhouden dat de kijker niet kan ontkomen aan de pijn van de personages.

Het emotionele hart van *Mangrove* is Shaun Parkes, een acteur met een gezicht waar je naar wil blijven kijken. In één zo'n typische McQueen-scène zien we hoe Parkes, in de rol van *Mangrove*-eigenaar Frank Crichlow, willekeurig wordt opgesloten in een cel. Hij bonkt op de deur, hij schreeuwt en tiert uit frustratie. Je wéét dat zijn woede alleen maar olie op het vuur gooit, maar je voelt ook waarom hij niet anders kan. Hij is letterlijk in een hoek gedreven. Maar de meest memorabele scène komt aan het einde, als Crichlow naar zijn vonnis luistert, voorovergebogen, bijna kromgetrokken. De camera nadert zijn gezicht, waar zoveel op gebeurt. Het is een moment dat diep emotioneert.

Rochenda Sandall als activist Barbara Beese in *Mangrove* van Steve McQueen

Deel twee, *Lovers Rock*, is McQueens liefdesverklaring aan muziek. De regisseur schetst daarin zo effectief de sfeer van een clandestien *sound system*-feestje in 1980, van de opzweepende dub tot het zweeft op de muren en de aanrakingen van schuifelende stelletjes, dat het voelt alsof je erbij bent. *Lovers Rock* is luchtiger dan *Mangrove* en toch zit ook in dit deel een diep gevoelde emotie. Prachtig is de scène waarin de muziek stopt maar de dansers doorgaan met zingen.

Basje Boer

Small Axe is elke zondagavond op BBC 1 te zien en op woensdagavond met Nederlandse ondertiteling op BBC First

Kleine welvingen

KUNST De Romanovs

De romantische en bizarre liefde voor de Middeleeuwen, die Europa in het begin van de negentiende eeuw in zijn greep kreeg, infecteerde ook het hof te Sint-Petersburg. Drie tsaren en een tsarina leden eraan. Paul I benoemde zich tot ridder en grootmeester van de Maltezer Orde; Nicolaas I legde een enorme verzameling harnassen en wapens aan en liet er een 'gotisch' paleisje voor bouwen; Alexander III ten slotte kocht in 1870 op de veiling in Parijs in één worp de complete verzameling middeleeuwse kunst van Aleksandr Bazilevski (1829-1899). De Fransen reageerden onthutst: een enorm deel van hun nationaal erfgoed, een kleine zeshonderd objecten, verdween naar Rusland.

De collecties van Nicolaas I en Bazilevski vormen het hart van het middeleeuws bezit van de Hermitage Sint-Petersburg en maken het grootste deel uit van de tentoonstelling in Amsterdam. De harnassen zijn opgesteld zoals ze bij Nicolaas thuis stonden, blinkend en imposant, met twee toernooiruiters in vol ornaat te paard als spektakelstuk. De objecten uit de tweede verzameling zijn wat kleiner van formaat, en daar zijn alleen maar topstukken onder. De Russische tsaren is wel verweten dat zij zich bij hun aankopen meer lieten leiden door poenig prestige dan door goede smaak, maar hier heeft Alexander III toch echt raak geschoten. Tot de meest exquise (en zeldzame) behoren de voorwerpen uit ivoor. Er is een staand reliëfje uit de eerste helft van de vijftiende eeuw met Sint Joris, die prinses Cleodolinda van de draak redt, met een puik skeletje onder de poten van de draak; even fraai is de serie paneeltjes van een Frans kistje uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, met scènes uit de Tristan-legende. Dit is sublieme snijkunst op de vierkante millimeter – kijk goed en je ziet dat Tristan zijn haar in kruisvorm heeft geschoren.

Bazilevski bezat twee kleine albasten beelden, die wat mij betreft alleen al de reis naar Amsterdam waard zijn. Het zijn 'pleurants', treurende figuren in monnikspij, afkomstig van het praalgraf van hertog Jean de Berry in Bourges. Ze hebben veel gemeen met de beelden die iets

State Hermitage Museum, Sint-Petersburg

Jean de Cambrai, Rouwklager, 1435/38. Marmer, hoogte 37,5 cm

eerder voor de hertogen van Bourgondië werden gemaakt, voor hun mausoleum in Dijon. Dit zijn tegelijk zeer ingetogen en zeer expressieve figuren. Hun gezichten spelen geen rol, die zijn grotendeels verborgen onder de kap, maar hun lichamen spreken boekdelen. De ene monnik kruist zijn handen kalm over elkaar, maar zijn pij wringt zich in dikke vouwen om zijn lijf. De andere staat stil als een zoutpilaar, zijn kleed hangt stil naar beneden, alleen de punt van zijn voetje is zichtbaar. Maar onder die wol zijn de gevouwen handen te herkennen, en zijn knie, en als je er wat langer naar kijkt, dan komt uit die uitermate subtiele elementjes, die kleine welvingen van de pij in dat bijna transparante albast dat hele lichaam en dus die hele rouwende mens tevoorschijn.

Koen Kleijn

Romanovs in de ban van de ridders, *Hermitage Amsterdam*, t/m 31 juli 2021, hermitage.nl

Een vrouw in de auto

FILM
Police

De excellente Iraanse acteur Payman Maadi, een paar jaar geleden te zien in Asghar Farhadi's *A Separation*, speelt in de Franse politiefilm *Police* de rol van een immigrant die het land uit moet worden gezet. Drie agenten die hem naar de luchthaven van Parijs begeleiden, krijgen vervolgens last van hun geweten. In het dossier van de man staat immers dat hij in zijn land van herkomst in levensgevaar verkeert, dat hij onvermijdelijk aan marteling zal worden blootgesteld zodra hij er voet aan wal zet. Maar klopt dit ook?

Maadi zegt in de hele film geen woord, althans, zijn teksten zijn niet ondertiteld. Vermoedelijk heeft regisseur Anne Fontaine hiervoor gekozen omdat ze de kloof tussen de immigrant en de drie agenten wil benadrukken. Dat werkt heel goed, ook omdat de kijker op deze wijze in het ongewisse blijft wat betreft de vraag of de agenten terecht twijfelen aan hun opdracht om Maadi op het vliegtuig te zetten.

Ondanks de aanwezigheid van Maadi, die net als in *A Separation* behalve een gevaarlijke intensiteit ook kwetsbaarheid uitstraalt, valt de focus op de agenten: Virginie (Virginie Efira), Aristide (Omar Sy) en Erik (Grégory Gadebois). Alle drie hebben ze persoonlijke verhalen die van invloed zijn op hun beslissing om Maadi al dan niet zijn vrijheid te gunnen. Virginie is een paar maanden geleden moeder geworden, maar haar huwelijk ziet ze niet meer zitten; Aristide, verliefd op Virginie, is een macho die op kantoor rondbazuint dat 'vrouwen hun eierstokken thuis moeten laten'; Erik kampt met alcoholisme, en met zijn labiele vrouw. In de auto, waar Maadi geboeid naast Virginie op de achterbank zit, krijgen deze neuroses en frustraties de overhand.

De visuele stijl versterkt de spanning.

Regisseur Fontaine accentueert diepe kleuren met een contrastrijke belichting, vooral in de tweede helft van de film waarin de agenten met Maadi in de auto onderweg zijn naar Charles de Gaulle. In de nacht, het interieur van de auto slechts verlicht door het dashboard en de voorbij flitsende straatlantaarns, zijn de persoonlijke crises van de agenten een katalysator voor het dilemma rond Maadi. Het is bijna alsof ze denken: als we juist handelen door ervoor te zorgen dat Maadi 'per ongeluk' ontsnapt, dan komt het ook wel goed met ons in het leven.

Ondanks een aantal onwaarschijnlijkheden in het verhaal – te weinig is bekend over Maadi's achtergrond om mee te kunnen gaan in het idee dat hij inderdaad geen slechterik is – is deze vermenging van het persoonlijke en het politieke effectief. Wie je bent als mens, zo suggereert de film, heeft gevolgen voor de staat van de wereld om je heen.

Hier zoomt Fontaine op in: tijdens het kijken zijn we de hele tijd bij alle drie de agenten, maar we staan toch dicht bij Virginie. Dat is winst, juist in dit traditioneel mannelijke genre. Opeens is er ruimte voor een bredere visie. Veelzeggend is dat juist de vrouwelijke agent compassie toont voor Maadi. Dit plaatst Aristide's eerdere opmerking over 'eierstokken' in context: uiteindelijk is het van cruciaal belang dat er een vrouw in die auto zit in *Police*.

Gawie Keyser

Police is te zien vanaf 26 november

De glimlach

HIPHOP
Typhoon

Toen Typhoon afgelopen juli tegenover Janine Abbring plaatsnam en een nieuw seizoen van *Zomergasten* inluidde, viel één ding op: tijdens het gesprek borrelden allerlei zware thema's onder

de oppervlakte – Typhoons burn-outs, zijn pijn toen hij zonder huis rondzwierf, schaamte over het slavernijverleden – en toch bleef de toon vrij monter. Uren achtereen toonde Typhoon zich een goedlachse, bevlogen, door-en-door sympathieke jongen, die zonder ironie sprak over verbinding en alles overwinnende liefde. En dit was duidelijk geen behaagzieke pose, geen lach voor de bühne. Zo had Typhoon er hoogstwaarschijnlijk ook bij gezeten als er geen camera's om hen heen hadden gestaan. Want waar hij een kleine vijftien jaar geleden begon als inhoudelijk sterke maar toch vrij klassieke rapper heeft hij inmiddels steeds meer de gedaante aangenomen van een rappende pastoor.

Op zijn nieuwe *Lichthuis* slaat de rapper dezelfde toon aan als in *Zomergasten*: serieus maar bovenal enthousiast, meer kalmerend dan kritisch.

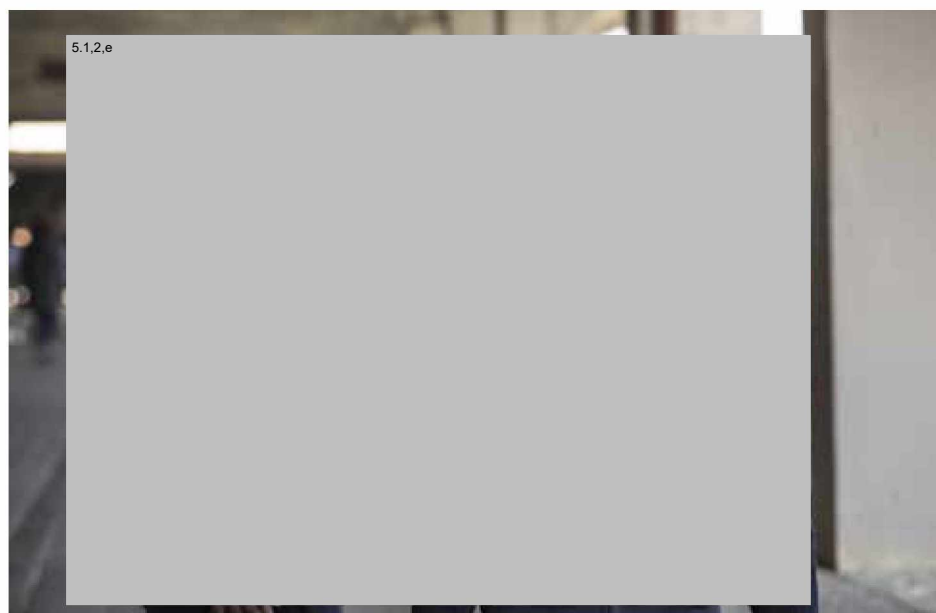
Voor de goede orde: die toon beheerst Typhoon als geen ander. Er is niemand die doet wat hij doet, niemand die hiphop zo natuurlijk en prettig het domein van de jazz, de liveband, de niet al te gelikte pop in trekt. Deze derde plaat, de opvolger van het veelgeprezen *Lobi da Basi* (2014), beslaat in zekere zin een nieuwe stap bij de klassieke rap vandaan. Typhoon zingt meer dan ooit tevoren en voelt zich volkomen op zijn gemak bij de warmbloedige, zorgvuldige instrumentaties. We horen lome bassen, kalme keyboardloopjes, soms plots opzweepende gitaarpartijen of kletterende drums, een meezingend koor – je ziet de liveoptredens direct voor je. En alles draagt bij aan de indringende, vaak intieme sfeer die Typhoon oproept, op dit album dat soms klinkt als een moderne kerkdienst. 'Dans samen in een baan om de aarde, te ver voor waar we gaan, te licht voor waar we waren', rapzingt Typhoon op de sterke opener 'Oud licht'. En even verderop: 'Ik wil de liefde bedrijven met het bos, seks met de zee.'

De plaat zit vol met zulke oneliners, waarbij de grens tussen diepzinnigheid en tegeltjeswijsheid soms lastig te trekken is. Maar gelukkig is voelbaar dat Typhoon ook hier elk woord meent, zijn muziek heeft zich altijd al gekenmerkt door een overweldigende oprechtheid en daar is, nu hij een Bekende Nederlander is geworden, niets aan veranderd. En zo vormen de tien nummers op *Lichthuis* een toegankelijk, warm geheel, al dringt de vraag zich ook op of Typhoon niet langzaam tegen de grenzen van zijn eigen muzikale universum op loopt.

Ja, deze muziek is doordacht, maar ondersteund door gasten Wende Snijders, Roos Rebergen en Paskal Jakobsen trekt Typhoon zijn nummers wel steeds nadrukkelijker het domein van het levenslied in. Zijn charisma en muzikaliteit maken daarbij veel goed, maar verbloemen niet dat hij beter kan rappen dan zingen, en dat *Lichthuis* soms meer lijkt te gaan om de glimlach dan om de pijn die achter die glimlach schuilgaat.

Thomas Heerma van Voss

Typhoon, Lichthuis

Cherry Pickers Filmdistributie

Virginie Efira als Virginie en Omar Sy als Aristide in de film *Police* van Anne Fontaine

Kijken

Kleurrijk grijs

De kleuren die in het werk van Alan Charlton sluimeren zijn ondoorgroendelijk als water dat glad en kleurloos voorbij stroomt.

5.1.2.e

Kunst houdt zich
zwijgzaam met
zichzelf bezig

Links: Alan Charlton,
Single Panel Painting,
1978. Acrylverf op doek,
125 x 125 cm;

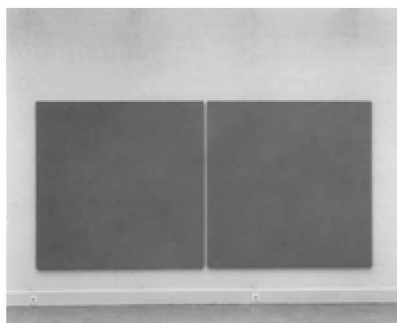
onder: Alan Charlton,
*Untitled (Painting With
a Central Vertical Division
Nr 6)*, 1974-1975.
223 x 223 cm

Dit grijze schilderij uit 1978, bijvoorbeeld, is een *Single Panel Painting*. In de loop van de tijd ontstonden in de kunst van Alan Charlton zulke categorische vormen waarmee hij dan regelmatig werkte. Eerst werd het spieraam gemaakt. De latten zijn altijd vierenhalve centimeter dik. In de houtzagerij is dat een standaardmaat die praktisch te hanteren was. Ook praktisch om voor een tentoonstelling van een enkelvoudig raam tegelijk meerdere maten te vervaardigen. Die werden dan strak bespannen met een wit schilderslinnen en vervolgens grijs geschilderd. Dit *Single Panel Painting* is 125 centimeter in het vierkant. Ik heb het vaak gezien: het is een maat die met het oog goed is te omvatten als je er staat als voor een mens. Het Van Abbemuseum bezit een ander schilderij – het eerste van Charlton wat we in 1976 daar hebben verworven. Het is een andere vormcategorie: *Painting With a Central Vertical Division*. Ook daarvan zijn er meerdere maten. Dit is in 1975 gemaakt en het zag er mooi streng uit. Het zijn twee delen, allebei groot en vierkant, opnieuw grijs geschilderd. De smalle ruimte ertussenin is, uiteraard, dezelfde 4,5 centimeter als het hout breed is waarmee de spieramen zijn gemaakt. In de kunstgeschiedenis noemen we zo'n schilderij een tweeluik. Maar deze twee delen zijn samen één schilderij. Dat was een nieuwe manier, bijna architectonisch, om schilderijen in elkaar te zetten.

Het kon niet eenvoudig en helder genoeg. Door minimal art was in de kunst een vrije ruimte ontstaan waarin bijvoorbeeld door Carl Andre en Sol Lewitt over andere vormgevingen werd gedacht. In 1969 zat Alan Charlton nog op een kunstschool. Hij wilde iets anders maken dan figuratieve schilderijen. In strak rechthoekige vormen en één kleur, dacht hij, zat meer verbeelding. Eerst probeerde hij mooie kleuren, rood of groen, voor zijn monochromie. Die bleken te *figuratief*, ze leken op natuur – grijs bleek het beste. Grijs is een *brede* kleur die eigenlijk alle kleuren omvat en waarin altijd ook een stil

licht aanwezig blijft. Zo werden grijze schilderijen strikt en puur van vorm, onbuigzaam, maar vriendelijk om te zien. Op exposities heb ik er veel bij elkaar zien hangen. Allemaal grijs maar ook verschillend. Enkele van die exposities heb ik zelf gemaakt. Dan zie je dat in veel schilderijen het grijs anders gloeit. Alle vormen zijn overzichtelijk. De schilderijen zijn eerlijk. 'Ik ben schilder en ik maak grijze schilderijen.' Dat zei hij als iemand ernaar vroeg. Op die manier ontrok hij zijn werken aan de discussies van toen over allerlei opvattingen van kunst. Die waren er genoeg: over wat zoal wel of niet mag. Voor kunstenaars zijn dat vruchteloze debatten. Kunst houdt zich zwijgzaam met zichzelf bezig. Wat de kunstenaar maakt, laat hij dan zien – zoals je bij de kok het gekookte eerst moet proeven. In het grijs zag ik vele variaties. Ik merkte dat er verschillende *temperaturen* zaten in het grijs. De kleur wordt met zachte, platte kwast geschilderd. De acrylverf is nat zodat de kleur, laag na dunne laag, in het linnen verzinkt. Egaal: geen spoor van handschrift. Er zitten, zichtbaar en ook net niet, ook andere kleuren in het grijs gemengd.

Het grijs bleek ook heel *kleurrijk*. Je moet heel geduldig kijken. Uiteindelijk heb in 1989 voor het eerst een korte tekst over Charlton geschreven. Ik was die, echt waar, vergeten. Er was de tentoonstelling in het Castello di Rivoli: 'Alan Charltons werk is kloeke, eloquente schilderkunst. Je ziet wat er te zien is.

Geen trucages aan de wand maar simpelweg rand en oppervlak en vorm en kleur. De schilderijen zijn combinaties van al die eigenschappen die, tezamen en altijd, het wezen uitmaken van het hart der schilderkunst. Te veel woorden, in wat ik hier schrijf over deze stukken geschilder, zou deze kunst theoretisch maken. Zij zou in de context terecht komen van theorie en experiment. Daarentegen is Alan Charltons schilderwerk buitengewoon praktisch in opzet. Het is niet bedacht maar gevonden. Hij begon met het maken van grijze schilderijen toen hij nog op de kunstschool zat, daarna vond hij nooit aanleiding te veranderen wat hij deed – hij ging gestaag door zijn verbeelding te verruimen. Zo bleven de schilderijen kritisch wendbaar, de kunst bleef in beweging. Elk schilderij ziet er anders uit wat betreft rand en vorm en grijze kleur. In zijn atelier verwijst de kunstenaar ernaar met de namen van kleuren. Het blauwe schilderij, het groene schilderij, het gele schilderij. Ik noem ze: kloeke, eloquent, nauwkeurig, licht, mooi, wezenlijk, discreet, vindingrijk, schitterend, beheerst, geestig, precies.'

Nog even naar het *Single Panel Painting*. Een vierkant is een vorm van pure oppervlakte zonder veel geometrie. Als ik er soms lang naar keek, zag ik in het onbeschrijflijke grijs de gloed van andere kleuren. Door het grijs is het licht gedempt. Eerst dacht ik dat er roze bij het grijs gemengd was. Toch wat blauw, dacht ik, of zelfs blauw en roze. Maar ook grijs met geel levert een goede glans op: een lichtgouden achtergrond in middeleeuwse altaarstukken. Charlton is gewoon een geweldige schilder, eigenlijk een colorist. Alle kleuren die sluimeren in het grijs zijn ondoorgroendelijk als stromend water dat glad en kleurloos voorbij glijdt. ■

PS. Mijn stukje tekst stond in de catalogus Alan Charlton: Castello di Rivoli, 8/10 – 3/12, 1989, daar in het Italiaans en Engels. Dit is een vrije vertaling

Dichters & Denkers

Icarisch verlangen

Sylvia Plath (1932-1963) wilde, als Icarus, hoog vliegen om ervaringen op te doen voor haar kunst. Heather Clark ^{5.1.2.e} een grenzeloze ^{5.1.2.e} die intellectueel ^{5.1.2.e} uitblinken.

5.1.2.e

Op de ochtend van maandag 11 februari 1963, ongeveer om zeven uur 's ochtends, zette Sylvia Plath boterhammen met boter en twee zuigflesjes melk in de kamer van haar twee kinderen. Ze deed de ramen open, dekde hen toe met extra dekens en plakte de buitenranden van de deur af met tape. In de keuken stopte ze de spleten van de deuren en ramen dicht met theedoeken en kleren. Ze draaide het gas van het fornuis open en ging op de grond liggen met haar hoofd op een gevouwen doek op de klep van de oven.

Dezelfde ochtend dat Sylvia Plath zichzelf doodde, om tien uur om precies te zijn, begonnen The Beatles aan de andere kant van Regent's Park met de opnamen van hun eerste album *Please, Please Me*. 'De ochtend van 11 februari 1963 was de geboorte van de jaren zestig', noteert Heather Clark in *Rode komeet: Het korte leven en de vlammende kunst van Sylvia Plath*. Acht dagen later, ook daar wijst Clark op, zou *The Feminine Mystique* verschijnen, waarin Betty Friedan het onbehagen van de Amerikaanse vrouw ontrafelde en dat het startschot zou zijn van de tweede feministische golf.

Sylvia Plath is inmiddels bijna zestig jaar dood en de fascinatie voor haar lijkt niet te slijten. Over geen dichteres verschenen zoveel biografieën, memoires van vrienden en bekenden, boeken over haar huwelijk met de dichter Ted Hughes, academische studies. We weten al zoveel van haar, tot in de kleinste details, met wat voor koffers ze op het station in Cambridge aankwam (witte Samsonites) en wat de kleur was van de haarband die ze droeg op het feestje waar ze Hughes ontmoette (rood), en toch is de nieuwe ambitieuze biografie van haar van Heather Clark een literaire gebeurtenis. Wat is het, dat ons in de ban houdt van de jonggestorven dichteres die een klein maar verbluffend oeuvre naliet?

Het komt in ieder geval niet alleen door de intense, grensverleggende gedichten die ze in de

Sylvia Plath in de lente in Parijs, 1956

maanden voor haar dood schreef en *The Bell Jar*, haar even pijnlijke als geestige *coming of age*-roman; het heeft evenzeer te maken met haar stormachtige relatie met Hughes en haar tragische einde, dat van haar een mythische figuur maakte. Een abrupt afgebroken leven nodigt uit tot betekenisgeving, de leegte na de plotselinge dood moet gevuld worden met verhalen en interpretaties.

Vandaar ook de titel *The Silent Woman* die Janet Malcolm in 1993 gaf aan haar scherpzinnige bespiegeling over de biografieën van Sylvia Plath. *'A person who dies at thirty in the middle of a messy separation remains forever fixed in the mess'*, merkt ze daarin op. De dode dichteres kan niet meer spreken, en tegelijk heeft ze zoveel nagelaten – dagboeken, brieven, *The Bell Jar*, verhalen en gedichten – dat er volop verhalen over haar te vertellen zijn. Maar, stelt Malcolm, Plath sprak daarin met zoveel verschillende stemmen dat ze het hele idee van een biografisch narratief bespote. Biografieën over haar zijn dan ook gedoemd om te mislukken: hoeveel materiaal er ook is, ze lijken om een leegte te cirkelen, op zoek naar een kern die er misschien niet is.

Een van de redenen daarvoor, oppert Malcolm, is de – noodgedwongen – partijdigheid van veel van de biografieën. Criticus Al Alvarez, een vriend van zowel Plath als Hughes, zette volgens haar de toon in zijn *memoir*, waarin hij de structuur oprichtte van het verhaal van Plath als de bedrogen en in de steek gelaten vrouw en Hughes als de harteloze verrader. Hughes liet de nalatenschap van Plath over aan Olwyn, die er als een Cerberus over waakte – een tweede verraad, in de ogen van Alvarez. Als biografen niet op Olwyns hand waren kregen ze maar beperkt toegang tot de bronnen en mochten ze er hoe dan ook niet uit citeren.

Heather Clark heeft geen last gehad van Olwyn Hughes die bemoeizuchtig over haar schouder meekeek (zij overleed in 2016), ze heeft juist gebruik kunnen maken van nog ongepubliceerde jeugd-dagboeken, agenda's en literaire teksten van Sylvia Plath en kon putten uit het volledige archief van Ted Hughes. Maar ze heeft zich evengoed moeten ontworstelen aan de mythologische beelden die in de loop van de tijd aan Plath kleefden. 'Ze zat gevangen in de spagaat tussen icoon en cliché', schrijft Clark. Ze is neergezet als 'een hogepriesteres van de poëzie die is geobserveerd door de dood', als een 'Medea

die op haar eigen vernietiging afraasde', als 'een literaire psychopaat'. In alle karakterisering, of beter: karikaturen, van Plath is haar zelfmoord een soort grootse finale.

Clark heeft tot doel Plath's levensverhaal los te rukken van de nadruk op haar zelfmoord, van het verwrongen idee dat alles wat ze van kinds af aan deed daar onvermijdelijk toe leidde. Ze wil het hebben over Plath's literaire en intellectuele ontwikkeling en niet zozeer over haar ondergang; ze wil haar bevrijden van de pathologie. 'Ze zou bekend moeten zijn om haar transcendente, baanbrekende gedichten, niet om haar zelfvergassing in haar keuken', verklaart ze. Inderdaad staat ze uitgebreid stil bij de poëzie van Plath, van haar eerste jeugdwerk tot de verzengende gedichten die vlak voor haar dood uit haar leken

zijn affaire en haar dood in 1963, op dertigjarige leeftijd.

Je krijgt nog meer details dan je al kende: alle jongens met wie Sylvia uitging passeren de revue; de kleuren van de gordijnen en spreien van al haar studentenkamers worden genoemd; er zijn de menu's van talloze maaltijden met *roast beef*, kaviaar, oesters en citroenschuimtaart – Plath's eetlust was legendarisch. Maar voor alles legt Clark de nadruk op het 'icarisch verlangen' van Sylvia Plath: als Icarus wilde ze ervaringen opdoen voor haar kunst, wilde ze reizen, in het buitenland studeren, zich in liefdes storten. 'Alles om aan het niet geleide leven, het niet geschreven gedicht, de niet bewerkstelligde liefde te ontkomen', zoals Clark schrijft. Ze presenteert een energieke, grenzeloze Plath die

Plath wilde echtgenote, moeder en dichter zijn – een 'driedubbel bedreigende vrouw', zoals ze aan een vriendin schreef

te stromen en die postuum zouden verschijnen in haar beroemde bundel *Ariel*. Ze geeft er een andere interpretatie aan, ziet er niet de gemaskeerde zelfmoordbriefjes in die veel anderen erin zagen. Bovenal benadrukt ze Plath's niet te stuiten levensdrift.

Rode komeet leest alsof je van dag tot dag met Sylvia Plath meeleeft. De grote lijnen van haar overbekend: de grote belofte die ze al jong is; de onnodige dood van haar vader als ze acht is (hij wilde niet naar de dokter omdat hij dacht dat hij kanker had; hij bleek behandelbare suikerziekte te hebben); haar overbezorgde moeder; de hoge cijfers die ze haalt op school en haar torenhoge ambitie, vooral ook als het aankomt op de gedichten en verhalen die ze schrijft; haar onverwoestbare doorzettingsvermogen (in 1950, vlak voor ze naar college gaat, wordt haar eerste verhaal in *Seventeen* gepubliceerd, na meer dan vijftig afwijzingen); haar eerste zelfmoordpoging op Smith College; haar depressie en de behandeling met shocktherapie, waarna ze een tweede zelfmoordpoging doet; de Fulbright-beurs waarmee ze naar Cambridge kan; de ontmoeting met de woest aantrekkelijke dichter Ted Hughes; hun huwelijk een paar maanden later en de geboorte van hun twee kinderen;

intellectueel wilde uitblinken – ze was een 'academische superster' – en niet minder dan 'De Dichteres van Amerika' wilde worden.

Die mateloze ambitie had Plath echter in een tijd dat studeren voor vrouwen een aardige vooropleiding voor het huwelijk was. Clark stipt regelmatig het razend makende seksisme in het Amerika van Eisenhower aan; in Engeland was het niet beter. Van vrouwen werd conformisme verwacht; ambitie werd bij hen al snel als 'neurotisch perfectionisme' bestempeld – een oordeel dat in heel wat eerdere biografieën resoneert. Clark haalt een populair Smith-deuntje aan uit de tijd dat Plath er studeerde en dat eindigt met: *'But a man wants a kiss, kid./ He doesn't want a Quiz Kid./ Oh, you can't get a man with your brains.'* 'Dat ik als vrouw geboren ben is mijn grootste tragedie', noteerde Plath in haar dagboek.

Sylvia Plath legde zich niet bij de beperkingen neer, integendeel, ze deed nog een schepje boven op haar eierzucht. Ze was niet van plan ongetrouwd en kinderloos te blijven, zoals de dichters Marianne Moore en Elizabeth Bishop. Ze wilde echtgenote, moeder en dichter zijn – een 'driedubbel bedreigende vrouw', zoals ze aan een vriendin schreef. Dat zorgde wel voor verscheurdheid, een verscheurdheid die ook door haar moeder werd aangewakkerd, omdat die haar voortdurend een dubbele boodschap voorhield: blink uit en pas je aan.

Plath's moeder Aurelia speelt in veel biografieën een negatieve hoofdrol als de conformistische bemoeial die Sylvia met haar niet-aflatende

Rode komeet: Het korte leven en de vlammende kunst van Sylvia Plath
Vertaald door Bart Gravendaal, Aad Janssen, Marianne Palm, Nicole Seegers en Astrid Staartjes.
De Arbeiderspers, 1343 blz.

Ze kijkt me vragend aan
je zwijgt zegt ze en waarover

inderdaad waarover zwijg ik
en ik begin te zoeken naar
een antwoord

ik kijk voorbij haar gezicht
naar de muur en van de muur
naar het raam en van het raam
naar mijn handen in mijn schoot
en weer terug naar haar gezicht

ze kijkt mij nog steeds aan
ik hoor de stilte in haar kamer

ik zou willen zeggen dat ik zwijg
over mijzelf want ik weet niet
wie dat is

'Gesprek'
Rutger Kopland
Uit: *Toen ik dit
zag*, Uitgeverij Van
Oorschot, 2008

5.1.2.e

Het eerste bericht komt bij de kaasafdeling, juist op het moment dat ik besloten heb tot de fenegriek. Een sms'je. 'Sandra vraagt of je de spareribs koud wilt meenemen?' Ik lees de tekst twee keer en vermoed (behalve dat 'je wilt' het aan het winnen lijkt te zijn van 'je wil') dat er sprake is van een vergissing. Ik ken Sandra niet. Het lijkt me daarom redelijk onwaarschijnlijk dat ik met haar, per sms, over koude spareribs zou communiceren.

'Goedenavond', tik ik terug. 'Ik heb helaas weinig verstand van spareribs. Ik denk dat u een verkeerd nummer heeft gekozen.' Ik gooi de fenegriekkaas in mijn mandje en loop door naar de broodafdeling. Jammer, denk ik, dat het niet een iets interessanter bericht is. Verdwaalde berichten, variaties op verkeerd-verbondenheid, kunnen heel romantisch zijn; een levensvraag, een intieme gedachte, een relationele kwestie. Als je dan toch een keer te maken krijgt met telefonische persoonsverwisseling, hoop je op iets mooiers dan de spareribs van Sandra.

Gelukkig volgt na het uitzoeken van de pindakaas (niet met nootjes voor de oudste, niet met zout voor de jongste, überhaupt niet met pinda's voor de middelste) een nieuw bericht: 'Nee Joep we zijn met je bestelling bezig.'

Het leest, vind ik, als een soort vermoede weigering om mijn reactie te aanvaarden. Geen grapjes nu, Joep, ik sta hier niet voor niets je spareribs in te pakken, we hebben het al druk genoeg. Ik antwoord nog maar eens met een tamelijk fantasieloos 'Ik ben Joep niet.' De

neiging om er 'sorry' bij te zetten bedwing ik. Sorry dat ik niet ben wie u had gewenst dat ik was.

Het telefoontje komt vijf minuten later, als ik op weg ben naar huis. Ik loop met mijn zware tas door het schemerdonker, dat hier en daar wordt onderbroken door helverlichte Sinterklaas-etalages en denk aan wat ik vergeten ben: de peterselie. Mijn telefoon gaat. En gaat opnieuw. Hoewel het tamelijk lang duurt voor ik het ding tussen de pindakaas, frambozen en bulgur vandaan heb getrokken klinkt er een indringend, doorlopend rinkelen. Als ik opneem bast een mannenstem in mijn oor: 'Ja, Rick hier van Roberto's! Is dit Joep?' Opnieuw ontken ik Joep te zijn, hoewel ik inmiddels een lichte twijfel voel. 'Hoe kan dat dan', wil Rick weten. 'Want dit is gewoon Joep z'n nummer.' Ik zeg dat het misschien handig is om dat nog even héél goed na te kijken. 'Ik heb dit nummer al twintig jaar. En ik weet echt niet wie Joep is.' Even blijft het stil. Op de achtergrond hoor ik iets dat klinkt als ritselend plastic. Dan zegt Rick, vurig en zo te horen diepgemeend: "Nee. Jij weet helemaal niks nee!" Daarna blijft het stil. Het geritsel van plastic stopt. Ik kijk naar de boodschappentas aan mijn voeten en naar de telefoon in mijn hand. Rick en ik bevinden ons nu in een klein, tijdelijk tweepersonsuniversum vol onvermijdelijke waarheden. Rick zwijgt. Ik zwijg terug. Nog één keer hoor ik hem diep ademhalen, alsof hij aan moed verzamelt voor een nieuwe uitroep. Dan wordt de verbinding verbroken.

kritiek de depressies in joeg. Aurelia was net als Sylvia een intelligente, ontwikkelde vrouw; na haar huwelijk moest ze haar maatschappelijke aspiraties echter opgeven. Ze was de vleesgeworden zelfopoffering, een houding die haar naar zelfexpansie hunkerende dochter verafschuwde. Clark onderkent dit, maar verzet zich tegelijkertijd tegen het te eenzijdige beeld dat van Aurelia is ontstaan. Ze schetst een genuanceerd portret van haar en benadrukt de symbiotische relatie tussen moeder en dochter, die zowel werd gekenmerkt door liefdevolle zorgzaamheid als door verstikking.

Dezelfde 'nuchtere herwaardering' verdient Ted Hughes in haar ogen. Na Plath's dood werd hij, mede door het opkomende feminisme, als haar moordenaar betiteld; Plath-fans beschadigen nog steeds de naam Hughes op haar grafsteen in Yorkshire. Hoewel ook Clark uitgebreid stilstaat bij de bittere breuk tussen hem en Plath belicht zij vooral de 'poëtische folie à deux' die er tussen hen bestond en die hen beiden tot grote hoogte opstuwde. Hughes nam Plath volkomen serieus als dichter, hij zag haar buitengewone talent en spoorde haar aan de voorzichtigheid die haar vroege, vormvaste poëzie kenmerkte te laten varen. 'Wij schrijven, lezen, praten recht voor zijn raap en scheppen vanuit de vezels van ons hart en onze botten', schreef Plath. Maar ze wist ook dat er 'voor dit soort de-vrouw-zijn-van' nog geen regels bestonden.

Rode komeet ontkomt aan het cirkelen om de leegte dat Janet Malcolm in eerdere Plath-biografieën constateerde. Clark probeert niet tot één, simpel biografisch narratief te komen, zoals zo veel voorgangers deden die partij leken te kiezen voor Plath of Hughes en vaak te eenduidig betekenis gaven aan haar zelfmoord. Clark geeft aan hoeveel toeval er daarbij ook in het spel was: de slechte psychiatrische hulp die Plath kreeg, het trauma van haar eerdere shockbehandelingen die haar deden terugschrikken voor steun, de desastreuze pillencombinatie die ze aan het eind van haar leven slikte.

Heather Clark laat bovenal zien hoe Plath aan het eind van haar leven haar indringende stem vond, waarvan woede en verwoesting net zo goed de kern vormen als wedergeboorte en het verlangen naar hernieuwing. Ze plaatst Plath overtuigend in haar tijd, die voor vrouwen zo bekneld was. Het zijn Plath's levensverhaal en haar poëzie in juist die tijd die de fascinatie voor haar laten voortduren. Als Plath ergens het symbool van is, dan voor het verlangen naar de zon te vliegen op een moment dat vrouwen nog net met alle macht op de grond werden gehouden. Ze stierf op de dag dat de jaren zestig werden geboren; niet dat alles meteen daarna anders was voor vrouwen, maar er begon wel ruimte te ontstaan om te vliegen.

In *The Bell Jar* laat Sylvia Plath de moeder van het vriendje van haar hoofdpersoon zeggen: 'De man, dat is een pijl de toekomst in, en de vrouw dat is de plek vanwaar de pijl wordt afgeschoten.' In *Ariel* schrijft Plath: 'En ik/ Ben de pijl'. ■

Herfsttij van Antwerpen

5.1,2,e

Nee, Jeroen Olyslaegers is niet de man van het subtiele gebaar. Woest en overvloedig, dat lijkt het credo van deze Vlaming, auteur van *Wij* (2009), *Winst* (2012) en *Wil* (2016), waarvan die laatste, over Antwerpen in de Tweede Wereldoorlog, met meerdere prijzen is bekroond.

Nu heeft hij zich nog dieper in de geschiedenis van de stad gegraven, in het rumoerige, laat-zestiende-eeuwse Antwerpen, en die wereld lijkt hem op het lijf geschreven. De verteller is de herbergier Beer, die zijn kroeg in Antwerpen ontvlucht, achtervolgd door rampspoed, dode echtgenotes, doodgeboren kinderen en politieke intriges, en een nieuw leven en een nieuwe herberg probeert op te bouwen in Amsterdam.

Daar 'maakt hij de balans op', zoals dat tegenwoordig heet, maar Olyslaegers grijpt naar de toepasselijke vorm van een litanie aan God. 'U hebt mij beproefd, o God. Veel van wat ik heb meegemaakt lijkt het verhaal van een halve zot die zijn zinnen verliest in een waanzinnig geworden tijd om achteraf nog eens te worden vervloekt met momenten van helderheid.'

We zijn dan al een pagina of vijftien onderweg, hebben een gruwelkabinet aan bloed en kraamdoden voorbij zien komen, en Beer gaat er eens rustig voor zitten. Eerst twaalf pagina's over de geschiedenis van Antwerpen in relatie tot de rivieren en handel, de boekdrukkunst, calvinisten en lutheranen... 'De laatste keer dat de fortuin brengende Schelde in alle deemoed werd gevierd was tijdens het nog tamelijk plezante jaar 1561.'

Dan volgt een lange passage met feesten en processies, die van doen hebben met de 'wilde man' en 'wildevrouw' zoals we ze uit het stads-embleem van Antwerpen kennen, halfnaakt en met knotsen. En daar, met de introductie van personages als Beers zoon Ward, en bestaande historische figuren als Brueghel, drukker Willem Silvius, rederijker Hans Franckert, begint het verhaal wat op gang te komen.

Al die sleutelfiguren komen in en rond Beers herberg samen, die uitgroeit tot een schuilplaats voor vrijdenkers en wegbereiders. De intrige draait rond John Dee, astroloog, alchemist, die verborgen in Beers bovenkamer aan een occult geschrift werkt. Dit en veel meer zorgt dan voor een plot rond vriendschap en verraad, maar het is zonnklaar dat dit verhaal alleen de aandrijvingsmotor is voor wat dit boek beoogt: de grote monumentale roman zijn over de Antwerpse Gouden Eeuw.

Het is een boek waarbij personages, verhalen en anekdotiek dienen om vooral de toenmalige samenleving in de volle breedte te vangen,

Museum Mayer van den Bergh

Pieter Bruegel de Oude, *Dulle Griet*, 1563. Olieverf op paneel, 117,4 x 162 cm

de overgangstijd van Late Middeleeuwen naar Renaissance. Herfsttij van Antwerpen.

Het is een tijd waarin de wereld ineens groter werd, van handelsreizigers, uitvindingen, maatschappelijke onrusten en oorlogen, pestepidemieën, en niets daarvan ontbreekt. *Wildevrouw* stort die hele wereld van het zestiende-eeuwse Antwerpen over je heen als één bulderende lawine, één kolkende stroom waarin de geschiedenis van de stad opgaat in volksmythologie, zuipfeestijnen, ziekte, wetenschap, narren en neukpartijen, humanisten en hoeren, oorlogen, godsdienst, kabbalistiek... alles uitgebraakt en uitgebruld in een hoogdravende archaische taalorgie.

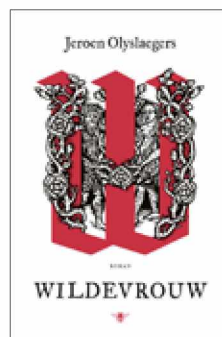
Dat register en die vorm – of juist de tomeloze vormloosheid – grijpen terug op een romanvorm van vóór de psychologische, realistische romans van Flaubert of Dostoevski. Met *Wildevrouw* zijn we terug in de wereld van Rabelais, op wie meer auteurs met zo'n historische inslag teruggrijpen. Denk bijvoorbeeld aan hoe Salman Rushdie met het Italië uit diezelfde tijd aan de slag gaat in *De verleidster van Florence*.

Het maakt ook dat het allemaal wat op afstand blijft. Het is een gezwollen, ontploffend kostuumdrama met bonnetten en fazantenveren en bombastische dialogen ('Bij alle duivels in de koude hel! Waar is mijn wijn?'). Goed mogelijk dat men in Vlaanderen dit boek zal duiden als de grote historische Antwerpse roman, op ooghoogte met *Consciences De leeuw van Vlaanderen* (1838), maar voor mij hield het lezen van deze roman vooral in dat ik veel namen, jaartallen en gebeurtenissen googelde, waardoor het meer leek op studeren dan dat ik werd meegesleept.

Op de schaarse momenten dat Olyslaegers eens wisselt van register – het kopergeschetter vervangt voor een warme cellosolo – merk je dat dit de leeservaring ten goede komt. Bijvoorbeeld wanneer Beer zich in een badhuis laat wassen door het 'venusdier' Annabella, en de spoken van zijn overleden echtgenotes hem achtervolgen. Dat is een scène die roerend, zinnelijk en zeker ook komisch is, allemaal in doseringen die werken. Beer raakt hier eindelijk de schimmen van de overledenen kwijt, al begrijpt hij dat 'het verlangen' zou blijven. 'Het zong gelijk een vrouw in een taal die ik niet begreep.'

Eindelijk. Gun ons af en toe een adempauze, Olyslaegers. Ruimte om ons hart wat te openen, om mee te voelen met wat onder die rook, dat vet en dat walmen, onder de dampen van de geschiedenis, wel degelijk gloeit aan menselijks. 'Er kwam geen dooi', horen we dan. 'Het begon weer te sneeuwen. De turf geraakte op.' Doodnormale zinnen blijken ineens veel intenser werk te verrichten dan al die slingerende woorddronkenschap die al gauw weer terugkeert. ■

Gun ons af en toe een adempauze, Olyslaegers, ruimte om mee te voelen

JEROEN OLYSLAEGERS

Wildevrouw
De Bezige Bij,
480 blz.

Die lieve Jopie

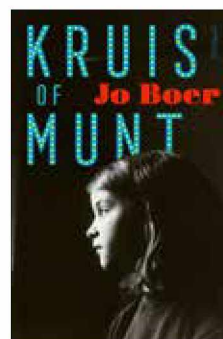
Kees 't Hart

Met de heruitgave van *Kruis of munt* van Jo Boer (de eerste druk verscheen in 1949) keren we weer even terug naar de naturalistische roman. Emile Zola, de bedenker van dit eigenaardige vertel-systeem (zie zijn *Rougons-Macquart*-cyclus uit 1870-1893) waarin erfelijkheid en verdoemenis hoofdrollen spelen, geloofde er zelf in zijn latere werk helemaal niet meer in, maar toen was het al te laat. Het werd een veelbeproefd Europees genre en Couperus schreef met *De boeken der kleine zielen* (1903) een van de mooiste voorbeelden, met alle ingrediënten erin die er in het Nederlandse subgenre bij horen. Het voortgaan van de tijd, de verstoorde familierelaties, de tot ondergang leidende erfelijke eigenschappen, het verval en de doem die in alle hoeken en gaten loeren. Bij hem kon je af en toe nog even lachen om al die rare figuren, maar in de roman van Jo Boer (1907-1993) valt weinig tot niets te lachen. Of hoogstens over de rare bijnamen die hoofdfiguren hebben: 'Puk-Struk' (de moeder), 'De Ka en de Kuuk' (oma) en 'De Happerd' (opa).

Het heeft iets merkwaardigs om deze roman opnieuw uit te geven. Wat wil je er als uitgever mee, is Boer een vergeten schrijver met een onterecht vergeten oeuvre? Zola's uitgangspunten steken er bij haar in ieder geval opzichtig doorheen. Hoofd-thema is het verval van een Nederlandse familie, toegespitst op de benauwende en uiteindelijk vernietigende belevenissen van het meisje Jopie Landman, dat vergeefse pogingen doet een eigen leven van de grond te krijgen. Ze staat daarbij zwaar onder druk van overgeërfde eigenschappen die de hele familie teisteren. Neurosen, krankzinnigheid, onderdrukking, hebzucht, goedpraten, en dit alles ook nog vergeefs proberen te vergeten. Op de achtergrond wrijft Freud zich in zijn handen. Boer hamert steeds ongegeneerd op die vermaledijde erfelijkheid. Neem dit: 'Een zaadje springt over van een man op een vrouw en alles is al aanwezig in dat zaadje, al die vreemde gelijkenissen, die dikwijls teruggrijpen naar doden twee of drie generaties terug en die zich onverwacht openbaren in een gebaar in een oogopslag, en anders niet, en de gehele voorganger is aanwezig met zijn vreugden en smarten.' Ik moest er ook wel wat om lachen: zoiets kom je niet vaak meer tegen in de huidige literatuur

waarin de autonomie van de personages, of in ieder geval het streven daarnaar, voorop staat. Stel je voor dat Maartje Wortel, Esther Gerritsen of Rob van Essen dit soort beschouwingen door hun werk zouden vlechten. Ja, als satire, dat zou kunnen.

Centraal staat de verhouding tussen het tragische kind Jopie Landman en haar moeder Aletta. Die laatste is dochter van de verschrikkelijke Indië-ganger en pater Bruno Landman die zijn kinderen terroriseerde, er abjecte ideeën op na hield over 'inlanders' en er zelfs in slaagde zijn andere dochter als krankzinnige te laten opsluiten in een soort 'verzorgingstehuis'. Aletta is in Indië niet in staat een seksueel leven met haar echtge-

JOBOER
Kruis of munt
Prometheus,
304 blz.

onjuiste haat-liefdeverhouding mee ontwikkelt. Ze neemt wraak op dit kind en er ontwikkelt zich een steeds pijnlijker en benauwender machtsstrijd tussen Jopie en haar moeder. Daaromheen spelen allerlei familierelaties een rol rondom ooms, tantes, neven en nichten. Aletta die eerst in hoofdzaak een tragische vrouw is, verandert langzamerhand in een gefrustreerd, rancuneus en hebzuchtig monster.

Zo kan-ie wel weer, kun je over dit verhaal zeggen en ik geef toe dat ik af en toe moest glimlachen over de niet-aflatende vondsten van Boer om die gefrustreerde wraakzucht van de moeder verder uit te bouwen. Je denkt steeds het ergste wel achter de rug te hebben, maar dan krijgt die lieve (en langzamerhand ook danig gefrustreerde) Jopie alsnog een nieuw ijskoud stortbad over zich heen. Maar toch, maar toch, ik begon de waardering van Bordewijk voor deze eigenaardige roman steeds meer te begrijpen. Die Boer, ze schrijft gewoon geweldig, dat is, zoals altijd, het hele eieren eten. Je kunt als schrijver nog zoveel over onderdrukking of ellende bedenken, dat kan uiteraard iedereen, daar hoeft je geen schrijver voor te zijn, maar als je niet goed kunt schrijven, als je er geen stilistisch vuurwerk van weet te maken, als je niet snapt dat je alles maar dan ook alles in taal, in beeldende kracht, in uitdrukkingsverlangen moet zien te demonstreren, te fluisteren, te schreeuwen en te zingen, dan wordt het natuurlijk nooit wat met je schrijver-

schap. Laat het dan verder maar zitten.

Boer liet het er niet bij zitten. *Kruis of munt* zindert overal van taal en taalverlangen. Ze grotsiert in vondsten, haar dialogen zijn ijzersterk, de beschrijvingen van familiebijeenkomsten, van partijtjes, kinderfeestjes, verschrikkingen en landschappen adembenemend. Twee voorbeelden: 'In Nelly's blotebillengezicht knipperden zenuwachtig de rood ontstoken oogleden', en bij een strandscène: 'Een vlucht strandplevier-tjes ijelde met breiende naaldpootjes voor haar uit naar een spiegelen meertje van zeewater, dat ernstig en sereen de hemel weerkaatste.' 'Blotebillengezicht', ja ja, 'breiende naaldpootjes', ach mooi gezien. Ik las en las, vergat al mijn weetjes over naturalisme, Zola en de erfelijkheidsleer. Als je je woede over gefnuikte vrouwenlevens zo weet te verwoorden, verdien je een heruitgave als deze. ■

Nationaal Archief

Jo Boer krijgt de Vijverbergprijs voor haar roman *Kruis of munt*, 11 januari 1949

noot op te bouwen, haar huwelijksnacht is een optelsom van walging en verschrikking. Maar ze raakt dus toch zwanger van Jopie, die ze niet als haar kind wil erkennen, maar waar ze later, wanneer ze terug is in Nederland, een volstrekt

Deze eigenaardige roman zindert overal van taal en taalverlangen

Van onland tot plaggenhutten

5.1.2.e

'Onland'. Prachtig woord. In de negentiende eeuw werd het regelmatig gebruikt, want het bestond nog. Onland is land noch water, zeg moeras. Je kunt het niet bevaren, je kunt er ook niet op lopen, je kunt er eigenlijk niets mee behalve in wegzakken. Dat gold in Brabant voor grote stukken van de Peel en de Biesbosch, hoogveengebieden in Groningen en Drenthe (Bourtangerveen) en talloze zogenaamde rietzodden, kraggen of drijfkillen in Holland (Kaag), Overijssel (Weerribben) en Friesland (Bankopolder). Geen wonder dat men ervan af wilde. In de loop van de twintigste eeuw lukte dat ook, grotendeels althans. Een kwestie van waterbeheersing. Maar eenvoudig was die beheersing niet, zodat grote delen van voornoemde gebieden een eeuw geleden nog geheel onontdekt en zeker niet opgemeten of ontsloten waren. De Peel bijvoorbeeld. In 1919 schatte een landmeter, tevens kenner, dat het gebied vijftien uur 'gaans' (lopen) lang en vier uur breed was. Meer kon hij er niet van zeggen.

Onland is een extreme variant van wat Auke van der Woud in zijn proefschrift van 35 jaar geleden (1987) *Het lege land* noemde. In dat boek beschrijft hij de ruimtelijke orde van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Toen zag ons land er volstrekt anders uit dan tegenwoordig, ongeveer zoals in de zeventiende eeuw maar dan armer. Veel woeste grond, zandvlakten, heide, onland, natuur en steden zo klein 'dat in de stille uren de geuren en geluiden van het land tot in het centrum ervaren werden'. Maar precies dit alles veranderde vanaf het midden van de negentiende eeuw. Vanwege de nieuwe grondwet en alles wat daarmee samenhangt, is het keerpunt zelfs vrij precies aan te wijzen: 1848. Vanaf dat moment ondergaan Nederland en de Nederlanders een ongekende verandering, niet alleen in de ruimtelijke orde maar ook in de maatschappelijke inrichting en daarmee in zowel de collectieve als de individuele normen en waarden.

Nadat Van der Woud, eerst in Amsterdam, daarna in Groningen, hoogleraar in de architectuur en stedenbouwgeschiedenis was geworden, begon hij aan een groots project dat ondertussen al minstens drie boeken duurt en de 'invulling' c.q. modernisering van het eerder door hem beschreven lege land betreft. Dat project begon in 2007 met *Een nieuwe wereld: Het ontstaan van het moderne Nederland*, werd in 2015 gevolgd door (het prachtige!) *De nieuwe mens: De culturele revolutie in Nederland rond 1900* en kreeg onlangs een derde deel met *Het landschap, de mensen: Nederland 1850-1940*. Het thema van deze drie boeken is hetzelfde: het begin van de wereld waarin wij geboren en opgegroeid zijn, met massaproductie en massaconsumptie,

massamobiliteit en massacommunicatie, klemtoon vanzelfsprekend op dat 'massa'. Alles werd groot en groter, snel en sneller, geordend en geordender, geregeld en beheerst.

Terwijl het eerste deel van deze drie nogal hybride is en vooral, letterlijk en figuurlijk, 'energie' beschrijft, gaat het tweede deel vooral over steden en mentaliteiten en dit laatste deel over het platteland, in het bijzonder over de vele pogingen het grotendeels ongebruikte en onbruikbare land nuttig te maken, plus de maatschappelijke en mentale gevolgen van die pogingen. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Van der Woud in de loop van 35 jaar meer geïnteresseerd is geraakt in dat laatste en tot de overtuiging is gekomen dat het uiteindelijk altijd om ons, mensen, gaat. De omgeving is 'slechts' voorwaarde.

Vandaar ook dat het eigenlijke onderwerp van zijn laatste boek niet de modernisering van de Nederlandse landbouw is maar de opvattingen over en gevolgen van die modernisering voor het Nederlandse platteland en de samenleving. Het verklaart dat Van der Woud in zijn tekst springt van onland naar plaggenhutten naar trekarbeid, de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog, de Zuiderzee en de vraag of er (nog?) zoiets bestaat als een tijdloos Nederland, zo ja, waardoor dat gekenmerkt wordt. Fraai vooral zijn de beschrijvingen van de wijze waarop het stadse leven langzaam het platteland verovert. Kenmerkend hiervoor is een fenomeen dat Van der Woud in *De nieuwe mens* uitvoerig beschreven heeft als 'de cultuur der dingen': 'meer inkomen, meer spullen en meer individuele ontplooiing'.

Van der Woud is veel te veel kind van deze tijd om bij deze constatering de aloude klaagzang over het verval van platteland en oorspronkelijke

Collectie Rijksmuseum

Paul Joseph Constantin Gabriël, *Een wetering bij Abcoude*, 1878. Olieverf op paneel, 41 x 50 cm

Alles werd groot en groter, snel en sneller, geordend en geordender

culturen aan te heffen, maar kan een zekere bezorgdheid toch niet verbergen. In dat verband verwijst hij zowel aan het begin als aan het eind van *Het landschap, de mensen* naar Jac. P. Thijsse, Nederlands meest bekende natuurliefhebber en tijdgenoot (1865-1945) van de in het boek beschreven ontwikkeling. Thijsse maakte zich wel degelijk zorgen over een land waarin geen plekje natuur meer over was. 'Veertig jaar geleden zagen sommigen deze [donkere] wolk reeds opkomen', schreef hij in 1939, 'echter niet vermoedend, dat de toestand zo spoedig kritiek zou worden.'

De toestand kritiek? Van der Woud herinnert er aan het begin van zijn boek aan dat de Tweede Wereldoorlog, eindpunt van zijn boek, slechts een korte onderbreking van de in 1850 begonnen ontwikkeling was. Pas daarna gingen 'alle remmen los'. Groter werd nog veel groter, sneller nog sneller, meer veel meer, terwijl ordening, regeling en beheersing zo ver gingen dat zij hun tegendeel creëerden: chaos. Eenmaal zo ver lijkt enige bezorgdheid inderdaad onvermijdelijk. Van der Woud verkondigt die aan de hand van de mythe over koning Midas: alles wat hij aanraakte, veranderde in goud, ook zijn voedsel. Hongerdood dreigde. Het liet Midas geen andere keus dan zijn toverkracht op te geven. ■

AUKE VAN DER WOUDE
Het landschap, de mensen: Nederland 1850-1940

Prometheus, 445 blz.

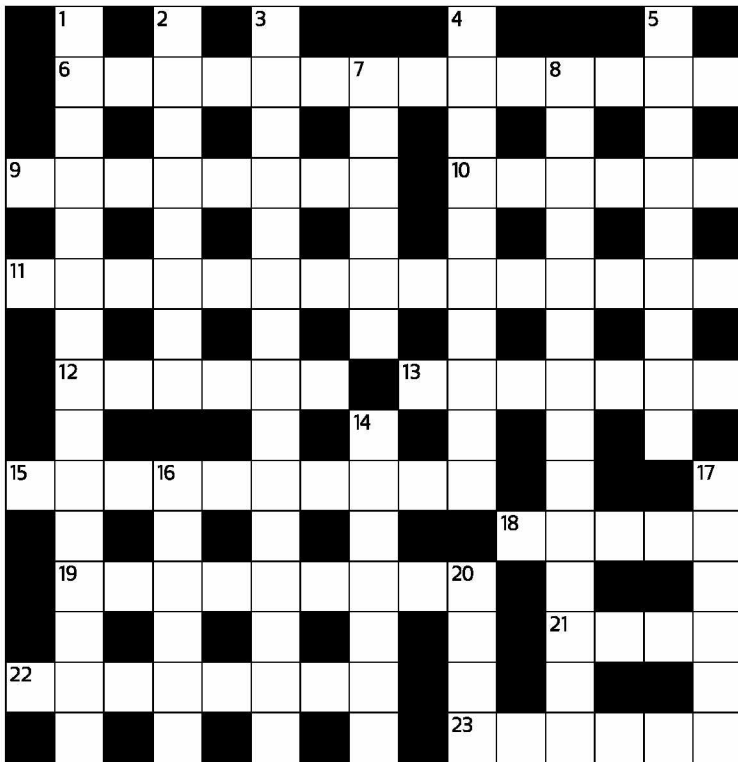
Cryptogram 3530 Henk Jongbloed

Horizontaal 6. Via de motor rouleert het stoffelijk overschot (14)
 9. Moet voorzichtig het zicht houden op ongewenste passanten (8)
 10. Hiermee scoor je spectaculair in de drukte (6) 11. Om daar een piercing te krijgen moet je en zal je niets krijgen (4,2,4,5) 12. Eentonig is het zo zonder gezelschap (6) 13. Ik breng je naar een andere verleidelijke wereld (7) 15. Trekt er ook aan alsof dat zo boeiend is (10) 18. Bij een botsing ben je zo dood en is het verdriet groot! (5) 19. Staat met de sleutel klaar maar wil toch geen vaste verblijfplaats (9) 21. Gespierd bootje (4) 22. Heeft maar één bestemming en daar kort en krachtig zin in! (8) 23. Het is mogelijk veel geld dat op de bank in Zwitserland staat (6)

Verticaal 1. De grondhouding van een beginnend team (15) 2. In de rij is het een hele vervelende man (8) 3. Zo'n statement in de omgang kan zorgen voor een beter begrip van wat er omgaat (15) 4. Het is weer eens zo ingedeeld dat iedereen aangebrand is! (10) 5. Boeken brengen geliefden vast tot elkaar (9) 7 Het is nu eenmaal feestelijk dat je over een muurtje kan schieten (6) 8. Publiek met veel geld komt hierdoor wel binnen! (14) 14. Zij werken voor 5.1.2.e en melken alles uit!? (7) 16. Had net aan de overkant iemand maar dat is nu uit (6) 17. Ze doen en deden het met prikacties (6) 20. Dat krijg je als het hooi vlam vat (4)

Oplossing cryptogram 3529

Horizontaal 6 voordeel-regel(voetbal), 9 vrijblijvend/vrij blijvend, 10 ceel, 12 vleugel-adjutant, 13 áf-leiding, 15 toile(t), 16 hos-pik, 18 zinkgat, 20 dak-kapel, 21 vide-o, 22 roerende(zaken), 23 Nulde(strand).
Verticaal 1 overblijf-moeder, 2 doublure, 3 cetera(ca om eter), 4 grid, 5 vegetatie-gordel, 7 drijvende kranen, 8 solutie(bandenplak), 11 buitenleven/buiten leven, 14 gazellen(fietsmerk), 17 pak weg!, 19 tri-ode.

**VICTOR
PAPANEK:**

**THE
OF**

DESIGN
MUSEUM
DEN
BOSCH

**POLITICS
OF
DESIGN**

Te zien van
17 okt. 2020 t/m
7 feb. 2021

NV Weekblad De Groene Amsterdammer

Onafhankelijk weekblad sinds 1877
Postbus 353, 1000 AJ Amsterdam
Singel 464, 1017 AW Amsterdam
groene.nl / groene@groene.nl
Redactie 020.524 55 24
Administratie 020.524 55 55

Redactie

5.1.2.e (hoofdredacteur),
5.1.2.e (adjunct-hoofdredacteur),
5.1.2.e (redactiechef), 5.1.2.e
5.1.2.e
(De Groene at large), 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e (kunst),
5.1.2.e (kunst), 5.1.2.e (Dichters &
Denkers), 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e 5.1.2.e (stagiair), 5.1.2.e
(stagiair), 5.1.2.e (secretariaat),
5.1.2.e (secretariaat)

Eindredactie

5.1.2.e
5.1.2.e
5.1.2.e (werp),
5.1.2.e

Beeldredactie

5.1.2.e

Webredactie

5.1.2.e

Website

5.1.2.e (ontwerp),
5.1.2.e (ontwerp en bouw)

Directeur/uitgever

5.1.2.e

Administratie

5.1.2.e

Marketing en acquisitie

5.1.2.e 5.1.2.e
5.1.2.e

Abonnementenwerving

5.1.2.e @groene.nl

Abonnementenadministratie

5.1.2.e 5.1.2.e
020.524 55 55
5.1.2.e @groene.nl

Abonnementenprijzen

Nederland:
per jaar € 197,-, per half jaar € 103,-,
per kwartaal € 53,-, studentenabonnement
per 4 weken € 10,-.
Overige landen prijzen op aanvraag.
Digitaal abonnement per jaar € 150,-. Losse
nummers € 5,45.
Rekeningnummer abonnementen
5.1.2.e

Druk

Senefelder Misset, Doetinchem

Gesproken en digitale versie

Loket Aangepast Lezen 070.338 15 00

Wilt u een gift overmaken of een legaat
nalaten, dan kan dat t.b.v. Stichting 1 8 7 7,
rekeningnummer 5.1.2.e
(BIC TRIONL2U)
De stichting heeft een ANBI-status

Jan Rothuizen

Tata Steel

Als al jarenlang belasting betalend burger zou ik het naar aanleiding van het stuk over het Europese Emissions Trading System (*De Groene*, 19 november) erg op prijs stellen als u in het vervolg spreekt over TATA STEELT in plaats van Tata Steel.

JAN ALTHOF

Democratische rechtsorde

Met veel instemming heb ik het artikel van Herman Tjeenk Wilink gelezen in *De Groene* van 12 november. Maar het heeft me ook een groot probleem bezorgd. Hij bespreekt wat er in de afgelopen veertig jaar is gebeurd om de democratische rechtsorde uit te kleden. De coronacrisis laat dat volgens hem nog weer duidelijk zien. Voor een oplossing is een paradigmawisseling nodig en daarvoor hebben we die democratische rechtsorde juist bitter hard nodig. Dat moet ons tot vragen brengen over het verval van die rechtsorde dat dus al veertig jaar gaande is – dat is precies zoals ik het zelf al jaren voel – en dat door alle belangrijke politieke partijen wordt ondersteund. Het ziet er niet naar uit, zegt hij, dat ze zichzelf die vragen stellen. Ergo: ze gaan gewoon door. Mijn probleem, waarop ik graag Tjeenk Willinks antwoord zou weten, is niet eens op welke partij ik zou moeten stemmen: het is op dit kernpunt immers allemaal één pot nat.

Kijkend naar de komende verkiezingen is mijn probleem of ik nog wel moet stemmen. Het voelt als mijn eer te na om dat te doen, want als ik ga stemmen betekent dat mijn instemming geven aan

de verdere uitkleding van de democratische orde. In allerlei discussies wordt me deze vraag hoogst kwalijk genomen. Door de gedachte alleen al lijkt ik verdacht te worden. Hopelijk weet hij me een beetje gerust te stellen.
FRANS FRIJNS

U kunt uw ingezonden brief van maximaal 400 woorden sturen naar groene@groene.nl

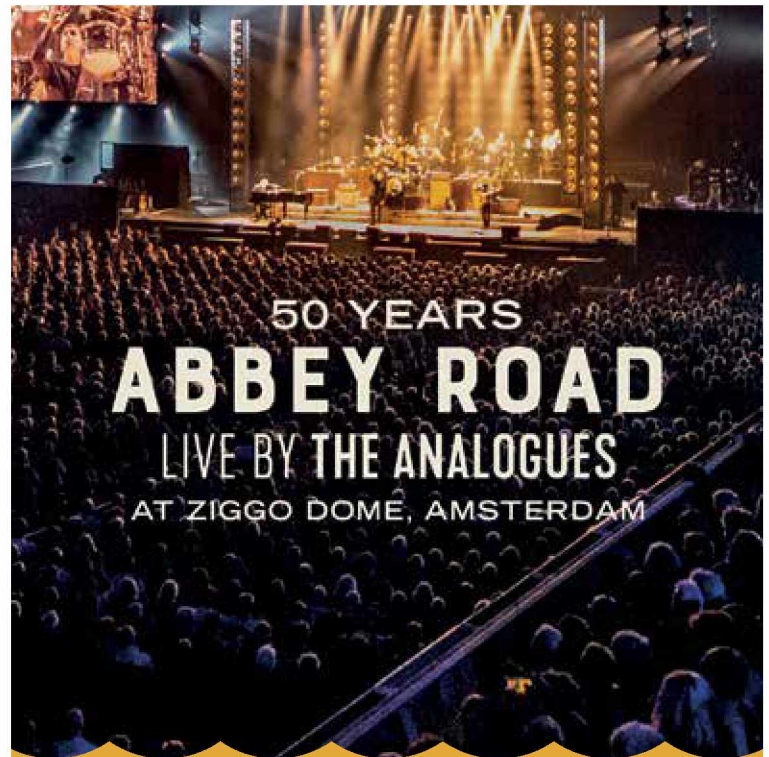
5.1.2.e van Amerongen-fellowship

In het kader van het 5.1.2.e van Amerongen-fellowship heeft *De Groene Amsterdammer* vanaf 1 maart plaats voor een junior-redacteur binnenland (voltijds).

We zoeken hiervoor een beginnende journalist van onder de dertig die graag wil uitgroeien tot een allround-journalist, en die zowel reportages, interviews en analyses als commentaren kan schrijven.

Graag ontvangen wij je motivatiebrief, cv en een aantal artikelen vóór dinsdag 1 december.

Kijk voor meer informatie op groene.nl

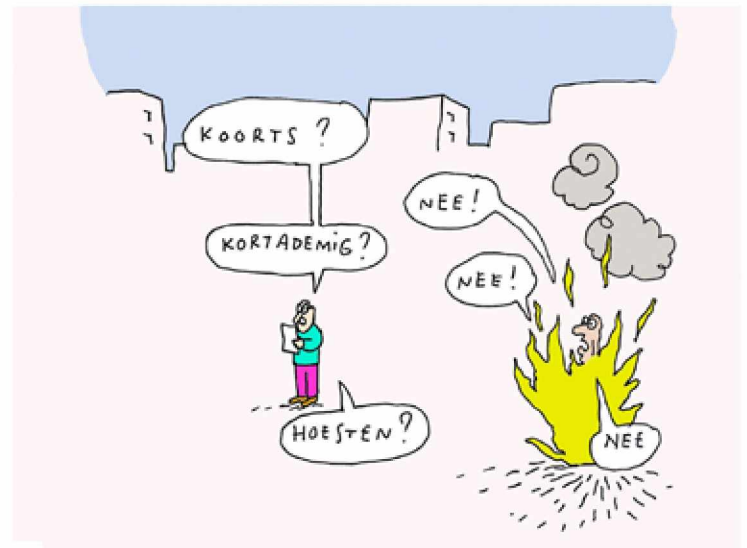
DVD AVAILABLE NOW
WWW.THEANALOGUES.NET

SCAN ME

MENSEN ZONDER SYMPTOMEN

door KAMAGURKA

Opheffer Meeloper

5.1.2.e

De jonge bijna-schrijvers zaten in het café en spraken over literatuur.

Het was ergens 1979, denk ik.

Het onderwerp was: welke schrijver zou je willen zijn?

Een onmogelijke vraag, natuurlijk. Zou je echt Nabokov willen zijn, of Tsjechov en dan tbc krijgen, of Reve en dan naar bed moeten met Tijger en Woelrat? Of wilde je alleen hun talent bezitten? Maar ja, wat was dat talent precies en hoe verkreeg je dat? We deden allemaal ons best, ieder op zijn eigen niveau. De één was al druk doende zijn roman af te schrijven en ik kreeg mijn verhalen en gedichten maar niet uitgegeven.

'Zeg nou eens eerlijk waarom je mijn gedichten niet wil hebben?' vroeg ik aan uitgever Theo Sontrop van De Arbeiderspers. (Er hadden wel een paar gedichten in het literaire blad *Maatstaf* gestaan waarvan Theo redacteur was, en ik had toen een mooie brief van hem gekregen dat ik maar eens wat meer van mijn werk moest laten zien.)

Sontrop zei: 'Mijn beste jongen, je mag best een dichter imiteren. Maar imiteer er dan één. En niet de ene keer Reve, dan Komrij, dan Lucebert, dan Buddingh', en dan Campert. Mijn advies: steel van iemand uit een ver buitenland – ik hoor dat in een afgelegen hut met een fraai strooien dak in Congo nog een uitstekende poëet zit – of probeer een eigen stem te vinden, die verre van zuiver hoeft te zijn. Hoe valser, hoe beter.'

Geen eigen stem hebben. Het achtervolgde me. Wie geen eigen stem had, had geen eigen persoonlijkheid. Ik kwebbelde in het café lijvige essays bij elkaar over de wereldliteratuur, maar ikzelf kon niks omdat ik niks was.

Of ik een eigen stem heb ontwikkeld, weet ik niet, maar van het gebrek eraan heb ik minder last gekregen. Persoonlijkheid en talent worden gevoed door mode en tijd; in een andere tijd waar

Waarom schrijvers soms hun jeugdwerk verbranden, is mij duidelijk geworden

een andere mode heerst, worden de talentlozen opeens talentvol en worden de slappe karakters bewonderd om hun persoonlijkheid. Het is een van de redenen waarom ik ben opgehouden met het kijken naar de televisie waar het patserdom momenteel dictatoriale macht uitoefent. Dit terzijde.

In de literatuur heb ik de wip van de esthetiek al vaak heen en weer zien gaan; nu eens waren korte zinnen populair, dan weer lange, nu eens moest je mooie plots hebben, dan weer mooie gedachten, nu eens waren de verschrikkelijke gebeurtenissen uit je leven je literaire *unique selling point*, dan weer was het het ongebreidelde van je fantasie.

De laatste tijd herlees ik het een en ander en ik begrijp niets van mijn oude oordelen. Ik had inderdaad geen persoonlijkheid, geen eigen stem, ik was een meeloper uit verregaande onzekerheid, uit angst alleen te staan – hoe vreemd dat je meeloperij je oordelen zo kunnen beïnvloeden. Ik

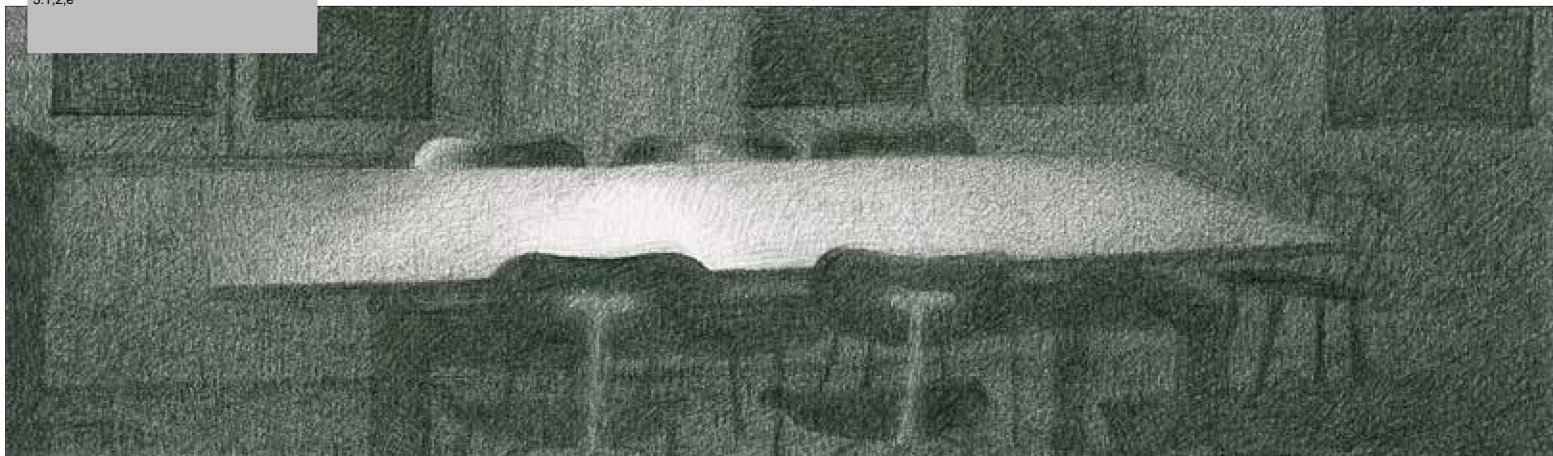
vond X en Y echt goed en bewonderde ze zelfs. Soms... soms imiteerde ik zelfs hun stijl!

Waarom sommige schrijvers op een gegeven moment hun jeugdwerk verbranden, is mij duidelijk geworden. Je hebt een gruwelijke hekel gekregen aan de ruggengraatloze auteur die je toen was. Die rommelrijmen die je zelf voor geniaal hield – weg ermee. Die zogenaamd unieke verhalen over liefde waarvan er al een miljoen zijn – in de haard!

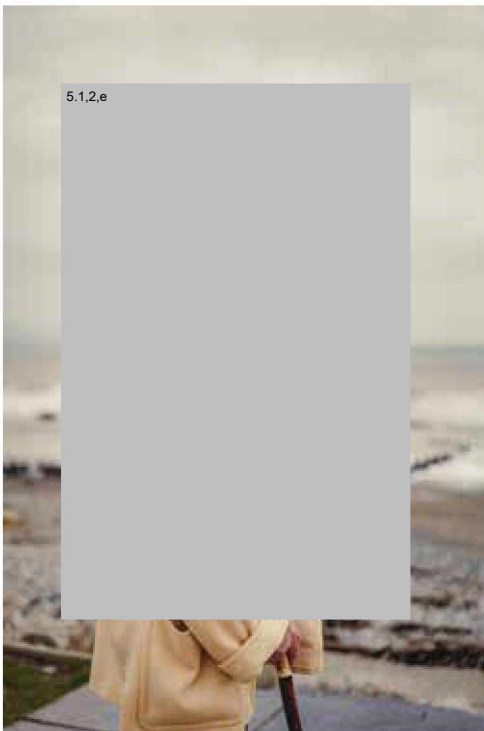
Ik zit niet meer met jonge schrijvers in het café. Het lijkt soms of ze het café mijden. Mijn dochter had laatst een paar jonge auteurs op bezoek die bij haar kwamen eten. Ik was 'dag mijnheer' en 'hoe gaat het met u'. Ik liep naar boven naar de slaapkamer van de kleinkinderen en kuste die goedenacht. Enkele zinnen van beneden slopen de trap op naar de poppen en sprookjesboeken: '... ze kan niks... hij is heel aardig... nee, ik vind niet echt dat ze kan schrijven...'

Weemoed bijt.

5.1.2.e

★ + Het einde

Tom Jamieson / The New York Times / ANP

Criccieth, Wales, 13 maart 2018

Jan Morris 2 oktober 1926 – 20 november 2020

Sommige levens lijken te klein voor alles wat erin gebeurde. Journalist en reisschrijver Jan Morris, geboren als James, maakte naam bij *The Times* en trok de hele wereld over, op zoek naar sporen van het Britse Rijk.

Jan Postma

Jan Morris was 'still only a boy' toen ze de deur van Lancing College achter zich dichttrok om zich aan te melden voor militaire dienst. Ze was zeventien en ze belandde in Italië bij de 9th Queen's Royal Lancers, een regiment dat in een uitstekende stemming verkeerde omdat het de Duitse troepen had opgejaagd van El-Alamein tot aan de Po. Morris voelde zich er zowel op haar gemak als een vreemdelinge: *'Far from making a man of me, it only made me feel more proudly feminine at heart.'*

Na haar dienstitijd belandde Jan, die dan nog als James door het leven gaat, bij *The Times* in Londen. Toen Edmund Hillary zich in 1953 voornam de Mount Everest te bedwingen, trad de krant, zoals te doen gebruikelijk was, op als financier van de expeditie. Normaliter deed de expeditieleider dienst als verslaggever, maar deze keer werd er besloten een journalist mee te sturen. Het zou wat overdreven zijn om te zeggen dat al haar collega's corpulente, ketterende alcoholisten waren, maar wie zich afvraagt waarom juist Morris werd uitgekozen om Hillary te begeleiden moet het toch in die hoek zoeken.

In Kathmandu ronselde ze koeriers om haar verslagen van de berg te voet terug te brengen naar de bewoonde wereld, maar toen Tenzing Norgay en Hillary de top bereikten was het Morris zelf die de berg afholde om vanaf een legerbasis in de buurt een gecodeerd bericht, dat door niemand behalve de redactie in Londen op waarde geschat zou worden, te versturen: *'Snow conditions bad stop advanced base abandoned yesterday stop awaiting improvement.'* Het nieuws stond in de krant op de dag van Elizabeth's kroning. *'It was all very Evelyn Waugh,'* zei ze er later over.

Het nieuws maakte van Morris een beroemdheid en in de daaropvolgende jaren doorkruiste ze, eerst voor *The Times* en daarna voor *The Guardian*, Amerika en het Midden-Oosten. Toen ze bij toeval de betrokkenheid van de Britse en Franse overheid bij de Suez-crisis ontdekte, leidde dat tot de val van premier Anthony Eden. Ze deed verslag van de zaak-Eichmann en ontmoette Che Guevara in Cuba, ze sprak de gevluchte spion Guy Burgess achter het ijzeren gordijn in Moskou en ontmoette zijn nog niet ontmaskerde collega Kim Philby in Egypte. In Oman trok ze samen met de Sultan, diens slaven en een grote hoeveelheid geiten in een karavaan van Amerikaanse trucks als eerste westerling door het land.

Als journalist reisde ze in die jaren de achterhoedegevechten van het imperialisme achterna en ze zou haar hele leven gefascineerd blijven door de geschiedenis van het Britse Rijk. Hoewel ze haar carrière als militair was begonnen werd ze, naarmate ze ouder werd, steeds pacifistischer. Maar het Britse Rijk en het gevoel van vergane glorie die het bij haar losmaakte – *'a sadness and a wastefulness'* – zouden haar altijd blijven beroeren. De trilogie die ze over het onderwerp schreef viel samen met haar eigen transformatie.

Het tweede deel (*Pax Britannica*, 1968) schreef ze als James, het eerste in transitie (*Heaven's Command*, 1973) en het laatste (*Farewell the Trumpets*, 1978) als Jan.

Conundrum (1974) heette het dunne boekje waarin ze schreef over haar trans-zijn. Sommige critici wisten zich er geen raad mee, maar het boek werd een bestseller. Vanaf haar derde of haar vierde was ze zich er vaag van bewust geweest dat ze een vrouw was, schreef ze. In de jaren daarna had ze er niet heel erg onder geleiden, het was simpelweg haar geheim geweest. Een tragische ambitie, maar geen zware last. Een wens te ontsnappen *'from maleness into womanhood'*. Wanneer je leest over haar ontwaken in een kliniek, alleen in een pikdonkere kamer, vastgebonden aan een bed, houd je je hart vast, maar ze wordt overvallen door een gevoel van grote gelukzaligheid: *'It seemed to me that on the whole I was alive, well and sex-changed in Casablanca.'*

Nadat ze de journalistiek vaarwel had gezegd, vergaarde ze roem als reisschrijver. *'A very superficial kind of researcher,'* noemde ze zichzelf: ze ging gewoon kijken en schreef haar indrukken op. Haar *Venice* (1960) is een van de hoogtepunten in het genre. Ze was als jonge soldaat kort in de stad gestationeerd geweest en de melancholische leegheid die ze er had aangetroffen had haar nooit losgelaten. Met het nabijgelegen

Ze had een zesde zintuig voor de melancholie die in zo veel dingen besloten ligt

Triëst had ze rond dezelfde tijd kennis gemaakt, maar haar boek over die stad aan de Adriatische Zee liet langer op zich wachten. Pas in 2001 verscheen *Triest and the Meaning of Nowhere*, een prachtige, eigenzinnige overpeinzing over deze anachronistische havenstad, een uit de tijd losgeraakte hoofdstad van nergens.

Morris had een zesde zintuig voor de melancholie die in zo veel dingen besloten ligt, maar zwaarmoedigheid werd het zelden. Haar melancholie is de melancholie van de dingen die vol voorsorterende weemoed maar met een dankbare glimlach vaarwel worden gezegd.

Terwijl ze de wereld bleef rondreizen vestigde ze zich in Wales, het land van haar voorouders waarvan ze intens was gaan houden, en naarmate ze ouder werd dook het Welshe woord *hiraeth* vaker in haar werk op. Een heel specifiek soort verlangen, noemde ze het ergens in haar boek over Triëst, *'expressing itself in bitter-sweetness and a yearning for we know not what'*. Sommige levens duren een kleine eeuw en lijken daarmee nog te klein voor alles wat erin gebeurde. Maar het zijn zulke verlangens die mensen doen leven voor twee. ■

Auping Evolve, het eerste

circulaire matras

ter wereld

reddot winner 2020

Dit matras is niet alleen goed voor het milieu,
maar óók heel goed voor je nachtrust.

Kijk op auping.nl/evolve

auping
met liefde

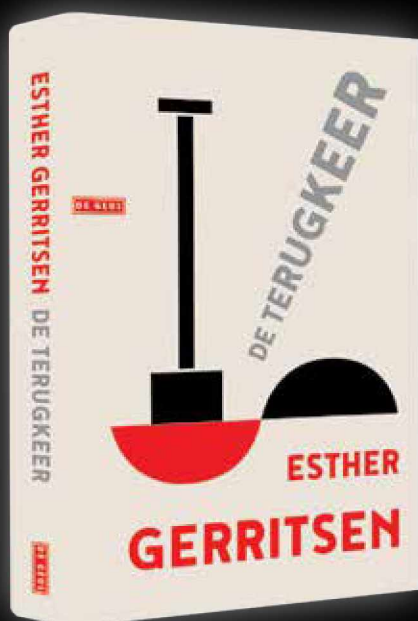
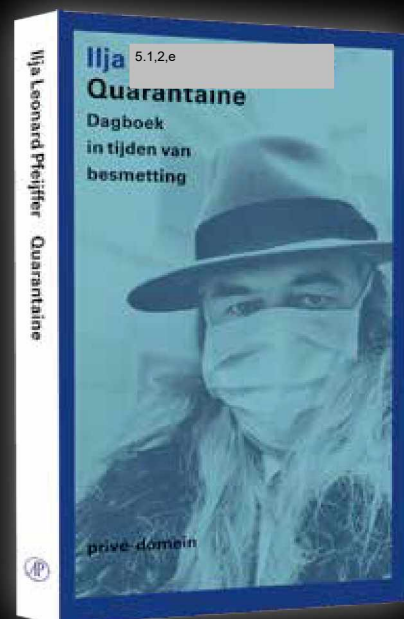
Quarantaine

Viraal dagboek van
Ilja Leonard Pfeijffer, auteur
van *Grand Hotel Europa*

★★★★★

'Dit boek over het
jaar 2020 is meteen ook het
Boek van het Jaar 2020.'

De Tijd

● ● ● ●

'Zelden werkt een misdaadplot in een
literaire roman zó goed.'

NRC Handelsblad

'Een nieuw hoogtepunt in een oeuvre
dat je onnadrukkelijk overrompelend
zou kunnen noemen.'

Het Parool

'Couperus' *Van oude mensen, de dingen die
voorbijgaan*, maar dan in een hedendaagse
setting en ook veel harder, psychologisch.

Trouw

★★★★★ *Elsevier Weekblad*

★★★★★

'MEESLEPEND, ALTIJD GEESTIG,
INTELLIGENT EN BRILJANT PROZA.'

DE TELEGRAAF

★★★★★

'TAAL IS ALS VLOEIBAAR GOUD IN
WATERDRINKERS HANDEN.'

ELSEVIER WEEKBLAD

● ● ● ●

'EEN FERM KNIETJE IN HET KRUIS VAN
DE WELGESTELDEN VAN NEDERLAND.'

NRC HANDELSBLAD

